Mehmet AZİMLİ

Tarih Okumaları

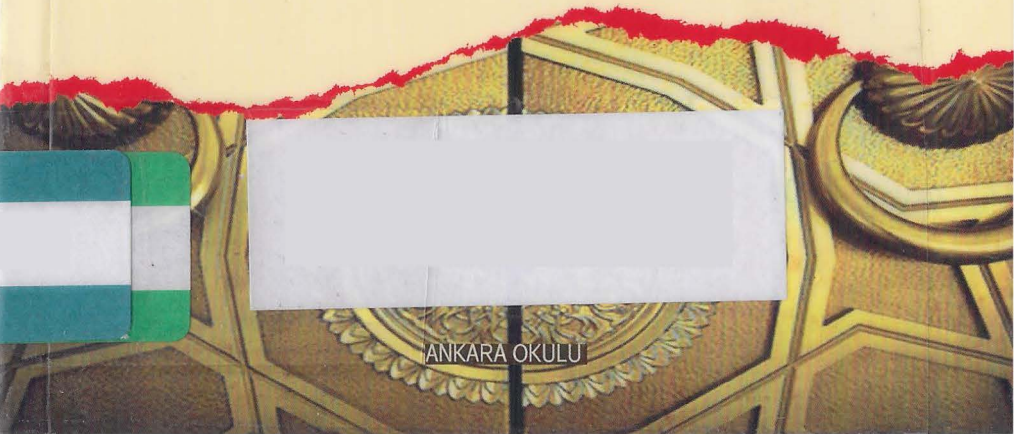

Mehmet AZİMLİ

1968 yılında Sille'de (Konya) doğdu. İlköğrenimini Sille İlkokulunda, orta öğrenimini Konya İHL'de tamamladı. 1991'de Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 1991-1998 yılları arasında Ordu-Ulubey İHL'de ve Konya-Karapınar İHL'de çalıştı. Selçuk Üniversitesinde 1994'te yüksek lisansını, 1999'da doktorasını tamamladı. 1998-2012 yılları arası Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde İslam Tarihi Anabilimdalında çalıştı. 2005 yılında doçent oldu. Yazdığı eserler yüzünden geciktirilen profesörlük unvanını 2013 yılında Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde aldı. Azimli, üç çocuk sahibi olup Arapça ve İngilizce bilmektedir. Yayınlanan elliden fazla makale ve uluslararası sempozyum bildirisi yanında basılan eserleri şunlardır:

1. *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara 2015 (Sekizinci basım).
2. *Hz. Ali Nesli'nin İsyanları*, Konya 2013 (Üçüncü basım).
3. *Halifelik Tarihine Giriş*, Konya 2014 (Üçüncü basım).
4. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-1*, Hz. Ebu Bekir, Ankara 2015 (Dördüncü basım).
5. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2*, Hz. Ömer, Ankara 2015 (Dördüncü basım).
6. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3*, Hz. Osman, Ankara 2015 (Üçüncü basım).
7. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-4*, Hz. Ali, Ankara 2015 (İkinci basım).
8. *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*, Ankara, 2015 (İkinci basım).
9. *Tarih Okumaları*, Ankara 2013 (İkinci basım).
10. *Babek- Bir Direnişçi*, Konya 2013 (İkinci basım).
11. *Son Müderris, "Musa Kazım Efendi"*, Konya 2013 (İkinci basım).
12. *Hz. Safvan b. Muattal*, İstanbul 2015 (ikinci basım).
13. *Diyarbakır ve Çevresinin Müslümanlaşma Süreci*, Konya 2010.
14. *Benim Gözümle -Coğrafyalar-*, İstanbul 2015.

email: mehmetazimli@hotmail.com

Ankara Okulu Yayınları: 205

© Ankara Okulu Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Dizgi ve kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, kapak baskısı, cilt: SONÇAĞ Mat. Ltd. Şti.
Birinci basım: Şubat 2013
İkinci basım: Şubat 2016

ISBN: 978-605-9281-12-6

Ankara Okulu Yayınları
Şehit Mehmet Baydar Sokak 2/A Maltepe/Ankara
Tel: (0312) 341 06 90 Faks: (0312) 341 06 95
web: www.ankaraokulu.com
e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com

Tarih Okumaları

Mehmet AZİMLİ

Ankara Okulu Yayınları
Ankara 2016

Bu çalışmamı, -bir vefa duygusu içerisinde- bütün samimiyeti ile Hz. Peygamber'in mesajını anlama gayreti içinde iken, yakalandığı hastalıkla şehadete kavuşan kardeşim, arkadaşım Bingöllü Ahmed ARTUK'a ithaf ediyorum...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

İSLAM TARİHİNİN TASNİFİ 9

KERBELA'YA FARKLI BİR BAKIŞ 21

MÜSLÜMAN-SÜRYANİ İLİŞKİLERİNE GİRİŞ 37

MESLEME B. ABDÜLMELİK 47

MÛTEZİLE'NİN İKTİDARLA İMTİHANI 65

SİCİLYA'DA İSLAM 81

İBN RÜŞT ÇAĞINDA ENDÜLÜS 107

CORCİ ZEYDAN'A BİR TENKİT YAZISI 117

BİR YASAKLI KİTABIN HİKÂYESİ 145

BİR BAŞBAKAN: ŞEMSETTİN GÜNALTAY 161

BİR İNGİLİZ SEYYAHA GÖRE İSTANBUL 173

MİSYONER BİR KİŞİ HANGİ KİTAPLARI OKUMALIDIR? 181

BİBLİYOGRAFYA 191

DİZİN 199

ÖNSÖZ

Her kitap için bir önsöz yazmak adettir ve genellikle kitabın yazılış amacı ve hedefleri anlatılır. Bu sebeple kısa bir önsöz yazma ihtiyacı hissettik.

Siyeri Farklı Okumak adlı eserim Türkiye'de İslami yayınları takip eden kesim arasında popüler oldu. Genelde akademik kitapların pek satmadığı bu alanda yedi baskı yaptı. Kitabın bu şekildeki yaygınlığı diğer kitaplarımın da okunmasını sağladı. Bu arada bir kısım okuyucularım dipnotlarda verdiğim referanslardan yola çıkarak değişik dergilerde yayınlanmış makalelerimi ve değişik zamanlarda sunduğum sempozyum bildirilerimi de merak etmeye başladı. Bu konuda şahsımı arayıp bazı yazılarıma ulaşamadıklarını belirttiler. Kimi okuyucularım birbirinden bağımsız yazılarımın bir araya getirilmesini, böylece bu yazılara kolayca ulaşılabileceklerini ifade ederek bunların kitaplaştırılmasının iyi olacağı konusunda ısrar ettiler.

Bu talep üzerinde 12 adet çalışmamı bir araya getirerek genel olarak tarih ile ilgili olduğu için *Tarih Okumaları* adıyla yayınlamaya karar verdim. Bu vesileyle beni yayınlamaya teşvik eden okuyucularıma teşekkür ederim.

Mehmet AZİMLİ
Çorum-2015

İSLAM TARİHİNİN TASNİFİ

Tarihin dönemlendirilmesi konusu, oldukça girift ve problemli bir meseledir. Esasen bilinebilen tarihin en önemli kırılma noktalarına panoramik olarak bakıldığında üç önemli kırılma gözlemleyebiliriz:

1. Bunun ilki İslam'ın yeryüzüne çıkışıdır ki; tarih boyunca hiçbir şekilde kendini ortaya koyamamış, birbirinden kopuk Arap topluluklarının bu kadar kısa sürede Çin'den Fransa sınırlarına kadarki bölgeyi kalıcı olarak etkileri altına almaları gerçekten şaşırtıcı ve halen de kolaylıkla izah edilemeyen bir durumdur.
2. İkinci kırılma ise, Türklerin tarih sahnesine çıkışlarıdır ki; Orta Asya steplerinde yaşayan ve o güne kadar dünya tarihinde çok da dominant bir etkisi olmayan bu milletin Müslümanlaştıktan sonra tarihe verdiği yön, akıl almaz boyutlardadır. Büyük-küçük bir çok devletin kurucusu(120 adet) ve yöneticisi olarak İslam'ın yaygınlaşması ve hamiliği rolünü bin yıldan fazla üstlenmeleri ve İslam'ın kalıcı olarak dünya sahnesine yerleşmesine en büyük katkıyı yapmaları açısından halen incelemeye değer bir vakıadır.
3. Üçüncüsü ise oldukça ilkel şartlarda yaşayan Avrupa'nın Müslümanlarla tanıştıktan sonra elde ettiği bilgilerle yola çıkıp tarihin önemli bir öznesi haline gelmesidir. Yaklaşık üç yüzyıl önce gerçekleşen bu önemli hadise halen devam etmektedir.

Dünya tarihinde gerçekleşmiş bu üç önemli kırılmanın üçü de İslam'ın tarihi ile ilişkilidir. Bu sebeple dünya tarihinin bir bölümünü oluşturan İslam tarihinin dönemlendirilmesi konusu da önemlidir ve içinde tartışmaları barındıran

bir konudur. Bu konuda bir kısım mülahazalarda bulunmadan önce, dünya tarihinin dönemlendirilmesi konusunda bazı yorumlarda bulunmak istiyoruz.

TARİHİN DÖNEMLENDİRİLMESİ

Batı'nın dünyaya önerdiği çağ tasnifi ana hatları ile İlk Çağ, Orta Çağ, Yeni Çağ ve Yakın Çağ şeklindedir. Batı, dünyaya dayattığı bu çağ tasnifini oluştururken dini kökenlerini değil, eski putperest köklerini, (İlk Çağın sona ermesi, Batı Roma'nın yıkılışı, M. 476) dini toplumsal hayattan uzaklaştırmanın başlangıç tarihini (Orta Çağın sona ermesi, M. 1453 İstanbul fethi ile Rönesans'ın başlangıcı) ve sekülerleşmenin başlangıcı sayılabilecek olan (Yeni Çağın sona ermesi, M. 1789 Fransız İhtilali) dönemlerini esas almıştır. Bu anlayıştaki tasnifte sadece Avrupa'yı ilgilendiren olaylar merkezli problemli bir tasnif söz konusudur. Bu sorunlu anlayışı düzeltmek gerekmektedir.

Dünya tarihinin dönemlendirilmesi konusunda Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te farklı işaretler veriliyor. Bunlardan esinlenerek Batılıların bize dayattığı tasniften farklı olarak üç kısma ayrılan bir bölümleme teklif edebiliriz.[1] Bu tasnife göre:

İlk Çağ

Hz. Âdem'den başlayıp Firavun'un boğulmasına kadarki süredir ve adına Kurun-i ûlâ (İlkçağ) denmektedir. Kur'an'da buna işaret bulunmaktadır: "*Biz Kurun-u ulayı helak ettik.*"[2] Bu çağ Kur'an'ın anlattığı Ad, Semud, Lut, Medyen gibi... kavimlerin tarihleriyle doludur.

Orta Çağ

Firavun'un boğulmasından veya Tevrat'ın nazil olmasından İslam'ın doğuşuna kadar ki zaman dilimidir ki; adına "Kurûn-u vustâ" (Orta Çağ) denmektedir. Bu çağ, bir anlam-

1 Bkz. Elmalı Hamdi Yazır, Kasas, 43; Taha, 50; Fatır, 23. ayetleri tefsiri.
2 Kasas, 43.

da Kur'an'da tarihleri uzun olarak anlatılan İsrailoğulları çağıdır denilebilir.

Son Çağ

İslam'ın doğuşu ile başlamaktadır (halk dilinde ahir zaman) ve adına "Kurün-u uhra" (Sonçağ) denmektedir. Demek ki, Hz. Musa'nın peygamber olarak gönderilmesi ile İlkçağ kapanıp Orta Çağ açıldığı gibi, Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesi veya hicret ile Orta Çağ'a son verilip Son-Çağ başlamaktadır.

Bu tasnifteki ilk iki terim Kur'an'dan, son terim ise bir kısım hadislerden çıkarılabilir. Hz. Peygamber'in son peygamber olması ve kıyamete yakın gönderildiği ile ilgili hadisler bunun göstergesidir. Misal verirsek: "Ben ve kıyamet işte şu iki parmak gibi yakın olduğumuz halde gönderildim." Ravi "Hz. Peygamber bunu söylerken orta parmağıyla, yanındaki kısa parmağını göstermekteydi." demektedir.[3]

Bu tasnif, aslında Avrupalıların geliştirdiği çağ tasnifine göre hem daha tutarlı ve daha geniş bir coğrafyayı ilgilendirmektedir hem de Batı'nın inançlarına göre de daha uygunluk arz etmektedir. Çünkü bu tasnif onların mukaddes kitaplarındaki tarihi anlatımlara da tekabül etmektedir. Şunu da hemen ilave edelim ki önerdiğimiz tasnif de sadece bir deneme ve tekliftir.

AHİR ZAMAN KABUSU[4]

Bu noktada konumuzla ilişkisi açısından temas etmek istediğimiz diğer bir mesele ise dönemlendirme konusunda Müslümanlarda oluşan anlayışta da bazı problemlerin bulunduğudur. Müslüman kültüründen bize gelen rivayetler, dönemlendirmenin sanki bizzat Hz. Peygamber tarafından

3 Tirmizî, Fiten, 59; aynı hadis için bkz. İbn Mâce, Fiten, 25.

4 Bu bölümün oluşumundaki bilgilerle ilgili olarak faydalandığımız önemli bir makale için bkz. Ahmed Keleş, "Tarih Bilincimiz, Hadislerle Çöküş Sürecinde Başlatılan Tarih: İslam Tarihi," *SBArD*, Yıl: 5, S. 10, Diyarbakır, 2007.

yapıldığını belirtir mahiyettedir. Rivayetler temelinde baktığımızda Müslümanların geleceklerinin tümüyle bir çöküş ve yıkılıştan ibaret olduğu mesajı verilmektedir. Çok az sayıda nakledilen ümit verici hadisler ise, vaat edilen iyi günlerin süresinin de aşırı derecede kısa olmasıyla (yedi, dokuz ve en fazla kırk yıl gibi) ayrı bir olumsuzluk içermektedir.

Bu rivayetlerden en meşhuru "En hayırlı asır benim asrım ve sonra gelenlerin ve onlardan sonra gelenlerin asrıdır. Bundan sonra öyle bir topluluk gelir ki, şahitlikleri yeminlerini, yeminleri de şahitliklerini geçer."[5] şeklindeki hadiste en hayırlı üç asırdan bahsedilmektedir. Geleneğimizde, Sahabe, Tabiîn ve Tebe-i Tabiîn nesli olarak bilinen bu asırlar, Hz. Peygamber'in dönemi itibariyle "Asr-ı Saadet" ve geri kalan iki asır da ona mülhak asırlar olarak algılanmaktadır.[6]

Hz. Peygamber'in ashabıyla birlikte yaşadığı dönemin "Asr-ı Saadet" olarak algılanıp, bu dönemin asla erişilemez bir zirveyi temsil ettiği inancı, zorunlu olarak geleceği aşağıya ve kötüye doğru giden bir zaman dilimine, tarihi de kötümser (pesimist) bir tarih algısına dönüştürmüştür. Bu durum ilk İslami asrın kutsallığı ve zirvede başlayan bir tarihi anlatmaktadır. Rivayetlerin resmettiğine göre; bu durum önceden belirlenmiş hem de kötüye doğru belirlenmiş olan bir tarihtir ve önce gelenin sonra gelenden daha faziletli ve üstün olduğu esası üzerine kurulmuştur. Böylece İslam tarihi iyi olandan kötüye, hayırlı olandan hayırsıza doğru bir seyir takip etmektedir. Diğer bir ifadeyle; İslam tarihi zirveden, piramidin en yukarı noktasından başlamış, aşağıya, kötüleşmeye ve bozulmaya doğru bir istikamet takip etmiştir. Bundan sonra başlayacak olan dönem, zorunlu (determinist) bir gidiştir ve Müslümanların gittikçe kötüye doğru gitmek zorunda oldukları bir süreci başlatmaktadır. Aslında şu ana kadar yazılan İslam tarihleri de bir şekilde

5 Buhârî, Şehâdât, 9.

6 Bu üç asırdan ilki olarak nakledilen sahabe asrını düşündüğümüzde; son vefat eden sahabi olarak bilinen Sehl b. Sad 110/712 tarihinde Medine'de vefat etmiştir. Bu durumda bu tarih diliminin içine Kerbela, Harre ve Kabe'nin iki defa yakılıp yıkılması gibi olaylar da girmektedir. Bu durumda "Bu nasıl en hayırlı asır?" sorusu zihne gelmektedir.

bu merkezde anlatılmaktadır. Böyle bir zihniyetin dünyaya bakışının olumsuz ve karamsar olması doğaldır.[7]

Yukarıdaki üç hayırlı nesilden sonra başlayan bozulma ve çöküş süreci, aynı zamanda kıyametin de beklenmesi sürecini başlatmıştır. Zaten, Hz. Peygamber'in son peygamber olması, insanlığın imtihanının son perdesi gibi algılanmış ve en yakın bir zamanda kıyamet beklenmiştir. Mesela "İşler şiddetlenmeye devam edecek, dünya kaçılacak bir şey olacak, insanlar cimrileşecek ve kıyamet ancak kötülerin üzerine kopacaktır."[8] rivayetindeki gibi.[9]

Bu düşünceyi besleyen bir rivayet ise[10] açıkça bir dönemlendirme vermektedir: "Hilafet otuz yıldır, ondan sonra zalim sultanlar dönemi gelecektir."[11]

Bu hadise göre şu devirler gelecektir:

1. Nübüvvet devri,
2. Nübüvvet usulünce hilafet devri,
3. Hükümdarlık devri.[12]

7 Bu anlayışı destekleyen bir rivayeti de aktarmak istiyoruz: "Müminler üzerine bir zaman gelir ki, o zamanda insanlardan bir cemâat gaza eder. Onlara: İçinizde Peygamber'le sohbet eden kimse var mıdır? diye sorarlar. Onlar da: Evet vardır! diye cevap verirler. Nihayet (ordu içindeki sahabiye hürmeten zafer kapısı) onlara açılır. Sonra insanlar üzerine bir zaman daha gelir. İnsanlardan bir grup daha gaza eder. Onlara da: İçinizde Peygamber'in sahabileriyle görüşen kimse var mıdır? diye sorulur. Onlar da: Evet var! diye cevap verirler; onlara da fetih müyesser olur. Sonra insanlar üzerine bir zaman daha gelir, yine bir topluluk harb ederler. Onlara da: İçinizde Peygamber'in sahabilerini gören ile görüşen tabiî kimse var mıdır? diye sorulur. Bu defa onlar da: Evet vardır! derler; onlara da fetih müyesser olur." Buhari, Fedailu's-Sahabe, 1.

8 İbn Mâce, Fiten, 24.

9 "Sabrediniz! Çünkü bundan sonra üzerinize gelecek zaman, muhakkak bundan daha şerli olacaktır ve bu fenalık (siz ölüp de) Rabb'inize kavuşuncaya kadar (asırlarca) böyle sürüp gidecektir." Buhari, Fiten, 6; "Rabbinize kavuşuncaya kadar geçecek hiçbir sene yoktur ki kendisinden sonra gelen yıllar onlardan beter olmasın bunu Peygamber (sav)'den işittim." Tirmizi, Fiten, 35.

10 Bkz. İlyas Canikli, "Siyasi Kültürde Saltanata Dayanak Kabul Edilen Rivayet Üzerine Bir Değerlendirme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI, (2006), S. 1.

11 Tirmizi, *Sahih*, Fiten, 48.

12 M. Said Hatiboğlu, *Müslüman Kültürü Üzerine*, Ankara 2004, 33-34.

Müslümanlar olarak tarih algımızın "kaderci" karakteri çok belirgindir. Her tarihî olayın önceden bir yazgıyla belirlendiğini ve tarihe egemen olan genel bir kaderin/yasanın var olduğunu kabul eden fatalist bir karaktere sahip olan bu tarih algısına "belirlenimci tarihçilik" de denilebilir. Bu "determinist" tarih algısı, çoğunlukla kaderci/cebriyeci anlayışa sahip olan Müslümanların halen etkisinde oldukları tarih algısıdır. İslam dünyası, içinde bulunduğu kötü durumu bir taraftan fatalist bir tarih algısıyla açıklamaya çalışıp rahatlamak isterken, diğer taraftan da bu durumdan kurtulabilmek için yine Allah'tan cebrî bir müdahale ile durumu düzeltmesini talep etmektedir. Bu da Mehdi ve İsa'nın nüzulü veya her yüzyılın başında dini yenileyecek bir müceddidin gönderileceği gibi geliştirilen inançlardır.[13] Yani yine Allah tarihe müdahale edecektir. Burada durum hem cebrî bir algıyla Allah'a bağlanmakta, hem de kurtuluş ondan beklenmekte ve yine cebrî bir tarih algısı devam etmekte, zamanı kendi tarihi olarak algılayamamaktadır.

Cebriyye, insanı tamamen ilahi takdirin bir aktörü olarak görürken, Mutezile insanı kendi eylemini kendisi yapan bir hür varlık olarak anlamıştır. Her iki anlayışı da sapıklık olarak değerlendiren ve geneli temsil eden Ehl-i Sünnet, insanı yapıp etmelerinden sorumlu tutacak iradenin ne tür bir irade olduğunu belirlemekte hayli zorlanmıştır. Hatta net bir tanım sayılabilecek bir açıklama getirildiğini söylememiz mümkün değildir. "Allah'ın tenzih edilmesi" esasına dayalı bu yaklaşım tarzında Ehl-i Sünnet net olarak insan sorumluluğunu belirleyemediği için, bütün çabalarına rağmen Cebriyye'nin görüşlerine yakın durmaktan kurtulamamıştır. Sonuçta eylemi (tarihi) tamamıyla Allah'a -ilahî takdire- verip, Allah'ı tarihin tek faili yapmış ve tarihi insanın değil, Allah'ın tarihine dönüştürmüştür.

Aslında rivayetlerden yola çıkarsak, rivayetlerde sıkça vurgulanan ve çoğunda açıkça ifade edilen, belirlenmiş, dönem-

13 Ebu Davut, Melahim 1; Mevdudi, *İslam'da İhya Hareketleri*, çev. Ali Genç, İstanbul 1986; Ella Landau-Tassaron, "Periyodik Reform Müceddid Hadisi Hakkında Bir İnceleme" çev. İ. Hakkı Ünal, *İslami Araştırmalar*, C. 6, S. 4.

lendirilmiş tarih vurgusu, insan iradesine bağlı bir tarihi değil, Allah'ın tamamen kontrolünde olan bir tarihi ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in "Şu tarihte şöyle olacak, şu zamanda bunlar meydana gelecek." demesi "Allah tarihi böyle kurgulamış, bunun aksine bir şeyin olması imkânsızdır." demektir. Böylece, İslam geleneğindeki tarih algısı, Allah'ın eylemlerinin (tecellilerinin) tarihine dönüşmüş, insan da bu tarihin sadece figüranları konumuna inmiştir. Böyle bir bakış açısına göre: "kâfirlerle Allah mücadele edecek, zalimlerin cezasını Allah verecek, adil kurtarıcıları Allah gönderecek, hastalarımıza şifayı o verecek, borçlularımızın borcunu o ödeyecek, vs."... İslam dünyasında yapılan dualara ve bu duaların muhtevasına baktığımızda, belirlemeye çalıştığımız tarih anlayışının nasıl hâkim olduğunu çok açık olarak görebiliriz. Akif'in "Huda'yı kendisine hizmetçi yaptı, kendi oldu Huda." dediği durum ortaya çıkmaktadır.[14]

14 Akif'in kadercilliğe karşı yazdığı şu şiir çok manidardır:
...
Çoluk, çocuk sürünürmüş sonunda aç kalarak...
Hudâ vekil-i umûrun değil mi? Keyfine bak!
(Senin işlerini yapan Allah değil mi...)
Onun hazîne-i in'âmı kendi veznendir!
(Onun nimetler hazinesi senin veznendir)
Havâle et ne kadar masrafın olursa... Verir!
Silâhı kullanan Allah, hudûdu bekleyen O;
Levâzımın bitivermiş, değil mi? Ekleyen O!
Çekip kumandası altında ordu ordu melek;
Senin hesâbına küffârı hâk-sâr edecek! (... kâfirleri yerle bir edecek)
Başın sıkıldı mı, kâfi senin o nazlı sesin:
"Yetiş!" de kendisi gelsin, ya Hızr'ı göndersin!
Evinde hastalanan varsa, borcudur: Bakacak;
Şifâ hazînesi derhal oluk oluk akacak.
Demek ki: Her şeyin Allah... Yanaşman, ırgadın O;
Çoluk çocuk O'na âid: Lalan, bacın, dadın O;
Vekîl-i harcın O; kâhyan, müdir-i veznen O; (... veznedarın O)
Alış seninse de, mes'ûl olan verişten O;
Denizde cenk olacakmış... Gemin O, kaptanın O;
Ya ordu lâzım imiş... Askerin, kumandanın O;
Köyün yasakçısı; şehrin de baş muhassılı O;
Tabîb-i âile, eczâcı... Hepsi hâsılı O. (Aile doktoru, ...)
Ya sen nesin? Mütevekkil! Yutulmaz artık bu!
Biraz da sayğı gerektir... Ne saygısızlık bu?
Hudâ'yı kendine kul yaptı, kendi oldu Hudâ;
Utanmadan da tevekkül diyor bu cür'ete... Ha?

Bu anlayışa göre, tarih sürekli kötüye gidecekse bu normaldir. Çünkü kıyametin kopması için bu gereklidir. Şayet Allah bu arada Müslümanlara iyi günler lütfedecekse, o zaman da bunu yine o yapacaktır. Müslümanlara terettüp eden herhangi bir şey yoktur. Müslümanlar, böylece uzunca bir süredir, reel tarihten kopuk bir anlayışla tarihin kendi rotasında akmadığı, zamanın kendi kurallarıyla ilerlemediği bir tarih dışılığa maruz kalmışlardır.

Sonuç olarak rivayetlerin, geleneğimizde nasıl bir tarih anlayışı inşa ettiği ortadadır. Bu rivayetler, kanaatimize göre Hz. Peygamber'in sözleri değil, onun adına söylenmiş tarihsel tepkiler veya tespitlerdir. Bu durumda, sözü edilen rivayetlerden hareketle tarihi dönemleri inşa etmek yerine, Hz. Peygamber misyonunu ve vizyonunu kendi tarihimizde yeniden yorumlayarak, yeni bir tarih algısı inşa etmek, insanı tarihin gerçek faili yapmak durumundayız. Bu inşa da rivayetlerin rolü, olumsuz örnekliğiyle geçmişte başımıza açtığı sorunları gidermek ve doğru bir tarih algısını kazanmamıza tersinden yardımcı olmaktır. Böylece biz, tarihi bize gerektiği şekilde ve sorumluluk bilincimizi geliştirdiği biçimde yeniden anlaşılabilir şekilde kurmamız gerekmektedir.[15]

İSLAM TARİHİNİN DÖNEMLENDİRİLMESİ

İslam tarihinin dönemlendirmesini yapmak çok kolay değildir. Çünkü böyle bir çalışmada hangi kriter esas alınacak? Siyasi olaylar mı? Medeniyetin gelişme süreci mi? Toplumsal değişiklikler mi? öncelikle belirlenmelidir. Hangi kriter alınırsa alınsın problem net olarak halledilemez kanaatindeyiz. Bu bağlamda bizim yapacağımız tasnif için öncelikle kriteri belirlememiz gerekmektedir. Bundan dolayı bir dönemlendirme teklifinin zorluğuyla beraber düşünce amaçlı ve daha çok siyasi olaylardan yola çıkarak bir teklif denemesi sunmak istiyoruz.

15 Buraya kadarki bölüm, Keleş'in ilgili makalesinden özetlenmiştir.

Asr-ı Saadet 622-662 (10+30)

Genel olarak Hz. Peygamber ve dört halife dönemlerini kapsamaktadır. İslam dünyası da bu dönemi bu şekilde bir tasnifle ayırmakta ve farklı bir yere koymaktadır. Bütün tarihçilerin kabullendiği bu dönem saltanattan ayrılan bir dönemdir.

Bu tarihten sonra İslam dünyasında bir çok devlet oluşmuştur. Bunların dördü imparatorluktur. Bundan kastımız doğudan batıya bir coğrafyayı kapsayanlardır. Bunlar Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Osmanlılardır. Bu imparatorluklardan ikisi Araplar ikisi de Türkler tarafından kurulmuştur. Bunların dışında İslam tarihinde bir çok büyük devlet kurulmuş olsa da bunlar bölgesel devletlerdir. Misal olarak Memluklular güçlü bir devlettir ancak yaşadığı coğrafya, doğudan batıya kuşatıcı değildir.

Arap Dönemi 662-820

15 asırlık İslam tarihi döneminde kurulan bu dört büyük imparatorluk bazında bir esasa uyarak bir tasnif yaparsak, bunlardan özellikle ilki olan Emeviler, dünya tarihinin en geniş coğrafyasına sahip olup tek merkezden bunu yönetmeyi başarabilen bir imparatorluktur. Tarihi düşünürsek bu kadar geniş bir coğrafyaya sahip bir devleti genel olarak bulamıyoruz. Sınırları Çin'den Fransa'ya kadar uzanmıştır. Bu başarıda Asr-ı Saadet'in getirdiği fütuhatın mirasının önemi büyüktür. İkincisi Abbasiler ise bu coğrafyanın üzerine otururlar. Ancak IX. asırdan sonraki parçalanma, uç devletlerin oluşmaya başlaması ve bu devletlerin içeri doğru yayılımı başlar. Bu yeni bir devirdir.

Türk Dönemi 820-1920

Abbasilerin ilk asrının sonlarında ordunun işlevsiz hale gelmesi sonucu köleleştirilmiş Türklerin orduya alınması gerçekleşmiştir. Bu olay tarihin kırılma noktalarından birini oluşturacaktır. Bu, aynı zamanda yıkılmak üzere olan imparatorluğu kurtaran Türklerin bundan sonraki dönemde haki-

miyeti ellerine geçirmelerine de sebep olmuştur. Artık Abbasi yönetiminde Türklerin gücü kırılamayacak oranda etkilidir.

Bu tarih şu ana kadarki İslam tarihinin ikiye ayrıldığının göstergesidir ve adeta devleti yönetemeyen bir milletin (Arap) yetkisini başka bir millete devretmesi tarihidir. Bu süreç 820-1920 yıllarını kapsamaktadır ve 11 asırlık bir süreçtir. Bu dönemler arasında iki büyük imparatorluk görüyoruz. Selçuklular ve Osmanlılar. Selçuklular göçebe bir teşkilattan dünya imparatorluğuna geçişi temsil eden önemli bir örnektir. Orta Çağ İslam dünyasında kendisine bağlı 28 adet vassal devletin hamiliğini de üstlenmiştir. Büyük bir şemsiye görevi gören bu devleti yönetenler Türkçe konuşurlarken, ilmi dil Arapça, resmi yazışmalar ise Farsça yapılmaktadır. Şiiliğin atak yaptığı IX. yüzyılda İslam dünyasına müdahil olan Selçuklular ve ardılı Osmanlılar Sünniliğin küresel hale gelmesine sebep olmuşlardır. Bu iki devletin çabaları olmasaydı, bugünkü İslam dünyasının görünümü Sünnilik-Şiilik oranı açısından tam tersi olabilirdi. Doğrusu bundan sonraki dönemde İslam dünyasının merkezi anlayışı ve küresel duruşu Sünnilikti, siyasi aktörü ise Türklerdi.

Selçuklular Kuzey Afrika'ya ulaşamasa da ardılı Osmanlılar onu tamamladı ve ayrıca Balkanlara da ulaştı. Osmanlı döneminde diğer Türk devletleri olan Safeviler, Babürlüler ve bir müddet Memluklular gelişmelerini sürdürdüler. Bu imparatorluklar, Türk yönetici elitlere sahiptiler, ancak lokal olarak kaldılar ve doğudan batıya kuşatıcı olamadılar. Osmanlılar ise özellikle son döneme doğru İslam dünyasında adeta bir şemsiye görevi görmüştü. Bu yapının fiilen dağılmasıyla da Müslümanlar günümüzde yaklaşık 50 kusur devlete bölündü. Bundan sonra uluslar dönemi başladı.

GELECEĞİMİZ

Tarihçi olarak geçmişi yeniden düşünürken, geleceği de inşa etmemiz gerekir.[16] Son iki yüzyıllık dönem, Osmanlı'nın

16 Huntingon'un, "Medeniyetler Çatışması" teorisi gibi.

aslında bir sömürgeci değil, milletler topluluğu üzerinde bir şemsiye görevi yaptığını gösterdi. Osmanlı'dan ayrılan milletler de Osmanlı şemsiyesinin önemini ve değerini anlamaya başladılar. Bunu gerek Balkanlarda gerek Kafkasya'da gerek Orta Doğu'daki gelişmeler göstermektedir. Bu durum Osmanlı coğrafyasının her tarafında gözlenebilir ve konuyla ilgili eserlerde de görülebilir.[17]

Osmanlı tekrar kurulamaz, bu bir hayaldir. Ancak öncelikle İngilizlerin sömürgelerinden ayrıldıkları halde bu milletlerden oluşturdukları, "Commonwealth of Nations-birlikte zenginleşme" gibi bir "Osmanlı Milletler Topluluğu" oluşturulabilir. Bunun ipuçlarını görüyoruz. Cezayir devlet başkanı, 2004 yılında zamanın dışişleri bakanı Abdullah Gül'e böyle bir teklif yapmıştı. Bu proje bu gün itibariyle 40'a yakın devleti kapsar. Geriye 15 kadar devlet kalıyor. Bunlar Türkî cumhuriyetler ve Osmanlı'yı çok seven Hint altkıtası[18] ve Güney Asya toplumlarıdır.

Bu yapılanma gerçekleşirse belki de belli bir mayalanma süreci sonunda İslam milletler topluluğunun nüvesini teşkil edecektir. Bu da 50 yıllık bir hazırlık aşamasından sonraki bir süreçte olabilir ve gittikçe nüfusu ve nüfuzu azalan Avrupa birliğine karşı dünya önderliğini tekrar ele geçirebilir.

17 Bkz. Araplar Gözüyle Osmanlı Serisi, Klasik Yayınları.

18 Kurtuluş savaşı yıllarında Hindistan bölgesi Müslümanları Osmanlı ve Müslümanların koruyucu şemsiyesi hilafet yıkılmasın diye büyük fedakarlıklar gösteriyorlardı. İlginç bir örnek verirsek; kadınlar bileziklerini verirken, bir kadın hiçbir malı olmadığı için kucağındaki çocuğu ile çarşılarda koşuyor, "Bunu alan var mı? parasını Osmanlılara göndereceğim." diyordu. Bkz. Turan Kışlakçı, *Mevdudi*, İstanbul 2008, 37.

KERBELA'YA FARKLI BİR BAKIŞ

Hz. Hüseyin'in Kerbela'da gaddarca şehit olmasından önce onu bu olaya sürükleyen sebepleri sorgulamak gerekir. İslam tarihi boyunca gerek Şii gerek Sünni müellifler konuyu Hz. Hüseyin'in şehadeti ve acımasızca katledilmesi perspektifinden hareketle değerlendirdiklerinden dolayı, genelde Emevi karşıtı bir söylemde bulunmuşlardır.

Tarihi okurken olayları bir tarafın penceresinden (Şia'nın yaptığı gibi) değerlendirmek doğru değildir. Gözü kapalı bir şekilde bir tarafı övmek veya diğer tarafı yermek bize bir şey kazandırmayacaktır. Olayları dışarıdan bir gözlemci olarak dönemin siyasi değerlendirmelerini hesaba katarak müelliflerin Emevi düşmanlıklarını, Abbasi çağının yazarları olmalarını, siyasi düşüncelerini, yaşadıkları dönemleri hesaplayarak ve sonraki çağların biriktirdiği duygusallıklar içinde değil, empati içerisinde o çağın gerektirdiği perspektiften değerlendirmelerde bulunmak lazımdır.

Çalışmamızda konunun dramatik yönünü değil, Hz. Hüseyin'in bu isyana çıkışının doğru gerekçelerle olup olmadığını sorgulamak yönünden bazı mülahazalarda bulunacağız. Hedefimiz birilerini yargılamak değil, sorgulamak ve bazı tahlillerde bulunmaktır. Bu eleştiriler yapıldığı zaman toplumdaki büyük hassasiyet gereği Emevici şeklinde bir yaftadan kurtulmak da mümkün değildir. Ancak gerçekleri ortaya koymak her şeyin üstünde olmalıdır.

KONUNUN TARİHSEL KULLANIMI

Kerbela olayının İslam tarihinin en acı olaylarından biri olmakla birlikte en meşhur dramı olmasının sebebi, özellikle Şia'nın kendisini bu olay üzerinden ifade etme gayreti, meseleyi İslam tarihinin en popüler konusu haline getirmiştir.

Bugünkü Şii tandanslı dünyada bir suikastle katledilen Hz. Ali'nin şehadet yıl dönümünde anma törenleri düzenlenmezken Kerbela olayı devasa törenlerle anılmaktadır. Bu da meselenin içinde siyasi muhalefet anlayışı ile hareket etme olduğu izlenimi vermektedir.[1] Nitekim Kerbela törenlerini kurumsal anlamda ilk defa kutlanmasını sağlayanların Şii Büveyhilerin olması dikkat çekicidir.[2]

Kerbela olayı, siyasi malzeme olarak kullanılabilmesi için dini argümanlarla desteklenmiştir. Bu konu o kadar ileri götürülmüştür ki; Hz. Peygamber'in ağzından mesele halledilmeye çalışılarak örneğin "Ümmetimin işleri Ümeyyeoğullarından Yezid adlı biri ortaya çıkıncaya kadar adaletle devam edecek."[3] şeklinde uydurmalar kaynaklara girebilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin için "Ben, bunlarla sulh olanlarla sulh olurum, çarpışanlarla da çarpışırım!" buyurduğu, yine Hz. Peygamber'in bir toprak göstererek "Cebrail, Hüseyin'in Irak toprağında öldürüleceğini bana haber verdi. Bu da oranın toprağıdır!" dediği şeklinde tarafgir uydurma rivayetler nakledilir.[4] Ayrıca Hz. Hüseyin'in arkasından cinlerin ağıt yaktığı, dünyanın yedi gün kadar durakladığı, güneşin ve gökyüzünün karardığı, yıldızların birbirine vurduğu, hangi taş kaldırılırsa altından kan çıktığı, güneş tutulması olduğu, gökyüzünün altı ay boyu kırmızılaştığı aktarılmaktadır.[5] Hz. Peygamber'in ısrarla evrendeki varlıkların bir insanın doğumuyla veya ölümüyle hareket etmediklerini vurgulaması da bu tür uydurmalara engel olamamıştır.[6] Yine savaş sonucunda ölenlerin sayısı konusu da istismar edilmiştir.[7]

1 Hz. Ali'nin katilinin Haricî olması ve sonuçta Haricilerin siyasi olarak mücadele edilebilecek bir devletlerinin olmaması belki de bu törenlerin önemini azaltmışken, Hz. Hüseyin'in katillerinin Sünnilere hamledilmesi sebebiyle Kerbela törenleri önemle ön planda tutulmakta olduğu izlenimini uyandırmaktadır.
2 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut 1995, VIII, 549-550.
3 Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, Mısır, 1952, 208.
4 Zehebi, *Siyeru Alamu'n-Nubela*, Beyrut 1990, III, 289.
5 Zehebi, *Tarihu'l-İslam*, Beyrut 1990, IV, 15; Suyuti, 207.
6 İbn Sa'd, I, 139; Buhari, Kusuf, 12.
7 Örneğin Halife b. Hayyat, Hasan Basrî'den naklen katledilenlerin sayısını 16 erkek olarak verir, Bkz. *Tarihu Halife b. Hayyat*, Çev; Abdulhalık Bakır, Ankara 2001, 288.

Sonuçta bu tür uydurma rivayetler kullanılarak Müslümanların ya Hüseynî ya da Yezidî çizgide olmaları gerektiği belirtilmiştir. Doğrusu o günkü sahabe neslinin çoğu ne Yezidî ne de Hüseynî çizgide idi. Bu sebeple insanları olaylara belli bir perspektiften bakmaya zorlamak ve bu tür yorumlara mahkum olmak konuyu gereği gibi anlamaya engeldir.

Kerbela olayı, günümüzde adeta bir turnusol kağıdına dönüştürülmüştür. Buna göre; bir taraf nübüvveti diğer taraf ise saltanatı temsil etmektedir.[8] Doğrusu Hz. Hüseyin'i harekete geçiren olgunun ne olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Ancak bu çizgiyi savunduğunu söyleyenlerin (Şia ve taraftarlarının) önerdiği devlet yapılanmasının saltanattan ne farkı vardır? sorusuna cevap bulmalıyız. Bu düşüncede olanlar; "Yönetim, sadece kutsal ailenin (!) neslinden olmalıdır." şeklinde İslami öğretiyle taban tabana zıt bir saltanatçı bir düşünceyi (üstelik dini gerekçelerle süsleyerek) savunmaktadırlar. Bu anlayış esasen saltanat rejiminin en alasını savunmaktadır. Üstelik bu anlayış imamet teorisi ile itikat noktasına kadar da çıkarılmıştır. Aslında Sünni dünya, saltanatı böyle dinsel kisveler ile örüp kabul ettirme konusunda Şia kadar ileri bir ucu temsil etmemiştir. Bu hakkı da teslim etmek gerekir.

Şimdi konuyu biraz spesifik olarak sahabenin Hz. Hüseyin'in Kerbela'ya gidişini uygun görmemeleri açısından değerlendirmek istiyoruz.

SAHABENİN TAVRI

Hz. Hüseyin, İbn Zübeyr gibi Medine'de Yezid'e biata zorlanmış ve ilk başta muhtemelen gizli bir biatın doğru olmadığını düşünerek açık biat edebileceği teklifinde bulunmuştu. Ancak muhtemelen İbn Zübeyr'in de tavsiyeleriyle Emevi valisine verdiği sözünü yerine getirmemiş ve açıkça biat etmekten de kaçınıp gizlice Mekke'ye gitmişti.[9] Dahası "biat ederse kafir

8 Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar*, İstanbul 1990, 87.
9 Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Mısır trz, V, 341.

olacağını" söylüyordu.[10] O günkü toplumda bir çok sahabi ise Yezid'e biat etmişti. Hz. Hüseyin'in bu anlayışına göre; Yezid'e biat eden bu kadar sahabinin, imani durumu nedir? şeklindeki bir soruyu düşünmek gerekir.

Hz. Hüseyin'in Küfe'ye gitmesini sahabeden İbn Zübeyr dışında hiçbiri istemiyordu. Hz. Hüseyin'in Küfe'ye gitmemesi için bütün sahabileri seferber olmuştu. Onun gitmemesi konusunda adeta sahabe icmaı oluşmuştu. Ancak Hz. Hüseyin'i ikna edememişlerdi. Rivayetlerde Hz. Hüseyin'in Kûfelilerin yaptıkları ısrarlı davet sebebiyle onlara söz verdiği, dolayısıyla gitmek zorunda kaldığı aktarılır.[11] Doğrusu Küfeliler babası Hz. Ali'yi Muaviye'ye karşı savaşta yardımsız bırakmış, abisi Hz. Hasan'ın çadırını yağmalamışlar ve onun hilafeti Muaviye'ye devretmesine neden olmuşlardı. Bütün bunlara rağmen Hz. Hüseyin muhtemelen bu gelen mektuplara bakarak bölgede hakim olup hüküm sürebileceğini düşünmüştü.

Konuya geçmeden önce şu anekdotu nakledelim: Hz. Hüseyin'in temsilci olarak Küfe'ye gönderdiği Müslim b. Akil'in yakalandığında öldürülmeden önce son bir vasiyet yapmak istediğini belirttiği ve orada bulunan Ömer b. Sad b. Ebi Vakkas'a veya Muhammet b. Eşas'a bıraktığı sözlü vasiyetinde Hüseyin'e haber göndermelerini, işin (Hz. Hüseyin'in davasının) son bulduğunu bildirmelerini ve ailesi ile geri dönmesi gerektiğini, Küfelilerin kendisini aldattıklarını söylemelerini istemiş ve bu vasiyet yerine getirilmişti. Müslim'in tavsiyesi Hz. Hüseyin'e ulaştığı halde Hz. Hüseyin yoluna devam etmişti.[12]

Şimdi onun Küfe'ye gitmesi konusuna karşı çıkan çoğunluğu sahabe olan önde gelen kimselerin görüşlerini nakledelim.

10 Ebu Mihnef, *Maktelu'l-Huseyin*, byy, trz, 14-15.
11 Taberi, V, 347.
12 İbn Kesir, XI, 488; Osman b. Muhammet el-Hamis, *Sahabenin Yüzyüze Kaldığı Olaylar ve Fitnenin Tarihi*, çev. Nuri Görgülü, İstanbul 2007, 154.

Muhammed b. Hanefiyye

Hz. Ali'nin oğlu ve Hz. Hüseyin'in küçük kardeşi Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Hüseyin'in Medine'den ayrılmasından sonra arkasından Mekke'ye kadar gitti. Hz. Hüseyin'i bulup ona "Kardeşim! Sen en çok sevdiğim ve en çok değer verdiğim kimsesin. Bütün yaratıklar arasında samimiyetle öğüt vereceğim senden daha lâyık hiçbir kimse yoktur. Elinden geldiğince şehirlerden uzak dur. İnsanlar senden başkasının etrafında toplanırlarsa bununla Allah ne senin dindarlığına ne de aklına eksiklik vermeyeceği gibi senin yiğitlik ve faziletin de elden gitmez. Ben senin varacağın şehirde yanlarına gittiğin topluluğun ayrılığa düşmelerinden korkuyorum. İnsanlar senden uzaklaşırsa sen de kumluk çöllere ve dağlara sığınır, insanların işinin nereye vardığını görünceye ve nasıl bir karar vereceğini anlayıncaya kadar bir yerden bir yere göçer gidersin."[13] dedi.

Abdullah b. Abbas

İbn-i Abbas, "Ey Amcamın oğlu! Allah, seni rahmetiyle esirgesin. Söyle bakayım. Yanlarına gideceğin kavim valilerini öldürmüşler veya kovmuşlar, memleketlerini onun elinden geri almışlar, düşmanlarını sürüp çıkarmışlar mıdır? Eğer böyle yaptılarsa, onların yanına git. Ancak valileri başlarında bulunuyor, onlara hükmünü yürütüyor, zekât ve haraç âmilleri de onların zekât ve haraçlarını topluyorken seni yanlarına çağırıyorlarsa, onlar, seni ancak harbe çarpışmaya çağırıyorlar demektir. Onların babanı ve kardeşini sahipsiz bıraktıkları gibi seni de bırakmayacaklarından, aldatmayacaklarından, yalan söylemeyeceklerinden, muhalefet etmeyeceklerinden, ürküp senin başından dağılmayacaklarından, sana karşı halkın en şiddetli davrananı, düşman kesileni olmayacaklarından emin değilim!" dedi.[14]

İbn-i Abbas, o gün akşam veya ertesi günü sabahleyin Hz. Hüseyin'in yanına tekrar gitti, "Ey Amcamın oğlu! Sen, git-

13 Ebu Mihnef, 37; Taberi, V, 341.
14 Ebu Mihnef, 37.

mekten vazgeçmeyeceksen ben de söylemeden duramayacağım: Senin gideceğin yerde helak olacağından, kökünün kazınacağından korkuyorum! Çünkü Iraklılar gaddar, vefasız, sözlerinde durmaz bir kavimdir. Sakın onlara yaklaşma. Sen, şu beldede otur. Çünkü sen Hicaz halkının seyyidi ve ulususun. Eğer Iraklılar dedikleri gibi seni istiyorlarsa onlara yaz; düşmanlarını (valilerini) sürüp çıkarsınlar. Sonra, yanlarına git. Eğer ille burada oturmayacak, oturmaktan kaçınacaksan bari Yemen diyarına git. Çünkü orada kaleler, vadiler var. Orası, enine, boyuna geniş bir topraktır. Hem orada babanın taraftarları da vardır. Orada münzevi bir hayata kavuşmuş, halktan ayrılıp bir köşeye çekilmiş de olursun. Oradan halka yazılar yazar, davetçilerini her tarafa dağıtırsın. Böyle yaparsan, istediğin selâmet ve afiyetin sana vasıl olur, böylelikle muradının hâsıl olacağını umarım."

"Eğer mutlaka gideceksen, kadınlarını ve çocuklarını yanında götürme. Vallahi, Osman b. Affan'ın kadın ve çocuklarının gözleri önünde öldürüldüğü gibi, senin de öldürüleceğinden korkuyor ve öylece öldürülmeyeceğinden emin bulunmuyorum. Onlar, seni harp için çağırıyorlar. Gitmekte acele etme. Babanın, kardeşinin ashabı olduklarını söyleyen o kişiler, bir sabah başlarındaki valileri ile birlikte gelip seninle çarpışacaklardır! Sen, Mekke'den çıkacak olursan İbn Ziyad senin yola çıktığını haber alacak sana mektup yazmış olanları ürkütüp başından dağıtacak onlar sana en azılı düşman kesileceklerdir! Eğer, gücüm yetseydi iki elimle saçını yakalardım. Seni durduracağımı bilsem, böyle yapardım!" dedi ve ağladı.[15] Ne var ki Hüseyin, onun bu sözüne karşı şöyle dedi: "Ey Abbas'ın babası! Sen yaşlanmış bir ihtiyarsın."[16] İbn Abbas, dışarı çıkınca İbn Zübeyr'e rastladı ve "Gözün aydın Hüseyin gidiyor!" dedi.[17]

Abdullah b. Ömer

Abdullah b. Ömer, Hz. Hüseyin'in Irak'a doğru gittiğini haber alınca, onunla buluştu. Ona "Sakın, onların yanına

15 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut 1987, III, 399.
16 İbn Kesir, XI, 490.
17 Ebu Mihnef, 38.

gitme!" dedi. Ayrıca İbn Zübeyr ile Hz. Hüseyin'e "Allah'tan korkun, Müslüman cemaatine tefrika çıkarmayın!" dedi.[18] Hz. Hüseyin'in geri dönmeye yanaşmadığını görünce, boynuna sarılıp onunla kucaklaştı ve vedalaştı, "Biz Hüseyin'e engel olamadık. O bize galebe çaldı." dedi.[19]

Abdullah b. Muti

Abdullah, Hüseyin'e "Allah aşkına sakın Kûfe'ye gideyim deme! Vallahi, oraya gidecek olursan, muhakkak öldürülürsün! Baban, orada öldürüldü. Kardeşin Hasan orada yalnız bırakıldı, aldatıldı ve yaralandı. Sen Mekke Hareminden ayrılma. Hicaz halkı sana hiç kimseyi denk tutmaz. Sen sana bağlı olanları her taraftan oraya çağır. Gelip yanında toplanırlar. Vallahi Ümeyyeoğulları seni önlerinde bulurlarsa muhakkak öldürürler. Sen öldürülecek olursan, Senden sonra onlar hiçbir zaman hiçbir kimseden korkmazlar. Gel yapma! Sen ne Kûfe'ye git ne de Ümeyyeoğullarının önlerine çık!" dedi. Hz. Hüseyin ise kaderci bir tavırla "Allah, dilediği şeyi takdir ve hüküm eder!" dedi.[20]

Ömer b. Abdurrahman

Ömer b. Abdurrahman b. Haris b. Hişam el-Mahzûmî der ki "Iraklılardan, Hüseyin'e mektuplar geldiği, Hüseyin'in Irak'a gitmeye hazırlandığı sırada, Mekke'de yanına vardım ve "Ey Amcamın oğlu! Ben, sana bir hacet için geldim. Eğer öğüdümü tutmayı uygun görürsen sana bir öğüt vermek istiyorum. Uygun görmezsen, sana söylemek istediğim şeyden vazgeçeceğim." dedim. "Söyle! Vallahi ben senin ne kötü bir şey düşünebileceğini ne de çirkin bir iş işlemeyi arzu edebileceğini sanmam!" dedi. Ona "Ey Amcamın oğlu! Seninle aramızda bir süt emişme akrabalığı var. Bilmem ki ben sana nasıl öğüt vereyim?" dedim. Bana "Sen, herhangi bir suçla suçlanmamış kimselerdensin. Ne söyleyeceksen, söyle!" dedi. "Sen, Irak'a gitmek istiyormuşsun. Ben sana karşı çok şefkatliyimdir. Se-

18 Taberi, V, 343.
19 Suyuti, 206.
20 Dineveri, *Ahbaru't-Tval*, Tahran, 1960, 228.

nin baban; İslamiyete girenlerin ilki, İslamiyet uyarınca hareket edenlerin en iyisi, tutuş ve yakalayış bakımından da Müslümanların en zorlusu idi. Halk ondan dünyalık umdu. Onun sözlerini dinledi ve başına toplandı. O da kalkıp Muaviye'nin üzerine yürüdü. Şamlılardan başka herkes babanın başına toplanmıştı. Muaviye ise Şamlılar katında nüfuzlu ve itibarlı idi. Bunun üzerine halk dünyaya tamah ederek ve ona saplanarak babanı bıraktılar. Allah'ın ikram ve rızasına erinceye kadar ona karşı gelmekten, kin tutmaktan geri durmadılar. Babandan sonra kardeşine de yapılmayacak şeyleri yaptılar. Sen bunların hepsinde bulundun ve bütün olan bitenleri de gözlerinle gördün. Demek ki babana, kardeşine düşmanlık etmiş, onlarla çarpışmış olan Şamlıların, Iraklıların yanına gitmek istiyorsun?! Halbuki rakibin olan kişi, sayıca senden daha çok, hazırlılık ve kuvvetlilik bakımından da senden daha hazırlıklı ve daha kuvvetlidir. Halk ondan daha çok korkar; dünyalığı ondan daha çok umar. Yanlarına varacak olursan, onlar senden mal ihsan etmeni isteyecekler. Çünkü onlar dünya ve dünyalık kuludurlar. Senin elde etmek istediğin beldelerdeki valiler ve amirler onlardandır. Beytülmaller hazineler de onların elindedir. Halk ise şu dirhem ve dinarların kuludurlar. Sana yardım etmeyi vadedenler, seninle çarpışır ve seni bırakırlar. Senden çok ona ve onun adamlarına yardım etmeyi arzu ederler. Sana yardım vadinde bulunanların seninle çarpışmayacaklarından, senden ziyade seninle çarpışanların yanlarında bulunmayı arzu etmeyeceklerinden emin değilim!" dedim.

Sonra Hüseyin'in yanından ayrılıp Haris b. Hâlid b. Âs'ın yanına vardım. Durumu ona anlattım. Haris b. Hâlid "Kâbe'nin Rabbine and olsun ki sen, ona gereken ögüdü vermişsin. Artık kabul etmek veya bırakmak, ona aittir!" dedi.[21]

Ebû Saîdu'l-Hudrî

Ebû Saîdu'l-Hudrî "Hüseyin, Mekke'den çıkıp gitme hususunda bizi mağlup etti. Bu hususta kendisine güç yetire-

21 Taberi, V, 382.

medik. Kendisine dedim ki: "Nefsine aldanmak hususunda Allah'tan kork, evine kapan ve imamına isyan etme. Ey Ebû Abdullah! Ben senin için hayırlı bir öğütçüyüm ve şefkatliyim. İşittiğime göre taraftarın olan kavim sana mektup yazmış. Sakın, onların yanına gitme! Küfe'de babandan işitmiştim, demişti ki: "Vallahi Küfelilerden bıktım, usandım, onlara kızdım. Onlar da benden usandılar ve bana kızdılar. Onlarda asla vefa yoktur. Allah'a yemin ederim ki, onların herhangi bir işe niyet ve azimleri yoktur, kılıca karşıda sabır göstermezler."[22]

Ahnef b. Kays

Ahnef b. Kays, Hz. Hüseyin'e Rum suresinin son ayeti olan, "Sabret ki, Allah'ın sözü şüphesiz gerçektir. Kesin olarak inanmayanlar seni hafife almasınlar." yazıp gönderdi. "Sen, şimdi sabır et. Şüphe yok ki Allah'ın vaadi haktır. Buna katî inanç beslememekte olanlar, sakın, seni sabırsızlıkla hafifliğe götürmesinler!"[23]

Abdullah b. Cafer

Abdullah b. Cafer b. Ebi Talib, Hüseyin'e şöyle bir mektup gönderdi: "Senden şu mektubumu okuduktan ve gereğini düşündükten sonra Allah aşkına geri dönmeni istiyorum. Yönelmekte olduğun yerden, yani Kûfe'den sana bela gelmesinden, senin öldürülmenden ve ailenin kökünün kazınmasından korkuyorum. Eğer bugün sen öldürülecek olursan İslam'ın nuru söner. Sen hidayete erenlerin bayrağı, müminlerin umudusun. Hareketinde acele etme." Sonra Abdullah b. Cafer, Mekke valisi Amr b. Said'e giderek şöyle dedi: "Hüseyin'e bir mektup gönder ve ona eman verdiğini, ona iyi davranacağını, dostluk bağlarına riayet edeceğini söyle, ona teminat ver. Geri dönmesini iste. Belki bu şekilde güven duyup Mekke'ye geri gelir."[24]

22 İbn Kesir, XI, 500; değişik tavsiye örnekleri konusunda detaylı bilgi için bkz. M. Asım Köksal, *İslam Tarihi*, İstanbul 1987, XI, 178-179.
23 Zehebi, III, 298.
24 Zehebi, III, 297.

Vali Amr, Abdullah'a şöyle dedi: "Benim adıma dilediğin şekilde bir mektup yaz, getir, altını mühürleyeyim." Abdullah b. Cafer de vali Amr b. Said'in adına şu şekilde bir mektup yazdı: "Sana doğru yolu göstermesini ve yuvarlanmakta olduğun uçurumdan seni geri çevirmesini Allah'tan diliyorum. Duyduğuma göre sen Irak'a gitmeye karar vermişsin. Ayrılık çıkarmaktan Allah'a sığınmanı istiyorum. Eğer korkmakta isen yanıma gel, ben sana eman veririm. Sana iyi davranırım. Aramızdaki bağların kopmamasına özen gösteririm." Sonra mektubu Amr'a götürüp mühürletti. Vali, mektubu Hüseyin'e gönderdi, ancak o geri dönmeye yanaşmadı ve valiye şu mektubu gönderdi: "Eğer göndermiş olduğun bu mektubunla bana iyilik yapmak ve aramızdaki bağların kopmamasına özen göstermek istemiş isen, dünyada ve ahirette hayır ve iyilik gör. İnsanları Allah'a davet edip iyi işler yapan ve "Ben Müslümanlardanım." diyen kimse ayrılık çıkarmış olmaz. Emanların en iyisi ve hayırlısı, Allah'ın verdiği emandır. Dünyada Allah'tan korkmayan kimse, Allah'a iman etmiş olmaz. Biz, kıyamet gününde, katında bize emanı vacip kılacak bir korku ile dünyada Allah'tan korkuyoruz."[25]

Sonuçta bir çok sahabi, onu engellemeye çalışsa da Hz. Hüseyin kimseyi dinlemedi. Bu tavsiyeleri yapanların hepsi ona giderse öldürüleceğini söylediler. Bu tavsiyeleri göz önüne aldığımızda "kimsenin onun öldürüleceğini bilmediğini" söyleyebilmek zordur.[26] Onun, öldürüleceğini gördüğü bir rüya üzerine teslimiyet içinde hareket ettiği şeklindeki düşünceler ve rivayetler ise cebriyeci mantığın bir ürünüdür.

İbn Zübeyr'in Tavrı

Sahabe içinde tek farklı tavır İbn Zübeyr'den geliyordu.[27] Şimdi bu durumu inceleyelim: İbn Zübeyr halkın Hz. Hüseyin'e teveccühünü halkın onun yanında toplandığını görüyor-

25 İbn Kesir, XI, 507.

26 Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul 1996, 227.

27 Bazı rivayetlerde İbn Zübeyr'in de onu gitmemesi için iknaya çalıştığını görüyoruz. İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Kahire, 1999, XI, 498.

du. Hz. Hüseyin gitmeden halkın kendisine biat etmeyeceğini biliyordu. Hz. Hüseyin'in yanına gidip "Bilmem ki biz, halifeliği ne diye şu kavme bırakıyor, onlarla uğraşmaktan vazgeçiyor ve kaçınıyoruz. Halbuki biz Muhacirlerin oğullarıyız. Bu işi idareye onlardan daha yakın ve önce geliriz. Söyle bana, sen şimdi ne yapmak istiyorsun?" dedi. Hz. Hüseyin "Vallahi, Kûfe'ye gitmek içime doğuyor. Oradaki taraftarlarım ve Küfelilerin eşrafı da bana yazı yazdılar. Allah'tan hayırlısını diliyorum." dedi. İbn-i Zübeyr "Benim de oralarda senin taraftarların gibi taraftarlarım bulunsaydı, oradan vazgeçmezdim." dedi. Sonra "Sen, eğer Hicaz'da oturur, bu işi burada yürütmek istersen seni barındırmak, sana yardımcı ve müşavir olmak da bana düşen bir vazife ve borçtur." dedi. İbn Zübeyr, kalkıp gittikten sonra, Hz. Hüseyin, kendi kendine "O, bende bulunan şeyin (hakkın) kendisinde bulunmadığını halkın, onu bana denk tutmayacağını ve kendisine sevgi göstermeyeceğini bilmektedir." dedi.[28]

Bütün bu aktarımlardan sonra şu sonuçlara varabiliriz: Hz. Hüseyin'in isyan etmek için Küfe'ye gitmesine dönemin sahabe toplumundan İbn Zübeyr hariç hiç kimse taraftar değildi. Dönemin önde gelen sahabileri onu bu yaptığı işten engellemeye çalışsa da Hz. Hüseyin kolay anlaşılamayan bir şekilde görüşünde ısrar etti. Esasen Küfelilerin babası Hz. Ali ve abisi Hz. Hasan'a yaptıkları ortadayken böyle bir ısrarda bulunması aklıselim açısından kabul edilebilir bir durum değildi.

Doğrusu Hz. Hüseyin hiçbir hazırlık yapmaksızın, istişarelere kulak tıkayarak, baba ve abisine yapılan ihanetleri görmezden gelerek ailesiyle isyan etmek üzere yola çıkmıştır. Tedbir almak Hz. Hüseyin'in dedesi Hz. Peygamber'in en önemli silahı idi. Hz. Peygamber, anlamsız direnişlerin karşısında idi. Gerektiği zaman savaşlarda geri çekilmeyi biliyordu. Ancak Hz. Hüseyin tedbir denen kavrama hiç başvurmadı. Açık hedef halinde çoluk çocuğuyla yola düştü.

28 Taberi, V, 347.

Hz. Hüseyin'in tavrı, göz göre göre yok olmaya gitmekti veya belki de ondaki liderlik arzusu bütün bu tavsiye ve tarihi gerçekleri görmemesine neden oldu diyebiliriz. Sahabenin de uyardığı gibi sonucu gözüken bir katliama zemin hazırlanmış oldu dersek yanlış söylemiş olmayız. Onun muhtemel arzusu Yezid'in bulunduğu makama geçmekti. O, kendisinin Hz. Peygamber'in kızının oğlu olması dolayısıyla üstün ve öncelikli olduğuna inanıyor ve Muaviye'ye biat ettiği halde Muaviye'nin oğlu Yezid'in yerine geçme arzusuyla ona meydan okuyordu denilebilir.[29] Bütün bunlar akla Hz. Hüseyin'in sahip olduğu muhtemel iktidar arzusu nedeniyle böyle bir girişimde bulunduğu düşüncesini akla getiriyor.[30] Daha makul hareket edip sahabenin tavsiyesine uyup istişare ile gitmemesi gerekirken, o hisleriyle hareket etti. Kufelilerin durumunu bile bile üstelik temsilcisi Müslim'in durumunu öğrenmesine rağmen ailesini götürdü.

Ancak şu bilinilmelidir ki; tarihte hiçbir devlet veya lider isyan etmek üzere hareket eden bir kişiyi başıboş bırakmaz. Emevilerden onu başıboş bırakıp isyan etmesine izin vermelerini beklemek hiçbir tarihi realiteye uymaz. En mülayim devlet başkanları dahi bunu yapmaz. Nitekim öyle de olacaktır. Bütün teklif ve ısrarlara rağmen yoluna devam eden Hz. Hüseyin, yüzyıllardır Müslümanları acılara sevk eden o meşum fitnenin gerçekleşmesine adeta kapı araladı. Bu acı yüzünden çıkan fitnelerde 15 asırdır binlerce kişi katledildi.

Medine valisi Hz. Hüseyin'i davet edip her türlü eman garantisi vermişti. Ancak Hz. Hüseyin onu dinlemedi. Yezid'in Mekke valisi de bu konuda çaba sarf etmişti. Bu arada Emeviler ve Mekke'deki emniyet birlikleri Hz. Hüseyin'e engel olamamışlar ve bir çarpışmadan kaçınarak onu bıraktıktan sonra "Ey Hüseyin! Allah'tan korkmuyor musun da cemaatten ayrılıp gidiyor ve şu ümmet arasına tefrika sokuyorsun?" demişlerdi. Hz. Hüseyin, yola devam ederken rastladığı meşhur

29 Adnan Demircan, "Ehl-i Sünnet Alimlerinin Kerbela Olayına Bakışı", *Marife*, Bahar, 2010.

30 Kılıç, 276.

şâir Ferezdak, Hz. Hüseyin'in "Geride Kûfe halkını ne halde bıraktın?" şeklindeki sorusuna "Onları kalpleri seninle, kılıçları ise Ümeyyeoğulları ile olduğu halde geride bıraktım!" demişti.[31]

Daha önce yaşanan Kûfelilerin hem Hz. Ali hem de Hz. Hasan'a yaptıkları ihanetler önemli bir tecrübe olarak durmaktadır. Iraklıların derdi Şam'a karşı kaybettikleri üstünlük savaşında Hz. Hüseyin'i kullanarak galip gelmekti. Değilse Hz. Hüseyin'in davasıyla direkt ilgili değillerdi. Bunu defalarca göstermişlerdi. Emevi kılıcını görünce hemen dağılan[32] Kûfelilerin esas arzusu, Şam'a kaptırdıkları önderliği Hz. Peygamber'in torununu kullanarak geri almak istemelerinden başka bir şey değildir. Değilse çok ulvi gayelerle Hz. Hüseyin'i davet ettikleri söylenemez. Daha sonraki dönemdeki Şii isyanlarına bakıldığı zaman bu durumu daha rahat algılamak mümkün gözükecektir. Doğrusu Kûfelilerin Ali Şia'sını mı yoksa bölgecilik anlamında Irak Şia'sını mı (Küfecilik) tuttukları sorgulanırsa daha çok Irak Şia'sı için ayaklandıklarını söyleyebiliriz. Nitekim sonuçta Hz. Hüseyin'i öldürenlerin arasında hiçbir Şamlı bulunmuyordu, hepsi Iraklı idi.[33] Bu da önemli bir göstergedir.

Hz. Hüseyin'in, Kerbela'da kuşatılması sonrası çare olarak Mekke'ye geri dönme talepleri bulunmaktadır. Bundan şu sonuç da çıkmaktadır ki; o, artık bu işe devam etmenin gereksizliğini ve yanlışlığını anlamıştır. Arıcak Kûfe valisi İbn Ziyad'ın zalimce tavırları ona hiçbir hareket imkanı bırakmamıştır.

Sonuç olarak Hz. Hüseyin'in Mekke'den yola çıkış hareketinin doğru olmadığını, sahabenin ona katılmadığını, hatta engel olmaya çalıştığını, babası ve abisinden tecrübe ederek böyle bir facianın olabileceğini tahmin etmesi gerektiğini, onun bu tedbirsiz davranmasının böyle bir katliamın olma-

31 Taberi, III, 296.
32 Abdülaziz Duri, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991, 113.
33 Ünal Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001, 281.

sına zemin hazırladığını belirtmek istiyoruz. Bunu söylerken olayın sorumlularını ve katliamı yapanları bu işten azade de kılmıyoruz. Meselenin bu yönü apayrı bir değerlendirme ve çalışma konusudur.

YEZİD'İN SUÇU

Yezid, meselenin bu hale dönüşmemesi için uğraş verse de ipleri elinden kaçırmıştır. Meselenin bu boyutlara gelmesini muhtemelen o da istememektedir. Ancak Yezid'in yerine empati yapmak gerekirse, bir devlet başkanı olarak isyana giden Hz. Hüseyin'i başıboş bırakmasını beklemek de realitede mümkün gözükmemektedir. O da kendine göre tedbirlerini almıştır.

Yezîd b. Muaviye, Hz. Hüseyin'in Küfe'ye gitmek istediğini haber alınca, Haşimoğulları arasında saygınlığı olan İbn Abbas'ı devreye sokmak için ona şu mektubu yazdı: "Sanıyoruz ki, doğu taraflarından bazı adamlar gelip Hüseyin'i halifelik ümidine düşürdüler. Bundan senin de haberin vardır. Eğer o böyle bir iş yapmaya kalkarsa, akrabalık bağlarını kesmiş olur. Sen ailenin büyüğüsün. Tefrika çıkarmaya çalışmaktan onu alıkoy!" İbn Abbas, Yezît'in mektubuna verdiği cevapta, Hüseyin'e nasihat etmekten geri durmayacağını, bununla beraber, onun Küfe'ye gitmekten vazgeçeceğini sanmadığını da bildirdi.[34]

Bunun üzerine Yezid, Hüseyin'i Küfe'ye ulaşmadan engellemeye çalışmıştır. Ancak bunu tam yaptığı da söylenemez. İletişim imkanlarının az olduğu o devirde Küfe'deki valisinin yaptıklarından direkt ve tamamen onu sorumlu tutmak pek adil bir tavır olmamalıdır. Yezid'in vali İbn Ziyat'a yazdığı mektupta "Hüseyin saldırmadıkça savaş yapılmamasını" tembihlemesi dikkat çekicidir. Nitekim Yezid'in çok gaddar bir şekilde davranmayacağını bilen Hz. Hüseyin de kendisini kuşatanlara hitaben "Bırakın Yezid'e gideyim!" diyordu. Çün-

34 Detaylı bilgi için bkz. Kılıç, 282.

kü Yezid'in bunlar kadar zalimane davranmayacağını biliyordu.[35] Kaldı ki hangi vali gelse teslim olmaya yanaşmayan Hz. Hüseyin'e karşı ne yapabileceği de sorgulanmalıdır.

Yezid'in Hz. Hüseyin'in öldürülmesi konusunda bir emri olmamıştır. Ancak, bu sonucu hesaplayamamıştır denilebilir. Nitekim olayı duyunca gözleri yaşarmış, ağlamış[36] ve "Allah, Hüseyin'e rahmet etsin. Vallahi, Ey Hüseyin! Eğer seninle ben buluşup görüşseydim, seni öldürmezdim! Benden ne isteseydi, onun arzusunu yerine getirir, ölümü ondan uzaklaştırmak için, bütün gücümü harcar, hatta gerekirse; bu yolda bazı çocuklarımı feda etmeyi bile göze alırdım. Ne çâre ki Allah, gördüğün şeyi takdir etmiştir. İbn Ziyad, onun üzerine yürüyüp onu öldürmekte acele etti. Allah onu kahretsin!" demiş, karısına Hüseyin için ağıt yakmasını emretmiştir.[37]

Yezîd, Hz. Hüseyin'in ailesine iyi davrandı. Alınan mallarını geri verdi. Onlar sarayda iken Ali b. Hüseyin'i yanına çağırmadıkça bir şey yemez, içmezdi. Ali b. Hüseyin'e "Yanımızda kalmak, oturmak istersen, akrabalık hakkını gözetir, seni ağırlarız. Memleketine gitmek istersen, seni, memleketine gönderirim." demişti. Bunun için, Hz. Hüseyin'in kızı Sükeyne "Yezîd b. Muaviye'den daha hayırlı bir kâfîr görmedim!" derdi. Yezid'in kadınları esir aldığı şeklindeki anlatımlar doğru değildir. Hz. Hüseyin'in kafasının Şam'a gönderildiği bilgisi de tartışmalıdır.[38]

Yezid'e yapılan bir suçlama da valiyi görevden almamasıdır. Ancak empati yapmak gerekirse o karışık ortamda alamazdı. Bu durumda Küfe tamamen elden çıkar ve binlerce insanın kanının dökülmesine neden olabilirdi.

Yezid'in yaşantısı bozuk olabilir. Ancak o konu ile bu konunun ilişkilendirilmesi tarih usulü açısından uygun değil-

35 Geniş bilgi için bkz. Köksal, XI, 177.

36 Bunu timsahın gözyaşı olarak değerlendirenler olabilir. Ancak tarih bir taraf tutularak okunabilecek bir bilim değildir. Bu şekilde olursa hiçbir gerçek ortaya çıkmayacaktır. Zehebi, *Tarihu'l-İslam*, VI, 18.

37 Geniş bilgi için bkz. İbn Kesir, XI, 569; Zehebi, *Tarihu'l-İslam*, VI, 18.

38 Diyarbekri, *el-Hamis*, Beyrut trz, 165.

dir.[39] En azından bu olayla ilgili Kûfe valisinin yaptıkları dile getirilmeden direkt suçlu olarak vasfedilmesi tarih usulü açısından uygun değildir. Bu anlamda tarihin şamar oğlanı yaptığı Yezid'i ne boş yere överiz, ne de haksız yere yererіz.

Kerbela olayında bir katliam yaşandığı kesindir. Ne var ki, Hz. Peygamber'in yakınlarına olan sevgimiz onların eylemlerini "sorgulanamaz" kılmamalıdır. Hz. Hüseyin'in yola çıkış sürecinde hatalı olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Tarihi, duygusallıkların ötesinde anlamaya çalışmak yaşanan üzücü durumların tekrar yaşanmasından bizi alıkoyabilir.[40]

39 Kılıç, 284.
40 Geniş bilgi için bkz. Demircan, *agm.*

MÜSLÜMAN-SÜRYANİ İLİŞKİLERİNE GİRİŞ

Hıristiyanlığın en eski müntesiplerinden olan Süryanilerin Müslümanlarla ilk dönemdeki ilişkilerinden dikkatle incelenmesi gereken önemli bir meseledir. Burada konumuzu Hz. Peygamber Dönemi, Dört Halife Dönemi ve Emeviler Dönemi ile sınırlı tutacağız. Çalışmamız, bu zaman dilimi içinde konuyla ilgili çalışmalar için bir giriş niteliğinde olacaktır.

İslam Öncesi Süryanilik

Dünya tarihinin en eski milletlerinden[1] kabul edilen Süryaniler,[2] milattan sonra otuzlu yıllarda özellikle Suriye bölgesinin yerlileri olan[3] putperest Aramiler[4] olarak bilinirler ve Hıristiyanlığı benimseyerek "Süryani" adını almışlardır.[5] Tarihte Suriye bölgesindeki Bizans topraklarında bulunan Hıristiyan nüfusa genel olarak Yakubi (Süryani) denilirken, Irak bölgesindeki Sasani topraklarında kalan Hıristiyan nüfusa ise daha çok Nesturi deniliyordu.[6] Süryanilerin içlerinde, İslam'ın bölgeye gelişine kadarki dönemde felsefe, tıp gibi bilim dallarında ağırlıklı olarak okuryazar kimseler ve sanatçı aydınlar vardı.

Süryaniler, bulundukları coğrafyaya zaman zaman hakim olan Sasani ve özellikle de Bizans'tan çok yoğun zulümler görmüşlerdi. Her iki ülke de Süryanileri genellikle ezmiş ve yok etmeye çalışmıştı. Sasaniler, Süryanilere Zerdüştlük adına zulmederken, Bizans[7] Ortodoks kilisesi ile Süryani kilisesi

1 Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa*, Beyrut 1987, VI, 87.
2 Mesudî, *Mûrûcu'z-Zeheb*, Beyrut 1997, I,218.
3 Samir Abduh, *Süryan Velakin Suriyyun*, Dımeşk, 2002, s.62
4 Vicont Phılıp De Tarrazi, *Asru Süryan ez-Zehebî*, Aleppo, 1991, 15.
5 Kazım Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara 1997, 2.
6 Kalkaşendî, XIII, 283.
7 Samir Abduh, *es-Suriyyun ve'l-Hadaratu's-Suryaniyye*, Dımeşk, 1998, 26.

arasındaki İsa'nın tabiatı[8] konusundaki fikir ayrılığı sebebiyle onlara zulüm uyguluyordu.[9] Bizans Ortodokslarından farklı bir inanca sahip olan Süryanilerin,[10] kiliselerine el konuluyor, kilise mensuplarına katliam yapılıyordu. M. 514'te Bizans'ın başa geçen I. Iustinos bir çok Süryani'yi katletmişti.[11]

Bizans imparatoru Mavrikos döneminde Süryanilere yapılan zulümler hat safhaya çıktı. Bu dönemde Malatya valisi acımasızca Süryani ruhbanları öldürmüştü. Dahası bununla da kalınmamış, Humus yakınlarındaki Beytü'ş-Şems bölgesinde Süryanilere tarihin en kanlı soykırımlarından biri gerçekleştirilmişti. Süryani olan herkes ihtiyar, kadın, çocuk denmeden koyun boğazlar gibi kılıçtan geçirilmişti.[12] Bu saldırılardan Süryanileri, Sasani kisrası Hüsrev Perviz'in Bizans'a saldırısı kurtarmıştı.[13]

Heraklius'un Bizans tahtına geçmesi, Süryaniler arasında sevinç yarattı. Fakat bu sevinç kısa sürdü. Heraklius doğu sınırını güvenceye almak için kiliseler arasındaki ihtilafları kaldırıp güç birliği yapmak istese de Ortodoks ve Süryani kiliselerini anlaştıramadı. İki mezhep arası anlaşmazlıkların tekrar ortaya çıkması üzerine Heraklius, Süryani kilisesine karşı katliamlara başladı.[14]

Heraklius'un baskıları M. 635'lere gelindiğinde hat safhaya ulaşıyordu. Fakat bu baskılar onun Süryanilere vurduğu son darbe olacaktı. Artık ezilme dönemi bitmişti. Güneyden gelen Arap fetihleri, Süryanilik için bir kurtarıcı güç olacak, Süryaniliğin yaralarını sarmasına, belki de Süryaniliğin bundan sonraki asırlarda yaşamasına sebep olacaktı. Gelen Arapların dini olan İslam, Suriye ve Irak Hıristiyanlarına bir Hıristiyan mezhebi gibi görünmüştü. Zaten gelenler Sami ırkındandı,

8 Aziz Koluman, *Ortadoğu'da Süryanilik*, Ankara 2001, 45.
9 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1991, 72.
10 Süryanilerin görüşleri konusunda bkz. Kalkaşendî, XIII, 281.
11 İbnü'l-Esir, I, 333.
12 Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi*, Ankara 1998, I, 324.
13 Ostrogorsky, 78.
14 Çelik, I, 324.

aynı bölgenin çocukları idiler ve benzer bir dil kullanıyorlar, sünnet olma gibi benzer adetlere sahip idiler.[15] Bundan dolayı İslam ordusu Hama civarında şenlikler ile karşılanmıştı.[16]

Halid b. Velid, Şam'a girdiğinde, buranın papazına verdiği emanname'de şunlar yazıyordu:

> Bu, Halid b. Velid'in şehre girdiği zaman Dımaşk halkına verdiği antlaşmadır. O, canlarının, mallarının korunacağı, kiliselerinin, şehirlerinin surları ve evlerinin yıkılmayacağı ve iskan edilmeyeceğine dair kendilerine eman vermiştir. Onlar bu şartlarla Allah'ın ahdi ve O'nun elçisinin, halifelerinin ve müminlerin zimmetindedirler. Eğer cizyelerini öderlerse onlara yalnızca iyilikle muamelede bulunulacaktır.[17]

Müslüman orduları bölgeye geldiğinde Süryaniler, *aynı dinden Bizanslılar ile farklı dinden Araplar* arasındaki ikilemde, kendilerini Müslümanların içinde bulmak istediler. İlimlerini ve maharetlerini onların içlerinde ortaya koydular.[18]

İslam Dönemi Süryanilerle İlişkiler

İslam'dan önce Arabistan yarımadasında Medineli ünlü hatiplerden Kus b. Saide'nin Süryani (Nesturi) fikirleri kabul ettiği,[19] bunun dışında Mekke'deki okur yazar insanlardan olan Varaka b. Nevfel'in de bu tür fikirleri benimsediği belirtilir.[20]

Sahabeden Abdullah b. Amr'ın iyi derecede Süryanice[21] bildiği kaynaklarda aktarılmaktadır.[22] Hz. Peygamber, sahabeden vahiy katibi ve Kur'an'ı cem eden kurulun başkanlığını yapan Zeyd b. Sabit'ten Süryaniceyi öğrenmesini istemişti.

15 Kalkaşendî, XIII, 282.
16 Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, çev. Ali Zengin, İstanbul 1995, 42.
17 Belazurî, *Fütuhu'l-Buldan*, Beyrut 1991, 169.
18 Abduh, *es-Suriyyun*, 27.
19 Samır, Abduh, *es-Süryanü'l-Mesihiyyun-Müslimun*, Dımeşk, trz, 17.
20 Abduh, *es-Suriyyun*, 27.
21 İbn Sad, *et-Tabakatu'l-Kübra*, Beyrut 1985, IV, 266.
22 Hayreddin Zirikli, *el-Alam*, Beyrut 1995, IV, 111.

Gerekçe olarak da kendisine gelen mektupları herkesin okumasını istemediğini söylemişti.[23] Bunun üzerine Zeyd, 17 günde Süryanice öğrenmişti.[24]

Bu örneklerin dışında Hz. Peygamber dönemi Süryaniler ile ilişkilerin çok sınırlı olduğunu görüyoruz. Bu dönemde özellikle yazı alanında ileri bir düzeyde olan Süryanicenin Müslümanların kültüründe izlerini bulmak mümkündür. Mesela; Müslümanların dualardan sonra kullandıkları "Amin" kelimesinin Süryanice bir kullanım olduğu belirtilir.[25] Bu noktada sahih olup olmadığını bir yana bırakarak o günkü Süryanice yazıya vurgu yapıldığını düşündüğümüz bir tarihi rivayeti sadece aktarmakla yetinmek istiyoruz:

> Allah'ın gönderdiği elçilerden dördü Süryani idi. Bunlar Âdem, Şit, Hanuh (İdris) ve Nuh'tur. Kalemi ilk kullanan İdris'tir. Allah ona otuz sahife indirmiştir.[26]

Süryanilerin soyunun İdris'e dayandığı konusunda klasik İslam tarihi kaynaklarında rivayetler, bazı bilgiler bulunmaktadır.[27]

Hz. Peygamber'in Emannameleri

Kaynaklarda Hz. Peygamber'in Süryanilere verdiği bazı emannamelerin olduğu nakledilmektedir. Buna göre; Hz. Peygamber hicretin ikinci yılında gönderdiği bir emannamede Müslümanlardan, Hıristiyanlara karşı haksızlık yapmaması, evlerine zorla girmemeleri gibi konulardan bahsedilmektedir. Bu belgenin iki yerinde Yakubi (Süryani) kelimesi geçmektedir.[28] Belgenin sonunda şahit olarak yirmi iki sahabenin ismi geçmektedir. Ancak ilginç olan bir husus bu şahitler arasında adı geçen sahabeden Ebu Hureyre, emanın yazıldığı rivayet

23 Kettani, *et-Teratibu'l-İdariyye*, çev. Ahmed Özel, İstanbul 1990, I, 203.
24 İbn Sad, II, 358.
25 Buhari, *Sahih*, çev. Mehmet Sofuoğlu, İstanbul 1987, IX, 4168.
26 İbnü'l-Esir, I, 60.
27 Kalkaşendî, VI,87.
28 P. Gabriel Akyüz, *Osmanlı Devletinde Süryani Kilisesi*, Mardin, 2001, Belge 125,149.

edilen hicretin ikinci yılında daha Müslüman olmamıştır ve Medine'de bulunması imkânsızdır. Buna göre Ebu Hureyre'nin adı Müslüman olmasından yaklaşık beş yıl önce yazılan belgede şahit olarak yazılmıştır. Bu da belgenin düzmece olduğunun göstergelerindendir.

Buna benzer bir belge de hicri dördüncü yılda yazıldığı iddia edilen bir emannamedir. Bu belgede de katip olarak Muaviye b. Ebi Süfyan'ın ismi geçmektedir ki, bu da bu belgenin uydurma olduğunun kanıtlarından biridir. Çünkü belgenin verildiği tarih olan hicri dördüncü yılda, Muaviye Müslüman değildir ve bu belgeden ancak dört yıl sonra Müslüman olmuştur.[29] Muhammet Hamidullah, belgedeki bilinmeyen sahabiler ve o dönemde bu belgeye şahit olması mümkün olmayan bazı sahabilerin adlarından yola çıkarak belgenin düzmece olduğunu belirtir.[30] Buna benzer belgeler diğer milletler tarafından da uydurulmuştur.[31] Hakkâri bölgesinde yaşayan Hıristiyanlar arasında da bu tür bir belge olduğu belirtilmektedir.[32]

Bu tür belgelerin uydurma olduğunu sadece Müslüman bilginler değil bizzat Süryani bilginler de kabul etmektedir. Ünlü Süryani bilgini, *Siirt Vakayinamesi* yazarı Aday Şer "Doğu kiliselerinin hepsinde bu tür emannamelerden bir kopyanın mevcut olduğunu ve saklandığını, Müslümanlardan kendilerini korumak için Hıristiyanlar tarafından uydurulduğunu, bu tür emanların genellikle birbirine benzediğini, yanlış ve güvenilir olmayan bir dille yazıldığını" belirtir.[33] Bu tür emannamelerin bir kısmında genellikle Yahudiler ve Kureyşliler bir arada anılıp kötülenmekte, Hıristiyanların iyilikleri abartılmakta, Hz. Peygamber'in mektuplarındaki sade ve kısa üslup yerini ayrıntılı bir dil, uzun bir mektuba bırakmaktadır.[34] Bu da bu tür emannamelerin uydurma olduğu konusundaki kanaatleri güçlendirmektedir.

29 Aday Şer, *Siirt Vekayinamesi*, çev. Celal Kabadayı, İstanbul 2002, 403.
30 Muhammet Hamidullah, *el-Vesaiku's-Siyasiyye*, Beyrut 1987, 554.
31 Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri*, İstanbul 2001, 193.
32 Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı*, İstanbul 1996, 68.
33 Aday Şer, 372.
34 Bu tür mektupların bazı örnekleri için bkz. Aday Şer, 377.

Dört Halife Dönemi

Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebu Bekir döneminde ilk fetih harekâtı Suriye cephesine gerçekleşti. İslam öncesi dönemde Bizans'ın hakim mezhebi olan Ortodoksluğun baskısı altında yaşayan bölgedeki Süryani halk, gelen Müslüman Arapları sevinçle karşıladılar. Buna karşılık gerek Dört Halife Dönemi, gerek Emevi ve Abbasi dönemlerinde Süryaniler Müslümanlardan ihtiram gördüler.[35]

Müslümanlar, bölgeye geldiklerinde bu bölgelerin halklarının çoğunluğu Süryani idi.[36] Şam fethedildiği sırada burada yoğun bir Hıristiyan nüfus ile birlikte yirmi beş tane de kilise bulunuyordu.[37] Şam'ın fethedilmesi sırasında 14/635 Halid b. Velid ve Ebu Ubeyde ile görüşüp[38] Müslümanların şehre gizlice girip fethetmelerine yardım edenler de papazlar idi.[39]

Müslümanlar, fetihten sonra Bizans'tan büyük bir ordunun geldiğini haber almaları üzerine bölge halkını koruyamayacaklarını belirterek Şam bölgesi halklarından topladıkları cizyeleri Hıristiyan halka geri dağıtmak istemişlerdi. Bunun üzerine Hıristiyan halk Müslümanların adaletinin, Bizans'ın zulmünden iyi olduğunu belirterek Müslümanlarla birlikte Bizans'a karşı mücadeleye girişmişlerdi.[40]

Müslümanların bölgenin fethi sırasında ve daha sonraki dönemde Hıristiyanlara karşı iyi davrandığını sadece Müslüman müellifler değil, Süryani müellifler de teyit ederler. Bunlardan Aday Şer Müslümanların Şam'ı fethetmelerini şu sözlerle anlatır:

> Araplar Hıristiyanlara iyi davrandı. Allah'ın yardımıyla mutluluk hüküm sürdü. Hıristiyanların yürekleri, Arapların egemenliğini ile sevinç duydu. Tanrı onları güçlendirsin ve muzaffer eylesin.[41]

35 De Tarrazi, 27.
36 Abduh, *es-Suriyyun*, 26.
37 Abduh, *es-Suryan*, 47.
38 Vakıdi, *Futuhu'ş-Şam*, Beyrut 1997, I, 72.
39 Belazuri, 128.
40 Belazuri, 143
41 Aday Şer, 360.

Benzer ifadeleri, diğer Süryani müelliflerde de bulmak mümkündür. Süryani Abu'l-Farac bunlardan biridir. O, Bizanslıların Suriye'yi yağmalamalarını anlatarak Müslümanların daha insaflı olduğunu ve kendi dindaşı olan Bizanslılardan daha iyi olduklarını ifade eder.[42]

Hz. Ömer döneminde bölgedeki gayrimüslim halklar gerçekten bir çok haklara sahiptiler. Bunlar Bizans dönemindeki gibi ağır vergiler ödemiyorlar, yalnızca eli silah tutanlarından vergi alınıyordu.[43] Hz. Ömer'in Kudüs'te oturan Süryanilere verdiği emannamede belirttiği; bunlara haksızlık yapılmaması, güven içinde olmaları gibi hususlar bunun bir göstergesidir.[44] Hz. Ömer'in verdiği bu emanname'de Halid b. Velid, Muaviye b. Ebi Süfyan, Amr b. As, Abdurrahman b. Avf gibi sahabiler şahitlik etmiştir.[45] Taberi'de aynı emanı şahitleriyle birlikte teyit edip zikretmektedir.[46] Bu belgeler Süryaniler için Osmanlı döneminde bazı imtiyazlar almalarına ve Ermeni kilisesi gibi bazı diğer kiliselere karşı kullanmalarına sebep olacaktır.[47]

Bu dönemde Hz. Osman'ın bölgede Süryaniliği ile meşhur Arap kabilesi olan Kelb kabilesinden Naile isimli bir eşi bulunuyordu.[48]

Emeviler Dönemi

Müslümanlar ile Süryaniler arası ilişkiler bu dönemde çok iyi seyrediyordu. Süryaniler bütün ilim ve maharetlerini kendilerini yöneten halifelere vermeye başladılar. Süryaniler, Hıristiyanlar içinde monofizit inançlar, dil ve ırk açısından Müslüman Araplara en yakın durumda olunca, halifelerden hürmet gördüler, himaye edildiler ve bu dönemde bir çok haklar elde edip bir çok açıdan rahatlığa kavuştular.[49]

42 Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, I,177.
43 Belazuri, 130.
44 Akyüz, Belge, 137.
45 Aday Şer, 405, 385.
46 Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulük*, Beyrut trz, II, 449.
47 Akyüz, Belge, 50, 53.
48 Abduh, *es-Süryan*, 52, 59.
49 Abduh, *es-Suriyyun*, 27.

Bu dönemde Süryanilerden önemli şahsiyetler bürokraside görev almaya başladı. Bunlardan Kelb kabilesinden Şam'ın fethinde Şam kapılarını Müslümanlara açan Mansur b. Sercun, Raşit Halifeler döneminde maliye işlerinde görevli iken,[50] oğlu Sercun b. Mansur da Muaviye, Yezid, Mervan ve Abdülmelik dönemlerinde kâtiplik[51] ve Divanu'l-Mal görevlisi olarak çalıştı.[52]

Muaviye, halifeliği döneminde yeni kurumlaşan Emevi devleti için Bizans kurumlarını iyi bilen ve en fazla güvenebildiği millet olan Süryaniler ile idaresini güçlendirmişti. O, Azer es-Süryani isimli şahsı kendi döneminde bürokraside görevlendirmişti. Süryaniler tıp alanında eskiden beri ileri seviyede idiler.[53] Bundan dolayı Muaviye'nin doktoru Esâl Süryani idi ve Muaviye onu Humus haracını toplamakla görevlendirmişti.[54] İlk defa bir halife gayrimüslim birini bu göreve getiriyordu. Bu yakınlaşmayı perçinlemek için Muaviye, Süryani[55] Kelb kabilesinden Meysun (ümmü Yezid b. Muaviye) b. Bahdel el-Kelbi[56] isimli, ikinci halife Yezid b. Muaviye'nin annesi olan bir kadınla da evlenmişti.[57]

II. Emevi halifesi Yezid'in Şurta görevlisi de (polis müdürü) yine Süryani Kelb kabilesinden idi.[58] Yezid'i Yuhanna isimli bir Süryani mürebbiyenin büyüttüğü belirtilirse de bu iddia bazı bilim adamları tarafından[59] kabul edilmemektedir.[60] Yezid döneminin ünlü Emevi komutan ve valilerinden Ubeydullah b. Ziyad, bir kere yere basamayacağı bir hastalığa düçar olmuş ve Süryani bir papaz tarafından tedavi edilmişti. Bu iyiliği unutmayan Ubeydullah bu papazın öldüğünü duyunca onun mezarını ziyaret etmiş ve rahiplere bağışta bulunmuştu.[61]

50 Abduh, *Süryan Velakin Süriyyün*, Dımeşk, 2002, 62.
51 İbn Abdirrabbih, *el-Ikdu'l-Ferit*, Beyrut 1989, IV, 151.
52 İbn Abdirrabbih, IV, 156.
53 M. Mahfuz Söylemez, *Cündişapur*, Ankara 2003, 49.
54 Yakubi, *Tarihu'l-Yakubi*, Beyrut 1993, II,132.
55 Ünal Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001, 36.
56 İbn Abdirrabbih, IV, 365.
57 Abduh, *es-Suriyyun*, 27.
58 İbn Abdirrabbih, IV, 351.
59 Abduh, *es-Süryan*, 55.
60 Kılıç, 42.
61 Aday Şer, 364.

Mervan b. Hakem, Süryaniler ile ilişkisi çok iyi olan bir halife idi.[62] Ordusunu onlara dayamış, İsnayüs isimli Süryani bir bürokratı Mısır'a bazı devlet görevleri için görevlendirmişti. Ayrıca, Kelb kabilesinden eskiden beri Emevilere hizmet eden aileden Süryani doktor Yuhanna b. Sercun, Humus haracını toplamak için görevlendirilmişti.[63] Yuhanna'nın sonraki yıllarda devlette divan reisi olduğunu, bu dönemde yığınlarca mal biriktirdiğini, sadece dört bin kölesi olduğunu, kendisini bir sonraki halife, Abdülmelik'in kardeşine öğretmenlik yapması için Mısır'a gönderdiğini görüyoruz.[64]

Abdülmelik, babası döneminde görev yapan Süryani İsnasyus'u maliyede görevlendirmişti. Süryanilerin başında bulunduğu maliye idaresi Emevilere altın çağını yaşattı. Bundan dolayı çok hürmet görüyorlardı. Süryanilerden dönemin ünlü şairi Ahtal, izinsiz olarak boynunda haç takılı bir vaziyette, ipek elbiseli olarak Abdülmelik'in huzuruna girerdi.[65]

Velit b. Abdülmelik döneminde Süryanilerle ilişkiler biraz kötüleşse de sonraki yıllarda yine parlak bir şekilde devam etti. Velit, Süryanilerin kiliselerini işgal etmişti de bu haksızlığı[66] daha sonraki halife Ömer b. Abdülaziz düzeltmiş ve kiliseyi Süryanilere iade etmişti.[67]

Emevilerde genel olarak olumlu seyreden Süryaniler ile ilişkiler böyle devam ettikten sonra, Abbasilerde[68] daha da yoğun şekilde devam edecektir.[69] Bu ilişki Beytü'l-Hikme ile zirveye çıkacak ve tercüme konusundaki Süryanilerin başarıları ile kendini gösterecektir.

62 De Tarrazi, 28.
63 Yakubi, II, 223.
64 Abduh, *es-Suriyyun*, 28
65 Nizamettin Parlak, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003, 101.
66 Belazuri, 130.
67 Belazuri, 128.
68 Abduh, *es-Suriyyun*, 28.
69 Bkz, Levent, Öztürk, "Abbasiler Döneminde Yaşayan Hıristiyan Doktorların, İslam Toplumuna Katkıları", *İstem*, Yıl: 2, S. 3, Konya 2004.

MESLEME B. ABDÜLMELİK

Mesleme b. Abdülmelik, Emevi Devleti tarihinde önemli rolü olup Emevi ailesinden bir komutan ve bürokrattır. O, Emevi Devletinin V. halifesi ünlü Abdülmelik b. Mervan'ın on altı erkek çocuğundan birisidir.[1] Abdülmelik b. Mervan'ın oğullarından biridir. Emevilerin tarihindeki bir çok önemli badire Mesleme b. Abdülmelik sayesinde atlatılmıştır. Bu durum onu tarihsel açıdan önemli kılmaktadır. Burada onun daha çok siyasi faaliyetleri üzerinde durmak ve bunu Emevi halifelerinin halifelik dönem sırasına göre aktarmak istiyoruz.

Ebü Said ve Ebu'l-Esbağ künyelerini alan Mesleme b. Abdülmelik b. Mervan el-Kuşeyrî, el-Emevi, ed-Dimeşgî, çok cesaretli olduğu için[2] Altın Çekirge, İstanbul muhasarası sırasında Kahr isminde ordugâh şehir kurduğu için el-Kahir b. Avinillah lakaplarını almıştır.[3] Mesleme b. Abdülmelik, Emevilere karşı hilafet mücadelesi yapan Abdullah b. Zübeyr'in Emevileri Medine'den uzaklaştırdığı sene doğduğu tahmin edilmektedir.[4] Kanaatimizce Emevilere karşı Medine'de ayaklanan Abdullah b. Hanzale Emevileri Medine'den çıkardığı yıllarda yani Harre Vakası yılında (63/683) Abdülmelik'in cariyelerinden birinden doğmuştur.[5]

Abdülmelik b. Mervan Dönemi (65-86/685-705)

Abdülmelik b. Mervan, hükümdarlığının ilk yıllarında iç karışıklıklarla uğraşmıştı. Hatta bir ara bu karışıklıklar yü-

1 Mahmud Şakir, *et-Tarihu'l-İslamî*, Beyrut 1991, IV, 194.
2 İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Mearif*, Beyrut 1970, 157; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut 1970, IX, 328.
3 Mesudî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Kahire, Trz, 290.
4 Zettersteen K.V., "Mesleme" *İA*, İstanbul 1970, VIII,126.
5 İbnü'l-Esir, *el-Kamil fit-Tarih*, Beyrut 1979, IV,519.

zünden Bizans'a vergi ödemek zorunda kalmıştı.[6] Daha sonraki yıllarda bu karışıklıkları halleden Abdülmelik, Bizanslıların Müslümanlar üzerine bir seferini haber alınca oğlu Mesleme'yi, yanına Abdullah b. Battal'ı (Battal Gazi) vererek Anadolu'ya göndermek istedi.[7] O anda Azerbaycan, Ermenistan taraflarında olan oğlu Mesleme'yi çağırarak ordunun başına geçirdi ve orduya hitaben şöyle bir konuşma yaptı:

> ...İşte şu oğlum Mesleme'dir. O, benim kalkanımdır, okumdur, yayımdır. Ben onunla düşmanımın kanını dökerim. Ona yardım edin. Pazusuna güç verin. Yorulduğunda yardımcı olun. Yıldığında cesaretlendirin, gaflet ettiğinde uyandırın, anlamadığında anlatın...

Sonra Mesleme'ye dönerek şöyle dedi:

> Ey oğlum! Seni bu orduya komutan tayin ettim. İnatçı ve kibirli olma. Askerlere yumuşak ve merhametli ol. Rumlarla karşılaştığında Allah'a güven. O sana vekil olarak yeter,

Abdülmelik, daha sonra Mesleme'yi kucakladı ve iki gözü arasından öptükten sonra ağlayarak "Ey gözümün aydınlığı, Ey kalbimin meyvesi, selametle git." dedi. Orada bulunan insanlar da ağladılar.[8]

Mesleme, babasının yanına yardımcı olarak verdiği büyük cengâver Battal Gazi'yi Rumlara karşı öncü olarak 10 bin kişiyle gönderdi.[9] Bu emri ona babası Abdülmelik vermişti.[10] Mesleme, bu şekilde 86/705 yılında Rum diyarında (Anadolu) savaştı, bir çok yer fethetti, esirler ve ganimetler aldı, bunları babasına gönderdi.[11] Aynı yıl içine Abdülmelik vefat etti ve vefat edeceği zaman çocuklarını başına toplayarak şu vasiyetini yaptı:

> Kardeşiniz Mesleme hakkında hayır tavsiye ediyorum. Onu gözetiniz. Onun görüşünü alınız. Onun hakkında hayır düşününüz. O sizin yaşlınızdır ve en olgununuzdur.[12] O, sizin zayıf gördüğü-

6 Bkz. Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, Mısır, 1952, 215.
7 İbn Kesir, IX, 331.
8 İbn A'sem, *el-Futûh*, Beyrut 1987, VII, 124.
9 İbnu'l-Esir, V, 248.
10 İbn Kesir, IX, 79.
11 İbn Kesir, IX, 61.
12 İbn Kuteybe ed-Dineveri, *el-İmame ve's-Siyase*, Beyrut trz, II, 46.

nüz naibinizdir (Yani halifelik konusunda onun halife olmayacağını ikinci planda kaldığını anlatıyor) ve düşmanlarınız üzerine attığınız sopanızdır.[13] Kendisiyle düşmanlarınızdan gizlendiğiniz ve arkasından atış yapacağınız[14] kalkanınızdır.[15] Onunla uğraşmayınız. O Rum diyarına çıktığında Allah onu korusun. Onun Allah yolunda cihat konusundaki hakkını (size olan üstünlüğünü) itiraf ediniz.[16] O içinizde en değerlininizdir.[17]

Abdülmelik'in gerek Rum diyarına ordu gönderirken, gerek vasiyetinde oğlu Mesleme'yi çok sevip saydığını anlıyoruz. Hatta çocukları içinde ona fazla önem verdiğini görüyoruz. Bu vasıflarıyla Mesleme, Zehebî'nin dediği gibi: "Halifeliğe kardeşlerinden daha layıktı."[18] Fakat bütün bunlara rağmen Emevilerdeki Arapçılık taassubu kırılamamış ve sırf annesi Arap olmadığı için hilafete getirilememiştir.

Velid b. Abdülmelik Dönemi (86-96/705-715)

İlk defa Abdülmelik tarafından Anadolu üzerine gönderilen Mesleme, Velid döneminde Muhammed b. Mervan yerine Rum cephesi komutanı yapıldı.[19] Mesleme, Bizans'a en etkili saldırıları bu dönemde yaptı. Velid'in halife olduğu sene, 86/705'te kardeşi Velid'in oğlu Abbas'la birlikte Anadolu'ya gazaya çıktı[20] ve bir çok kale fethetti,[21] esirler ve ganimetler aldı.[22] Bu seferlerde Galatia (Ankara'nın kuzey bölgesi)'dan Bursa hudutlarında kadar akınlarda bulundu. Bizans'ı korku içinde bıraktı.

Mesleme, bir yıl sonra 87/706 yılında Rum diyarında akınlar yaptı. Bir çok esir aldı,[23] Misis (Ceyhan) bölgesini ve

13 İbn Haldun Muhammed, *Tarih-ü İbn Haldun*, Beyrut 1991, III, 58.
14 İbnü'l-Esir, IV, 518.
15 Mesudi, *Muruc'ü'z-Zeheb*, Beyrut 1988, III, 170.
16 İbn A'sem, VII, 149.
17 İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam*, Beyrut 1992, VI, 275.
18 Zehebî, *Siyer-i Alamü'n-Nübelâ*, Beyrut 1996, V, 241.
19 İbnü'l-Esir, VI, 518.
20 Taberi, VI, 426.
21 İbn Cevzi, VI,271.
22 Şakır, IV, 221.
23 İbn Kesir, IX,71.

bölgeye yakın bir kısım[24] kaleleri fethetti.[25] Bu seferinde Misis yakınlarında kalabalık bir Rum ordusunu mağlup etti.[26]

Mesleme 88/707 yılında Anadolu'ya akınlarını devam ettirdi ve karşılaştığı Bizans ordusunu yendi. Fakat Bizans ordusunun tekrar saldırması üzerine askerler bozuldu. Özellikle Abbas'ın gayretleriyle ordu tekrar toparlandı ve galip geldi.[27] Kilikya ve Kapadokya arasındaki sınır bölgesinde önemli bir kale olan Tuvane, Mesleme ve Abbas b. Velid tarafından kuşatıldı.[28] Bizans imparatoru II. Justinious, Misis yakınlarındaki Tuvane'ye yardım için derme çatma ve bir ordu gönderdi ise de Mesleme, bu iyi yönetilmeyen orduyu yendi ve nihayet 89/708'de Tuvane'yi ele geçirdi. Ganimetlerin 1/5'ini merkeze gönderdi.[29] Halkını Arap arazisine nakletti.[30] Bu Anadolu'da yapılan önemli bir fetih oldu.

Tuvane gibi Anadolu'daki en önemi kaleyi fethettikten sonra Mesleme, Amasya yakınlarından Gazelon (Gazâlî), Ahram kalelerini fethetti.[31] Kuzeydoğuya akınlar yaptı.[32] Bu arada bir çok esir aldı.[33] Aynı yıl Halife Velid, Muhammed b. Mervan'ı Cezire ve Ermeniya valiliğinden alarak yerine Mesleme'yi gönderdi. Mesleme Azerbaycan taraflarında savaştı. Bab'a kadar ilerledi. Şehir ve kaleler aldı. Bu seferinde mancınık kullandı.[34]

Mesleme, 89/708 senesinde yeğeni Abbas'la birlikte yine Anadolu'ya gazaya çıktı. Karşılarına çıkan Rum ordusunu yendiler. Daha sonra ayrılarak fethe iki koldan devam ettiler.

24 Bu kalelerin isimleri şu şekildedir; Bevlek, Ahzem, Kumkım, Ezruliyye, İbn Cevzi, VI, 289.
25 İbn Haldun, III, 71.
26 Taberi, VI, 429.
27 İbn Kesir, IX, 74.
28 İbnü'l-Esir, IV, 531; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1991, 134.
29 İbn A'sem, VII, 135.
30 Şahin Uçar, *Anadolu'da İslam-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990, 104.
31 Taberi, VI, 434.
32 Uçar, 104.
33 İbnü'l-Esir, II, 555.
34 İbn Haldun, III, 71.

Mesleme, Ammuriye'ye yöneldi. Burada kalabalık bir Bizans ordusu ile karşılaştı ve onları bozguna uğrattı. Kale patriği kaleyi askerlerle doldurarak hazırlık yapsa da Mesleme kaleyi fethetti.[35] Bu önemli kalenin fethinden sonra Mesleme Hırakle (Ereğli) ve yakınlarındaki Kammuniye'yi fethetti bir çok ganimet aldı.[36] Bu yıl Mesleme'nin gönderdiği küçük bir birlik Haliç'e kadar ilerledi. Üsküdar'da düşman gemilerini yaktı.[37] Mesleme, Velid'in emri ile İskenderun ve Rusis'ten gelenler (Rumlar) ile birleşen Ceracime (Antakya bölgesi) halkı üzerine yürüdü. Orayı ele geçirip onları dağdan indirdi. Mesleme, Ceracime halkı ile şu şartlarla anlaşma yaptı: "İstedikleri yere gidebilecekler, kadınlar ve çocuklara bir şey yapılmayacak, yiyecek yardımı yapılacak, zenginlerden Müslümanların zenginlerinden alınan kadar para alınacak."[38]

Mesleme, 90/709 yılında yine gazaya çıktı. Suriye bölgesinde beş kale fethetti.[39] Bu yıl, Mesleme ve Abbas, İsaura'ya akın ettiler. Buna karşılık Bizans donanması Mısır sahillerine hücum etti.[40] Mesleme, 91/710 yılında Azerbaycan'da Türklerle savaştı. Şehir ve kaleler fethetti. Bab kapısına kadar ilerledi.[41] (92/711)'de Anadolu'da Malatya çevresindeki Demirkale, Gazâlî, Berceme kalelerini fethetti. Mesleme, ayrıca Susane halkını Rum diyarının ortasında sürdü.[42] Aynı yıl Mesleme Maşiye'yi fethetti.[43] Kilikya taraflarına akınlar yaptı. Ayrıca Hexapolis'teki iki kale ve Darende'yi aldıktan sonra Kemh'i (Kemah) aldı.[44] Halife Velid'in Bizans'ın içinde bulunduğu iç karışıklıklardan faydalanma arzusu nedeniyle Bizans'a yapılan baskınlar artmıştı.[45]

35 Taberi, VI, 439; İbn A'sem, VII, 135; İbnü'l-Esir IV, 535.
36 Taberi, VI,439.
37 Şakir IV, 221; Uçar, 104.
38 Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, Beyrut 1991, 163.
39 Taberi, VI, 422.
40 Uçar, 105.
41 Taberi, VI, 454; İbn Kesir, IX, 82; İbnü'l-Cevzi, VI, 299.
42 Taberi, VI, 468; İbn Kesir, IX, 84; İbnü'l-Esîr, III, 569.
43 İbn Haldun, III,71.
44 Belazuri, 189.
45 Uçar, 106.

Mesleme'nin orduları bu yıl İstanbul önlerine vardılar. Bu seferde Mesleme'nin gaza arkadaşı Battal Gazi çok kahramanlıklar göstermiştir.[46] İbn A'sem'in bahsettiği Mesleme'nin İstanbul'da mescit açtırması, kendisinin bizzat İstanbul'a girmesi, Ayasofya'yı ziyaret etmesi Mesleme'nin bu seferinde olsa gerekir. İleride de anlatacağımız gibi Süleyman dönemindeki İstanbul kuşatmasında Mesleme'nin bu işleri yapması imkansız gibidir. Çünkü o zamanlar güçlü olan Bizans idi ve Mesleme ordusu çok zor bir şekilde geri çekilmişti.

İbn Asem şöyle anlatır:

> Mesleme'nin Bizans'a aşırı saldırıları sonucu Bizans İmparatoru büyük miktarda para ve bir çok baş hayvan karşılığında Mesleme'ye geri dönmesini teklif eder. Fakat Mesleme İstanbul'a girip gezmeden geri dönemeyeceğine dair yemin eder. Bunun üzerine imparator sadece Mesleme'nin İstanbul'a girmesine müsaade eder. Mesleme de Battal Gazi'yi İstanbul'un büyük kapısına bırakarak akşama kadar İstanbul'dan çıkınazsa saldırmasını emreder ve İstanbul'a kendi başına girer. Büyük kiliseye girer, oradaki haçlı alır ve İstanbul'dan imparatorun verdiği para, eşya ve hayvanları alıp çıkar. Fakat ayrılmadan önce İstanbul'da bir mescid yaptırır ve kesinlikle bu mescide dokunulmamasını imparatora şart koşar.[47]

Canard, bu konuda yaptığı araştırmanın sonucunda kanaatini şu şekilde açıklar:

> Anlaşılan şudur ki, bu cami Mesleme'ye ait değildir. Bizans imparatoru İstanbul'da yaşayan Müslümanlar ve esirler için böyle bir cami yapılmasına izin vermiştir. Fakat bu cami Müslümanlar tarafından Mesleme'ye izafe edilmiştir.[48]

Her ne kadar bazı araştırmacılar, Mesleme'nin İstanbul'a girmesini ve cami yaptırmasını hikaye kabul etmeseler de[49]

46 Ostrogorsky, 34; Şakir, IV,223.
47 İbn A'sem, VII, 224-227.
48 Morius Canard, "Tarih ve Efsaneye göre Arapların İstanbul Seferleri", çev. İsmail Hami Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, İstanbul 1956, II, 232-234.
49 Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, çev. İsmet, Kayaoğlu, Ankara 1981, 10.

orada bir cami yaptırması muhtemeldir.[50] Mesleme, 89/709 veya 92/711 yıllarında İstanbul'a yaptığı seferlerinden birinde imparatora yaptığı bir teklifle veya geri dönme karşılığı bu camiyi yaptırmış olabilir. Nitekim buna benzer bir olay daha sonraki yıllarda da gerçekleşmiştir. Bizans imparatoru kuşatmayı kaldırması karşılığında bir Müslüman mahallesi ve camisi kurmak üzere Yıldırım Bayezid ile anlaşmıştır.[51]

Mesleme'nin İstanbul'a yaptırdığı cami ve minaresine Bizanslılar tarafından bakım yapılmış, tamir edilmiştir. İmam ve müezzine maaş verilmiş, kandil asılmıştır.[52] Daha sonraki yıllarda Bizanslılarla Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey arasında anlaşma yapılırken "Mesleme'nin yaptırdığı camii tamir edilecek, kandil yapılacak, Selçukluların sembolü bu camiye konulacak!" şeklinde şartlar koşulmuştur.[53] Bizans tarihleri de Mesleme'nin isteği üzerine imparator Konstantin'in Praetoriumda (Meydan) saraya yakın Darü'l-Balat adlı bir konak ve camiden bahsetmişlerdir.[54] Fatimîler döneminde İstanbul'daki bu camide Fatımî halifesi adına hutbe okunmuştur. Seyyah Herevi de Mesleme'nin yaptırdığı bu camiden bahsetmiştir.[55] Mukaddesi, Mesleme'nin esir düşen veya üst düzey bir görev için giden Müslümanların kalabilmeleri için Hipodrom'un(Sultan Ahmed Meydanı) yanındaki sarayın karşısına bir ev yaptırması şartı koştuğu zikredilir. Böylece hükümdarın koruması altında olabileceklerdi. Bu istek kabul edildi ve Daru'l-Balat inşa edildi.[56]

Mesleme, 93/712 yılında Pontus'u,[57] 94/713 yılında Sinderya'yı fethetti.[58] Ayrıca bu yıl Hac emirliği yaptı.[59] Velid dö-

50 İbn Kesir, IX, 174.
51 İsmet Miroğlu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul trz. X, 158.
52 Osman Çetin, *Anadolu'da İslamiyet'in Yayılışı*, İstanbul 1981, 55.
53 İbnü'l-Esir, X, 28.
54 M. Tayyib, Gök bilgin, "Cami" *İA*. Ankara 1970, V, 1117.
55 Çetin, 132.
56 Mukaddesi, *Ahsenu't-Tekasim*, Çev; Ahsen Batur, İstanbul, 2015, 159.
57 İbnü'l-Esir, IV, 582.
58 İbn Kesir, IX, 100.
59 İbnü'l-Esir, IV, 582.

neminde İbn Eşas ayaklanmasında tahrip olan toprakların ıslahı için Irak Valisi Haccac, Velid'den üç milyon dirhem para istedi. Velid bu meblağı çok bulunca Mesleme kardeşi Velid'den bu toprakları para karşılığı kendisine verilmesini ve buradaki su basmış toprakları kurtarmayı teklif etti. Böylece çok sayıda toprak ve çiftliği olan Mesleme, bu bölgede es-Seybeyn (iki kanal) veya Mesleme kanalı da denilen kanalı açtırdı. Çiftçilerle ortakçıları birleştirdi ve arazilerin verimli hale gelmesini sağladı.[60]

Böylece Mesleme o dönemde en ünlü kumandan sıfatıyla Anadolu ve Hazar'da mücadele ederken, aynı zamanda toprağın ıslahı içinde uğraşturmıştır. Ayrıca Hac emirliği de yapmıştır. Kısacası Halife Velid ihtiyaç duyduğu her işe onu göndermiştir.

Süleyman b. Abdülmelik Dönemi (96-99/715-717)

Velid b. Abdülmelik İstanbul'u fethetmeyi düşünüyordu. Bunun için geniş hazırlıklara girişmişti. Fakat bu proje Velid'in 96/715'de ölmesi ile gerçekleşmedi. Süleyman ağabeyinin izini takip etti ve yapılan hazırlıklarla bir defa daha İstanbul seferi gerçekleşti.

Mesleme, İstanbul fethine çıkmadan önce 96/715 yılında Sakalibe kalesini fethetti (Günümüzde Ulukışla yakınlarında harabe halindedir). Bu kale Toros geçitlerine hakim olan fevkale de ehemmiyetli bir yerdi.[61] Bu isim Yugoslavlara verildiğinden burada onlar kalsa gerektir.[62] Mesleme aynı yıl Şam'a geri döndü.[63]

Süleyman, 97/716 yılında Velid'in hazırlıklarını tamamlayarak Mesleme'yi 120 bin kişilik ordunun başında İstanbul'a

60 Belazuri, 292; Abdulaziz ed-Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul 1991, 40.
61 Uçar, 108.
62 İbnü'l-Esir, IV, 535.
63 Şakir, IV, 237.

gönderdi.[64] Mesleme, kara ve deniz kuvvetlerini komutanıydı. Süleyman, Mercidabık'ta orduyu tanzim edip her askere ayrı ayrı yiyecek verdi ve askerlere yiyeceklerini yememelerini, ganimetle geçinmelerini emretti. Ordu da yolda böyle yaptı.[65] Mesleme ordusuyla Maraş üzerinden Ammuriye'ye doğru yürüdü. Bu arada Bizans, bu orduyu engellemek için bazı birlikler gönderse de bunlar mağlup edildi.[66] Mesleme'nin bu yürüyüşüne mani olmak için gönderilen Theodoisos, İmparator II. Anastatios'a isyan etti ve kendini imparator ilan etti. Fakat Maraş asıllı bir Ermeni olup Bizans'ın Anadolu'daki Ammuriyye şehrini korumakla görevli komutanı Leon, bu yeni imparatoru kabul etmedi.[67] Mesleme 'de bu kargaşalıkta onu destekledi.[68]

Mesleme, yolda Vezzahiyye'yi fethetti.[69] 97/716'da kışın Kapudağ (Aydıncık) civarında Belkisana'da kışladıktan sonra yola devam etti.[70] Deniz kuvveti olarak da Ömer b. Hübeyre yola çıkmıştı. Mesleme, bu arada Pergamus (Bergama) ile yakınlardaki Sardes'i fethetti.[71] Doğrusu Mesleme'nin Kapudağı'da kışlaması ve Bergama'yı fethetmesi coğrafi olarak mümkün gözükmüyor. O, 120 bin kişilik ordusu ile daha kuzey güzergâhını takip etmektedir. Fakat Mesleme'nin ordusuna dahil olan deniz kuvvetleri Ege'den İstanbul'a gelirken buraları zabtetmiş olabilir.

Mesleme 98/717'de İstanbul önlerine geldi. Her askerin terkisinde taşıdığı yiyeceklerin toplanmasını emretti. Dağ gibi yiyecek yığıldı. Mesleme burada ordu için ekin ektirtti. Ahşaptan barakalar kurdu.[72] Ayrıca Haliçte Kahr isminde bir şehir (ordugah) kurdu. Bundan dolayı kendisine "el-Kahr bi Avnillah" denildi.[73]

64 Hayruddin Ziriklî, *el-Alam*, Beyrut 1980, VII, 224.
65 İbnü'l-Esir, V, 31.
66 Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, İstanbul 1986, I, 410.
67 Ostrogorsky, 145; Şakir, IV, 237.
68 İbnü'l-Esir, I, 330, Montran, 110.
69 İbnü'l-Esir, V, 26; İbn Haldun, III, 71.
70 İbnü'l-Esir, V, 143, Canard, 250.
71 Zettersteen, VII, 226; Canard, 225.
72 Taberi, VI, 530; İbn Haldun, III, 71.
73 Mesudi, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, 290.

Süleyman, Mesleme'ye İstanbul'u fethedinceye kadar ayrılmamasını emretmişti.[74] Donanma da Çanakkale üzerinde İstanbul'a ulaştı ve Haliç'teki zincire dayandı. Ancak Bizanslılar, Mesleme'ye yardıma gelen gemileri yaktılar. Yine bu gemilerle gelen bazı Hıristiyan tayfalar isyan edip gemilerle Bizans tarafına geçtiler. Ayrıca İzmit yakınlarında yerleşmiş olan Slavlar tarafından bir İslam birliği tuzağa düşürüldü.[75] Mesleme'nin bütün bu felaketlerden kurtulmak için Bulgarlar tarafına baskınla erzak elde etmeye çalıştığını görüyoruz. Bu olayların arkasından Müslümanlara Balkanlardan Bulgarlar saldırdı. Müslümanlar epey zaiyat verseler de Bulgarları yendiler.[76] İbn Kesir olayı biraz farklı anlatır: "Bulgar kralı Mesleme'ye yardım teklif etti ve bunun üzerine yiyecek almak üzere Mesleme'nin gönderdiği adamları katletti."[77] Bunun üzerine Mesleme, Bulgarlarla savaş yaptı ve İslam ordusu bir çok esir alarak geri dönüp tekrar muhasaraya devam etti.[78]

Bizans İmparatoru Mesleme gelmeden önce hazırlıkta bulunmuş şehrin üç yıllık iaşesini temin etmiş, surları onarmış ve Rum ateşi tekrar üretilmişti.[79] Bu arada kaynaklarda "Bizans'ın Leon isimli Anadolu komutanının Mesleme ile anlaştığı ve Mesleme'ye yardım ettiği, daha sonra Bizans'la ilişki kurup onların İmparatorluk teklifi üzerine, Mesleme'ye gelerek eğer ordunun bütün yiyeceklerini yakarsa, Bizanslıların Mesleme'nin fetih konusundaki azmini anlayıp İstanbul'u teslim edecekleri, ya değilse feth edemeyeceğini, bunun üzerine Mesleme'nin ordusunun bütün yiyeceklerin yaktırdığı,

74 Taberî, VI, 530; İbn Kesir, IX, 174; İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-Ayan*, II, 421, Kum, 1374.
75 Uçar, 116.
76 İbn Haldun, III, 71.
77 İbn Kesir, IX, 175.
78 İbn Batuta, seyahatnamesinde bu bölgelerde rastladığı çok harap olmuş "Mesleme b. Abdülmelik Kalesi" olduğundan bahseder. Bu kale muhtemelen bu seferleri sırasında ele geçirilip ona izafe edilen bir kale olmalıdır. Bkz. İbn Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, çev. Muhammet Şerif Paşa, sad: Mümin Çevik, İstanbul trz, 260.
79 Ostrogorsky, 114; Ahmed Cevdet Paşa, *Kısası Enbiya ve Tevarihu'l-Hulefa*, İstanbul 1976, I, 710.

Leon'un da bu hileden sonra Bizans'a geçip tahta oturduğu ve İslam ordusunun sefilliği ve açlığı" anlatılır.[80]

Fakat bu bilgiler pek muhtemel gözükmüyor. Bir defa Leon'un İstanbul'da İmparator olması Mart 717 tarihidir. Bu tarih Mesleme'nin İstanbul'u kuşatmasından çok öncedir. Çünkü Mesleme Ağustos 717 tarihinde İstanbul'u kuşatmaya almıştır.[81] Ayrıca hayatı boyunca yaptığı savaşlarda yenilmemiş olan ünlü Emevi komutanı Mesleme'nin Leon'un bu tuzağını anlamayacak kadar saf olması düşünülmez. Her halde Leon'un İstanbul muhasarası öncesi Mesleme ile anlaşıp ahdini bozması[82] olayı böyle bir rivayetin doğmasına sebep olmuş olabilir.

Bu arada Rumların muhasaranın kaldırması karşılığı kişi başına 1 dinar para teklifi Mesleme tarafından reddedildi. Çünkü Halife İstanbul'u fethedinceye kadar orada kalmalarını emretmişti.[83] Ayrıca Fransa sahillerindeki Mısır donanması bile Mesleme'ye yardıma gelmişti. Gemiler küçük idi, ama sayıları 1800'e varıyordu.[84] Mesleme bunlara güveniyordu.

Yeni imparator Leon, Rum ateşiyle İslam ordunun erzak yüklü gemilerini yaktırdı.[85] Bunun üzerine İslam ordularında açlık baş göstermeye başladı. Üstelik kış gelmişti. O kış, kar 100 gün yerden kalkmadı, çok soğuk oldu, asker kırıldı. Orduda veba gibi bir hastalık yayıldı. Müslümanlar, ağaç kökleri, yaprakları,[86] ölüler, toprak dışında her şeyi yediler.[87] Bu arada Mesleme yardım geliyor diye orduyu oyalıyordu. Müslümanlar kitleler halinde ölüyorlardı. Yardım gönderilen 700 gemi de Rum ateşiyle Leon tarafından yakıldı.[88] Bu arada Süleyman b. Abdülmelik öldü.

80 Taberi VI, 530; İbn Kesir, IX, 174.
81 Ostrogorsky, 145.
82 Canard, 225 ve 252.
83 İbnü'l-Esir, V, 31.
84 Ahmed Cevdet Paşa, I, 170.
85 İbn Kesir, IX, 174.
86 Taberi, VI, 531.
87 İbn Kesir, IX,174.
88 İbnü'l-Esir, V, 43.

Ömer b. Abdülaziz Dönemi (99-101/717-720)

Ömer b. Abdülaziz, hilafete geçer geçmez İstanbul'daki ordunun zor durumda olduğunu bildiğinden dolayı ordunun tamamen yok olmasından korkarak geri dönmelerini emretti.[89] Mesleme ordunun iyi olduğu haberini gönderse de Halife Ömer postacıdan durumu öğrenmiş, Şam halkından yiyecek yardımı toplayarak Mesleme'ye göndermiştir. Ayrıca 500 at gönderip kesin dönüş emrini vermiştir.[90] Yine dönüş için İskenderiye'den 400, Afrika'dan 360 gemi yardıma gönderildi ise de Rumlar bunları Rum ateşiyle yaktılar. Yaklaşık on üç ay süren İstanbul kuşatması böylece kaldırıldı ve ordu dönmeye başladı. Fakat dönüşte Rumlar, karada ve denizde bir çok Müslüman'ı öldürdüler.[91]

İstanbul'a yapılan bu sefer Arapların İstanbul'a yaptıkları son seferi oldu. Araplar artık bir daha İstanbul'u kuşatamadılar. Ayrıca Anadolu'daki Arap fetihlerinin de yavaşlamasına sebep oldu.[92] Böylece II. defa Arap taarruzu İstanbul önünde eridi. Arap tarihinde önemli bir nokta kapandı.[93] Mesleme'nin İstanbul seferine kadar ki hareketleri Bizans'ta bir İslam etkisi olarak tasvirleri kırma ekolünü başlatmıştır. Bunu da İslam'ın Bizans'a etkisi olarak görebiliriz.[94]

Bazı araştırmacılara göre çok masraf edilmesine rağmen İstanbul seferinde alınan başarısızlık, Emevi iktidarını tehlikeye soktu. Muhalefetin doğmasına sağladı. İstanbul surları önünde donanmanın yanması, ordunun mahvı, rejimi dayandığı kuvvetten mahrum bıraktı.[95] Ancak, bu görüş çok iddialı gözükmektedir. Doğrusu bu olay Emevilerin rejimini tehlikeye sokmamıştır. Hemen iki sene sonra Emeviler Irak üzerinde 120 bin kişilik ordu göndermişlerdir. Yine Hazarlarla şiddetli

89 Şakir, IV, 250.
90 Taberi, VI,553.
91 İbnü'l-Esir, V, 43.
92 Uçar, 128.
93 Ostrogorsky, 146.
94 Ostrogorsky, 149.
95 Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979, 90.

savaşlarda bulunmuşlardır. Ayrıca bir kaç yıl sonra başlayan Hişam dönemi ekonomik olarak Emevilerin en rahat ve en kudretli dönemlerindedir.

Mesleme'nin ordusu dönüşte Mesihiyye'de vebaya yakalandı ve bir çok asker öldü.[96] Mesleme, İstanbul dönüşü Abbas b. Abdullah'ın İslam askerlerini yerleştirdiği Darende'deki İslam askerlerine düşmanın saldırısından korkarak iki merhalde uzaklıktaki Malatya'ya dönmelerini emretti. Darende kalesini harap etti. Malatya ise Cezire'den askerlerin gelip kar yağıncaya kadar kaldıkları ve memleketlerine döndükleri yerdi.[97]

Mesleme, Ömer b. Abdülaziz döneminde yine durmadı. Haricilerle savaşa gönderildi.[98] Mesleme, eniştesi Ömer ile ilişkileri çok iyi idi.[99] Genellikle Ömer'in yanında bulunuyor, istişare ediyordu, vefat edince Ömer'in namazını da kıldırdı.

Yezid b. Abdülmelik Dönemi (101-105/720-724)

Bu dönemin en önemli olayı Yezid b. Muhelleb isyanıdır. Devleti tehdit etme noktasına gelen bu isyanı da bastıran yine Abdülmelik'in deyimiyle "Emevilerin kalkanı ve sopası" olan Mesleme b. Abdülmelik'dir. Yezid b. Abdülmelik'in halife olmasından sonra Irak taraflarında Yezid b. Mühelleb ve ailesi ayaklandı. Ayaklanmanın sebebi Mühelleb ailesinin, Haccac döneminden itibaren bazı dönemler görevden azledilmesiydi. Haccac döneminde hapiste yatan Yezid'e Süleyman döneminde tekrar valilik verilmişti.[100] Son olarak Yezid b. Mühelleb, Süleyman'ın oğlunu Ömer'den sonra veliaht tayin etmesini desteklemişti. Yeni halife Yezid b. Abdülmelik de bundan dolayı bunlara düşman olmuş ve başa gelince görevden almıştı. Ayrıca Ömer döneminde yapılan anlaşma ile isyan etmeyen

96 İbn A'sem, VII, 226.
97 Muhammed Hudaribek, *Muhadaratu't-Tarihi'l-Ümemi'l-İslamiyye*, Beyrut 1986, 531.
98 İbn Sad, *et-Tabakatü'l-Kübra* V, 358, Beyrut 1957, 516.
99 İbn Sad, V, 402.
100 Taberi, VI, 523.

Hariciler, Yezid b. Abdülmelik'in adamlarının anlaşmaya ihanetleri üzerine Yezid ile birlikte isyan ettiler.[101]

Gerçekleşen büyük isyana karşı gönderilen bir kaç halife ordusu mağlup olunca Yezid kardeşi Mesleme'yi Abbas b. Velid'le birlikte 120 bin kişilik ordunun başında Irak'a gönderdi.[102] Yezid b. Mühelleb, Mesleme'nin üzerine geldiğini duyunca korkuya kapıldı.[103] Mesleme'ye "Altın Çekirge" diye hitab ediyordu.[104] Mesleme, ordusunu köprüler yaparak Fırat'tan geçirdi.[105] Bu başarısı şiirlerle övüldü. Mesleme'nin öncü kuvvetlerinin bir kısmı yenildi.[106]

Nihayet iki ordu Ark Savaşı'nda karşılaştılar. Sekiz gün süren savaş sonunda Mesleme galib geldi. Mühelleb ailesi öldürüldü. Ailesinden bir kısmı gemi ile Hindistan'a kaçmak isterken yakalandı ve kadın çocukları esir pazarında satıldı. Esir erkekler ise öldürüldü. Yezid b. Mühelleb'in başı Şam'a gönderildi.[107]

Ark savaşında Yezid b. Mühelleb'i mağlup edip Emevileri büyük bir gaileden kurtaran Mesleme'ye bu başarısından dolayı Irak ve Horasan valiliği verilerek ödüllendirildi. Mesleme de Ömer b. Abdülaziz döneminde Küfe'de görevli Hz. Ömer'in torunlarından Abdülhamid b. Abdurrahman'ı azletti.[108] Küfe'ye Muhammed b. Amr b. Velid b. Ukbe b. Ebi Muayt'ı, Basra'ya Şebib b. Haris et-Temimi'yi ve Horasan'a Said b. Abdülaziz b. Haris'i görevlendirdi. Said, Mesleme'nin kız kardeşi ile evliydi.[109] Fakat bu şahıs Horasan halkına çok sert davrandı. Bir kısmını öldürdü, bir kısmının mallarına el koydu.[110] Şikâyet edilince Mesleme onu görevden aldı.[111]

101 Taberi, VI, 395.
102 Meşudî, III, 210.
103 İbnü'l-Esir V,75.
104 Mesudi, III, 210.
105 İbnü'l-Esir, V, 7-9.
106 İbn A'sem, VII, 258.
107 Taberi, VI,602; İbnü'l-Esir, V, 83; İbn Kesir, IX, 222.
108 İbn-i Halikan, VI, 307.
109 Taberi, VI, 605-606; İbnü'l-Esir, V,90.
110 İbn Kesir, IX, 223.
111 Belazuri, 418.

Aynı yıl Yezid b. Abdülmelik, Mesleme'yi görevden aldı. Mesleme'nin yanında öneminden ve hizmetinden dolayı ona bunu bildirmedi. Sadece "Yerine birini bırak gel!" diye mektup yazdı. Yerine de Cezire Valisi Ömer b. Hübeyre'yi gönderdi. Mesleme azledildiğini daha sonra anlayabildi. Böylece Irak ve Horasan genel valisi Mesleme merkeze çekilmiş oluyordu. Sebep ise haracı az göndermesiydi.[112] Daha sonra Mesleme, Azerbaycan Ermenistan taraflarına gönderildi. Buralarda bir çok yerler fethetti. Babu'l-Ebvab'a ulaştı, şehirleri ele geçirdi.[113]

Anlaşıldığı kadarıyla savaş işlerinde ve diğer angarya işlerinde görevlendirilip bunları eksiksiz yapan Mesleme, valilik gibi cazip mevkiler söz konusu olunca bundan mahrum bırakılıyordu. Fakat o bunları hiç problem etmedi. Elinden geldiği kadar göreve koşmaya devam etti.

Yezid'in yanında Mesleme'nin büyük bir ağırlığı bulunmakta idi. Bundan dolayı bir seferinde cezalandırılması gereken Abdurrahman b. Dahhak'ın Mesleme aracılığıyla şefaat dilemesi üzerine Yezid "Ne istersen iste ama bunu isteme!" demek zorunda kalmıştı.[114] Mesleme bu arada zevk ve eğlenceye dalan Yezid'i defalarca uyarmış ve eleştirmiş ama Yezid bunlara kulak asmamıştır. Hatta namazları bile kıldırmadığından Mesleme onun yerine cuma namazlarını kıldırmıştır.[115]

Hişam b. Abdülmelik Dönemi (105-125/724-743)

Mesleme, Hişam'ın uzun saltanatı yıllarında da boş durmadı. Seferden sefere koştu. Hişam zor durumda kaldığında, Mesleme adeta onu rahatlatıyordu. Bu arada azledilme gibi olayları makam mevkiye önem vermediği için umursamadı, o görevini yapan sadık bir askerdi. Her işte öne plandaydı. Hişam döneminde de törenlerde ancak Mesleme önde yürüyebiliyordu.[116] Hişam, 107/726 yılında Azerbaycan ve Ermenistan tarafında

112 Taberi, VI, 615.
113 İbn Kesir, IX, 328.
114 İbnü'l-Esir V,114; İbn Kesir, IX, 229.
115 İbnü'l Esir, V, 120.
116 Taberi, VII, 202.

Lencer bölgesinde savaşlar yapan Cerrah b. Abdullah'ı azlederek yerine Mesleme'yi tayin etti. Mesleme öncü kuvvet olarak Haris b. Ömer et-Tai'yi gönderdi. Buralarda fetihler yaptı, bir çok esirler aldı.[117] Mesleme, Hazarlar ve bölgedeki Cüzan halkını takip etti. Sonra Bab'a yöneldi. Buradaki Babu'l-Ebvab şehrine Şam'dan 24 bin kişi yerleştirildi.[118] Aynı yıl Mesleme'yi Kıbrıs'a yapılan savaşta kara savaşına katıldığını görüyoruz.[119] 108/727'de Mesleme bazı komutanlarla birlikte Anadolu'ya gazaya çıktı. Caesarea (Kayseri), Konya, Harşene'yi fethetti.[120] Cezire yakınında ve Kapadokya'da Rumlarla savaştı.[121] Bu seferinde İznik'e kadar ilerledi.[122] 110/729'da Mesleme tekrar Azerbaycan üzerine yürüdü. Burada Türklerle savaştı. "Lar" kapısına kadar vardı, hakanı yendi ve bir ay sonra Zülkarneyn bölgesine geri döndü.[123] Bu gazaya Tin Gazası denmiştir.[124] Mesleme, 111/730 yılında Hazar bölgesi komutanlığından azledildi ve yerine eski komutan Cerrah b. Abdullah getirildi.[125] Mesleme, 113/732 tarihinde tekrar Hazar bölgesine görevlendirildi. Hakanın ülkesine girerek şehir ve kaleler fethetti. Bir çok asker öldürüldü, bir çok esir aldı. Lencer dağı yakınında Hakanın oğlunu öldürdü.[126] Hazarların büyük saldırısını haber alınca[127] askerlerine çadır ve ağırlıklarını terk ederek ateş yakmalarını emretti. Askeriyle geri çekildi.[128] Bu seferinde Derbent bölgesine kadar ilerlemiş ve tahkim etmişti.[129] 114/733 yılında Mesleme'nin bu geri çekilişini şikayet eden Mervan b. Muhammed, Hazarlarla mücadeleye görevlendirildi ve Mesleme azledildi.[130]

117 Hudaribek, 541.
118 Belazuri, 200.
119 Taberi, VI, 40.
120 İbn Kesir, IX, 256.
121 İbnü'l-Esir, V, 140.
122 Hudaribek, 542.
123 Taberi, VII, 54; İbnü'l-Esir, V, 155.
124 İbn Kesir, IX, 259.
125 Hudaribek, 541.
126 Taberi, VII, 88; İbn Kesir, IX, 304.
127 İbnü'l-Esir V, 173.
128 Hudaribek, 542.
129 Zettersteen, VIII, 127.
130 Diyarbekri, *el-Hamis*, Beyrut trz, 319; İbn Haldun, III, 91.

Son Yıllar

Daha sonraki yıllarda vefatına kadar Mesleme'den pek tarih kitapları bahsetmiyor, anlaşılan ömrünün son beş senesinde sefere çıkmamıştır. Mesleme 121/740 yılının Muharrem ayının 7. günü olan çarşamba günü Şam'da vefat etti.[131] Kaç yaşından öldüğünü kaynaklar belirtmeseler de Harre vakasında doğduğunu kabul edersek 57 yaşında vefat etmiştir diyebiliriz. Mesleme, el-Cezire hudutlarındaki Balis'te "Mesleme Nehri" diye adlandırılan bir kanal açmıştı. Ölünce buralar Abbasiler buraları alıncaya kadar mirasçılarında kaldı. Mesleme ölmeden önce Bağras'taki topraklarını, hayır yollarına vakfetti. Mallar 1/3'ünü edebiyatçılara vasiyet etti.[132]

Mesleme b. Abdülmelik, Emevilerin gelmiş geçmiş en büyük komutanlarındandır. Yaptığı savaşlarında yenilgi görmemiştir. Şunu kabul etmek lazımdır ki, ne Mesleme'den önce, ne de ondan sonra Emeviler Anadolu'da bu kadar yer fethedememişlerdir. Mesleme, ilk defa Anadolu fetihleriyle kendini göstermiştir. Anadolu'ya yaptığı akınlarla ünlenen Mesleme burayı bundan sonra yapılacak akınlar için kolaylaştırmış, sonuçta Bizans'a nefes aldırmamış ve doğudan batıya Anadolu'da fetihler yapmıştır. Kardeşleri Velid ve Süleyman devirlerinde Anadolu'da savaşırken, Yezid döneminde Irak'ta, Hişam döneminde Azerbaycan, Ermenistan'da bulunmuştur. İstanbul'u Araplar adına son kez kuşatmıştır. Mesleme, Emevilerin tarihinde üçüncü ve son kez İstanbul önlerine gelen şahıstır. Savaşlardaki cesareti, azmi ve zaferleri yanından fasih konuşması ve cömertliği ile meşhurdur. Ününü Bizans'a yaptığı seferlerle duyurmuştur.

Mesleme, Emevi devleti ne zaman zor durumda kaldıysa hazır olmuş, gerektiğinde savaşmış, gerektiğinde ayaklanmaları bastırmış, gerektiğinde toprağın ıslahı ve verimi için uğraşmıştır. Bütün bunları rağmen hilafete kardeşleri için de en layık olan olduğu halde, sırf annesi Arap olmadığı için hilafetten uzaklaştırılmıştır. En zor işlere koştuğu halde Mesle-

131 İbn Kesir, IX, 329.
132 Belâzurî, 152.

me'ye valilik gibi cazip makamlar bile çok görülmüştür. Ama o mütevazı birisi olduğu için bunları önemsememiştir. Ancak, Mesleme kendini Emevilere kabul ettirmiş ve tarihe mal olmuş bir şahıstır. O, Emevi Devletinin II. Muaviye ile başlayan bunalımından sonraki, ikinci fetih atılımında en faal kişi olarak gösterilebilir. Emevilerin en güçlü dönemlerinde en meşhur ve kendisinden çekinilen bir komutan olmuştur. Konumuzu tarihçi İbn Kesir'in Mesleme için söylediği söz ile bitirelim: "Zamana yayılmış bir çok gazvelerinden dolayı kendisine şükran sunulacak bir yönü vardır."[133]

133 İbn Kesir, IX, 329.

MUTEZİLE'NİN İKTİDARLA İMTİHANI

İslam tarihinin en önemli fikir hareketlerinden biri olan Mutezile'nin, savunduğu fikirlerle, iktidarda bulunduğu dönemdeki uygulamaları arasındaki çelişkilere değinmek gerekir. İslam tarihinde kısa, fakat önemli bir zaman dilimi olduğunu düşündüğümüz ve İslam düşünce hareketleri açısından önemli addedilen bu döneme, burada kısaca göz atmaya çalışacağız. Bu konuyu izah sadedinde de dönemin ünlü hadis bilgini Ahmed b. Hanbel'in (241/855) ve ünlü bir komutan ve bürokrat olan Afşin'in, (v.H. 226/M. 840) Mutezilî iktidar ile olan problemlerini değerlendireceğiz.

Siyasi ve Kültürel Durum

Emevilerle birlikte başlayan devlet yönetimindeki baskıcı yöntemler, Ehl-i Beyt'e yapılan kötü muameleler, Arapçılık fikrinin halka dayatılması halkta özgürlükçü bir yapılanma isteği doğurmuştu. Bunun neticesinde de halk kesimleri alternatif bir yönetim biçimi vaat eden Abbasileri desteklemeye başladılar.

Abbasilerin iktidara gelmeleri, halkın çoğunluğunda büyük umutlar oluşturmasına rağmen, Abbasiler özgürlükçü bir devlet yapısı ortaya koyamadılar. Bu dönemde de klasik saltanat dönemlerinde olduğu gibi, sultanın benimsediği fikrî düşünce, devletin resmi görüşü olmuş ve halka bu görüşler dayatılmak istenmiştir. Abbasilerde, bir devlet projesinin halka dayatılmak istenmesinin tipik bir örneğini, Ebû Cafer Mansur'un (v.H. 258/M. 774) İmam Mâlik'e (v.H. 179/M. 795) yaptığı bir teklifte görüyoruz. Abbâsî halîfesi Ebû Cafer Mansur'un, İmam Mâlik'in kitabı olan *Muvatta*'nın devletin resmi eğitim kitabı haline getirilmesi teklifine İmam Mâlik karşı çıkmış, resmî bir dinî görüşün halka zorla dayatılması-

nın doğru olmadığı gerekçesiyle bu teklifi reddetmiştir.[1] Fakat sonraki dönemlerde de belli dinî görüş ve mezhebî eğilimlerin, bir devlet görüşü olarak halka zorla benimsetilmeye çalışıldığını müşahede ediyoruz.

Abbasilerin ilk döneminde, siyasi gücü elinde bulunduran Fars kökenli Bermekî ailesi, Sasanilerden gelen ulusçu ve devleti esas alan zihniyetin temsilcisi olarak bütün Sasani kurum ve adetlerini(Nevruz, Mehrecan bayramları gibi) adeta yeni devletin içine transfer ediyorlardı. Böylece Sasani devlet teşkilatı büyük oranda Abbasi devletine aktarılmıştı.

Siyasi otoritedeki bu olumsuzlukların dışında toplum bazında düşündüğümüzde; Tevrat ve İncil değişik şekillerde İslam kılıfıyla aktarılıp "Halk İslamı" oluşturulmuştu. İsrailiyât yayılmış, halk kassâslardan dinî öğrenir duruma gelmişti. Ayrıca bunlara ilaveten akla gereken değeri vermeyen ve sadece zahiri nâssı esas alan bir düşünce hareketi gelişiyordu. Bunlar kendi fikirlerine ters gelen bütün fikirlere karşı savaş açıyorlar, dönemin âlimlerini dövüyorlar, kendi fikirlerine uymayan kişileri baskı altında tutuyorlardı. Taberî (310/922) bu tip bir linç girişimlerine uğrayan âlimlerden birisidir.[2] Bu durumda baştan beri bu yaklaşımları doğru bulmayan ve alternatif düşünceler üretmeye çalışan Mutezilî âlimler harekete geçmeye başladılar.[3]

Mutezile'nin Durumu

Emeviler döneminden beri saltanatçı iktidar zihniyeti, istikrarı devam ettirme adına her şeyin Allah'ın takdiri ile meydana geldiğini ve olaylarda insanın hiçbir dahlinin olmadığını savunan Cebriyye ideolojisini desteklemesine karşın, Mutezile insan hürriyeti düşüncesini savunuyordu. Bunu da "Adl" prensibi içinde açıklıyordu. İnsan özgürlüğü temeline dayalı olan olgular, iktidarın şiddete ve baskıya dayalı Cebr ideoloji-

1 İbn Kesîr, *el-Baisu'l-Hasîs Şerh-u İhtisari Ulumi'l-Hâdîs*, Beyrut 1408, 27, 28.
2 M. G.S.Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. Heyet, İstanbul 1993, I, 356.
3 Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ankara 1999, 39.

sine bir tepki olarak gündeme gelmişti. Nitekim Emevi iktidarının sarıldığı bu cebir düşüncesine karşı çıktığı için bir kısım bilginlere o dönemde baskı uygulanmış ve bir kısım âlimler de öldürülmüştü.[4]

Mutezile'nin fikrî yapılanmasını ortaya koyarken iki konuyu ön plana çıkardığı aktarılmaktadır: Birincisi onlar aklı ön plana alıyorlar ve onu ikinci plana iten söyleme ters bir şekilde aklın bilgiyi edinmede esas olduğunu vurguluyorlardı.[5] İkincisi ise irade hürriyetine inanıyorlardı. Bu inançla insanların Allah'ın takdiri ile zorunlu olarak yaptıkları amellerden sorumlu olmalarının adalete uymayacağı düşüncesinden hareketle, insanın amellerinde özgür ve sorumlu olduğu tezini ileri sürüyorlardı.[6]

İlk başlarda insan iradesinin özgürlüğü düşüncesi Allah'ın amellerde bir zorlaması olmadığı bağlamında düşünülse de sonraları Mutezile irade hürriyetine ve dolayısıyla insanın sorumluluğuna vurgu yaparak, yönetim biçimini saltanata dönüştüren ve bunun meşrûiyetini cebrî, ezelî kader doktrini ve ilahî kaynaklı iktidar iddialarıyla sağlamaya çalışan Emevi yönetimine karşı muhalif ve özgürlükçü bir tavır sergilemiştir.[7]

Mutezile, bütün bu özgürlükçü düşüncelerini de ısrarla savunduğu "adalet prensibi" içinde ortaya koyuyordu.[8] Mutezile'nin Cebriyye ideolojisine karşı geliştirdiği yorum, iki farklı fiilden birini seçme kudretini, insanın özgürlük noktası olarak vurgulamasıydı.[9] Bu anlamda bireyin özgürlüğü düşüncesini temel alarak, bununla insanı birey olarak kendi eylemlerinden sorumlu tutmayı amaçlıyordu.[10]

4 Bkz. eş-Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1975, 58.
5 Bkz. Ahmed Mahmut Subhî, *Fi'l-İlmi'l-Kelam*, Beyrut 1985, 149; Cabirî, *Felsefî Mirasımız ve Biz*, çev. Said Aykut, İstanbul2000, 35.
6 Ahmed Mahmut Subhî, *Fi'l-İlmi'l-Kelam*, 145; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Rühi Fığlalı, İstanbul1998, 289.
7 Edip el-Mardin, *Allah ve'l-İnsan Fi'l-Fikri'l-Arabi ve'l-İslami*, Beyrut 1983, 107.
8 Muhdî Carullah, *el-Mutezile*, Kahire, 1947, 92.
9 G. E. Von Grune Baum, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul1989, 53.
10 Ali Bulaç, *İslam Düşüncesinde Din-Felsefe Vahiy-Akıl İlişkisi*, İstanbul 1994, 91.

Mutezile, ortaya çıktığı yıllarda her fırka gibi Emevilerin iktidarına karşı Abbasi isyanını desteklemişti. Fakat Abbasilerin de Emevilerin çizgisinde saltanatçı bir yapıya dönmeleri üzerine Mutezile'nin, Abbasi döneminde, gerektiğinde silahlı mücadeleye de önem vererek muhalefetteki isyanlara destek verdiklerini müşahede ediyoruz.[11] Buna örnek olarak o dönemin önemli bir isyanı olan Muhammed Nefsu'z-Zekiyye (v.H. 145/M. 762) ayaklanmasını verebiliriz.[12] Bu dönemde Mutezile, daha sonraları onun adıyla anılacak olan, adeta bir Mihne dönemi yaşıyor ve Mutezilî âlimler işkence altında kalıyorlardı.

Bütün bunlara rağmen Mutezilî âlimler Harun Reşit (v.H. 193/M. 808) döneminin sonlarında olduğu gibi daha yeterli âlimlerin bulunamamasından dolayı Maniheistler gibi gruplarla mücadele ve münazara için Sind taraflarına gönderiliyorlardı[13] ve oralarda müthiş fikrî mücadelelerde bulunuyorlardı.[14] Onlar yeni fetihlerle ortaya çıkan İslam'a ters yeni fikirlerin zararını göğüsleyerek sahih bir din felsefesi kurmak için gayret gösteriyorlardı.[15]

Mutezile'nin muhalefet döneminin, Bermekîlerin Harun Reşit tarafından bertaraf edilmesiyle sona yaklaştığını görüyoruz.[16] Çünkü Sasani geleneğin takipçisi kabul edebileceğimiz Bermekîler, bu gelenekteki katı saltanatçı yapı gereği daha özgürlükçü söylemlere karşı şiddet uygulama politikası güdüyorlardı. Bermekîlerin bertaraf edilmesinin, Mutezile'nin iktidara yürüyüşünün başlangıcı olduğu söylenebilir.[17] Bermekîlerin gidişiyle Mutezilî âlimler hapishanelerden serbest bırakıldılar (H. 187/M. 803).

11 Bkz. Muhammed Ammara, *Mutezile ve Devrim*, çev. İbrahim Akbaba, İstanbul 1988, 152 vd.
12 Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, Ankara 2001, 211.
13 Cabirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba, İstanbul 2000, 155.
14 Melhem Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral, İstanbul 2002, 161.
15 Nadim Macit, *Kur'an'ın İnsan-Biçimci Dili*, İstanbul 1996, 183.
16 İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut 1987, X, 204.
17 Ammara, 171.

Harun er-Reşit'in oğlu Emin'den (v.H. 198/M. 813) sonraki dönem ise artık Mutezile'nin iktidar dönemidir. Emin'i devirip yerine geçen Memun (v.H. 218/M. 833) ilmî birikimi çok yüksek bir halifedir. Zeki, ilme değer veren, cömert, fikhî bilgilere hakim, feraiz konularında bilgin, tıp konusunda uzman, demokratik eleştiriye yatkın, halka saygılı, dinî hayatı mazbut bir halifedir.[18]

Memun, hocası olan ve aynı zamanda o dönemde Mutezile'nin lideri olan Ebû'l Huzeyl el-Allâf'tan (v.H. 235/M. 849)[19] çok etkilenmiş ve bu etkiyle iyi bir Mutezile temsilcisi olmuştu. Memun Mutezile'yi iktidara taşıyan şahıstı ve iktidara geçince Mutezilî hocasından öğrendiği Mutezilî düşünceyi devletin resmi ideolojisi olarak halka sunmayı ve bu şekilde halkı aydınlatmayı düşünmüştü. Böylece Mutezile, muhalefet yıllarında savunduğu projeleri, Memun'un iktidarı ele geçirmesiyle birlikte, uygulamaya başladı.

Etrafında aklı ön plana alan rey mensubu fıkıhçılar ve Mutezilî yorumu benimseyen kelamcılar bulunan Memun'un en önemli projesi Beytü'l-Hikme idi. Bu proje ile bir çok dilden felsefî ve bilimsel tercümeler yapılacak ve bu yeni fikirlerle halk hem hurafelerden hem de aklı arka plana bırakan ve zahirî nâssa dayanan bir düşünce yapısından kurtulacaktı. O, bu gayretleriyle uzun süredir insanı nesneleştiren düşünce yapısına karşı, aklı ve insanı tekrar devreye sokma çabasındaydı.

Memun, taklitçi, eski bilgileri olduğu gibi kabullenen, yeni bir şey üretmeyen bir zihin yapısından (mükevvin akıl) çok; üretici, sorgulayan, oluşturucu (mükevvin akıl) bir zihniyetin gelişmesini istiyordu.[20] Bu anlayış Müslümanları pasif bir nesne olma yerine, aktif bir özne olma konumuna getirecekti.

Ayrıca Sasani kültürel yapısının Müslümanlar üzerindeki olumsuz etkilerini de fark eden Memun, bu kültürel saldırıya

18 Suyutî, 322; Nahide Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, Ankara 2002, 86.
19 Bkz. eş-Şehristanî, 49; Muhammed Ebu Zehra *Ahmed ibni Hanbel*, çev. Osman Keskioğlu, Ankara 1984, 59.
20 Muhammed Abid el-Cabirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, 19.

karşı savunmasız duran Müslümanların zihinsel yapılarını, gereken bir şekilde koruma yolunun ancak Beytü'l-Hikme gibi bir kurum ile olabileceği kanaatindeydi.[21]

Memun'un kurduğu ve çok önem verdiği Beytü'l-Hikme kurumunda bir ilim merkezine yakışan kurallar yerleştirilmişti. Siyasi baskı altında ilmî faaliyetlerin gelişemeyeceği düşünülerek hiçbir siyasi baskı uygulanmıyordu. Buradaki özgürlük ortamına bakarak siyasi bir yönlendirme olmadığını da rahatlıkla anlayabiliriz. Herhangi bir mezhebî kaygı bulunmuyordu. Bu merkezde ilim ruhunun hakim olduğu, mutlak manada ilim, inanç ve fikir hürriyetinin bulunduğu, her şeyin akıl ve mantık ölçülerinde gerçekleştirildiği, orijinalliğin, yaratıcı düşünce ve araştırmacı zihniyetin ödüllendirildiği aktarılmaktadır.[22]

Burada Arapların aleyhine bir düşünce geliştirilebiliyor, hatta genel kabul gören İslami yorumlara aykırı olsa bile bu fikirler kısıtlanmıyordu. Bundan dolayı bu kuruma Hıristiyan, Nebatî, Yahudi, Süryani, Sabî, Mecusî gibi değişik din ve kültürlerden bilginler akın ediyorlardı. Dünyanın farklı yerlerindeki değişik ilim dallarından bir çok bilim adamı bu özgürlüğü duyup buraya gelmişti. Görevlendirilenler için istenen kriter, siyasi ve dinî görüşlerinden çok ilmi yeterlilikti. Buradaki özgürlüğü ifade etmek için gayrimüslim bir bilim adamı olan Thaumaturgos'un şu sözlerini aktaralım, "Hiçbir konuyu incelememiz yasak değildi. Gizlenen saklanan bir şey yoktu. Her doktrin incelenebiliyordu. Bu konuda tam bir güvenlik vardı. İlahî-beşerî her şeyi araştırabiliyorduk."[23] Bu güvenli özgürlük ortamı yüzlerce bilgini Bağdat'a çekti. Nesturiler, baskı altındaki Sabîler, sarp dağlara çekilen papazlar buraya gelmişti. Eğer en ufak bir baskı olsa, bunlar burada toplanamazlardı.[24]

Memun özgür fikrî tartışmaları seven birisi idi. O, huzurunda münazaralar yaptırıp bu tartışma sırasında herkesin

21 Cabirî, *Felsefî Mirasımız ve Biz*, 41.
22 Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme*, İstanbul1996, 138.
23 G. E. Von Grune Baum, IV, 54.
24 Demirci, 139.

fikrini söylemekte hür olduğunu söylerdi. Ona göre insanları doğruya iletmek kaba kuvvetle değil, fikirlerle olmalıydı. O, halkın görüşünün önemini değişik defalar söylemiş ve demokratik bir kişilik ortaya koymuştu[25] ve bu özgür düşünce yapısıyla beraber affedicilikte de ilerideydi. Bir çok Bizanslı esiri serbest bırakmış, bir çok suçluyu affetmişti. O "Eğer insanlar bendeki affediciliği bilselerdi bana suç işleyerek yaklaşırlardı."[26] diyordu.

Memun bu affedicilik özelliğine ve Beytü'l-Hikme'ye verdiği bu özgür ortama rağmen, hilafetinin son yıllarına doğru tarihe *Mihne yılları* olarak geçecek olan baskılara başladı. O, bu işe karar verirken kendine göre dinî gerekçeler bulmuştu. Ona göre Hıristiyanlığa karşı halkı korumak gerekiyordu. Bunun için dönemin popüler konusu olan Kur'an'ın mahlûk olduğu konusunda baskılar yapılacaktı. Bu anlayışa göre; Kur'an'a mahlûk denmesi gerekiyordu. Kur'an mahlûk olarak görülmez ve ezelî olarak kabul edilirse "Allah'ın kelimesi" olarak Kur'an'da zikredilen Hz. İsa da ezelî olarak algılanmak zorunda kalınacaktı. Bu da İslam akaidi açısından tehlike idi. Zaten böyle bir düşünceyi o günlerde Müslümanlara empoze etmeye çalışan Hıristiyanlar da bu meselenin bu kadar ileri boyutlarda tartışılmasına sebep olmuşlardı. Memun böyle bir düşünceye engel olma adına baskıya başladı.[27] Bunu yapmakla halkın inancını ve devletin sürekliliğini korumayı düşünüyordu.[28]

Memun, ilk başlarda bu fikri halka aktarsa da kabul edilmesi yönünde pek olumlu işaretler almadığı için, kendi benimsediği fikirlerin halkta bir an önce yansımalarını görmek adına, acele ederek Mihne olayını sistemli ve kurumsal hale dönüştürmüştü.[29] Anadolu tarafına sefere çıktığı yıl verdiği bir kararla Bağdat'a mektuplar göndererek, Mihne olayına start verdi. Memun, mektuplarında halkı küçümsüyordu.

25 Bkz. Bozkurt, 85.
26 Suyutî, 322.
27 Taberî, V, 185.
28 Mahmut Ay, *Mûtezile ve Siyaset*, İstanbul 2002, 264.
29 Özafşar, 22.

Bağdat'a gönderdiği ilk mektubuna uygun olarak insanlara Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı soruluyor, Memun gibi düşünmeyenler kelepçeleniyor, kadılık gibi görevlerde olanlar görevlerinden alınarak sorgulanıyor ve hapislere atılıyordu.[30]

Memun, toplumun önde gelen şahsiyetlerini hizaya getirirse, herkesin yola gelebileceğini düşünerek iktidarını kabullenmeyen alimleri, Bağdat'a bıraktığı valisi vasıtasıyla sorgulatmaya başladı. Meşhur tarihçi İbn Sad'ı (230/844) Rakka'da bizzat Memun kendisi sorgulamıştır. Memun, Bağdat'a gönderdiği ikinci mektubunda fikirlerini kabullenmeyen âlimlerin tutuklanarak yanına gönderilmesini emretmişti. Daha sonra gönderdiği mektuplarında bu işlemleri ısrarla takip etmiş ve kabul etmeyenlerin boynunun vurulmasını emretmiştir. Bu sorgulamalarla iktidarın düşüncesine bazı iltihaklar gerçekleşse de bu iltihakların samimi olduğu şüphelidir.[31]

Artık devletin resmi görüşünü kabul etmeyen herkes tutuklanıyor ve onlara eziyetler yapılıyordu. Bu işkencelerin korkunçlukları tarih kitaplarında yer almaktadır.[32] Bu yolla bir çok kişi hapislerde öldü.[33] Devletin bu ayrımcı baskı politikası o kadar ileri noktaya kadar geldi ki, Bizans'taki esirler eğer Mutezilî düşüncede ise fidyesi veriliyor, değilse verilmeyerek Bizans'ın elinde bırakılıyordu.[34] Nihayet Memun bu sıralarda Tarsus'ta seferdeyken öldü.[35]

Memun'dan sonra halife olan Mütasım (227/841), selefi gibi aydın biri değildi. İlme kıymet vermeyen, âlime hürmeti olmayan, cahil bir kişiliğe sahipti. Daha çok askeri alanda temayüz etmişti. En önemli ilgi alanı kurmuş olduğu yeni ordu olan Hassa ordusuyla ilgilenmekti.[36] Onun döneminde Mutezile'nin iktidar dönemindeki uygulamalar aynen devam

30 Taberî, V, 186.
31 Taberî, V,190.
32 Zehebî, X, 230.
33 Hatip el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, Beyrut trz. XI, 74.
34 Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. Ethem Rûhî Fığlalı, Sabri Hizmetli, İstanbul1999, 126.
35 Taberî, V, 197.
36 Mehmet Azimli, "Hassa Ordusu", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 364.

etti. Hatta halka Mutezilî fikirleri kabul ettirme yönünde işkenceler arttı. Memun bu siyaseti bizzat kendisi yaparken, Mûtasım meseleyi Mutezilî vezir Ebû Duâd'a (239/ 853) havale etmişti.[37]

Aynı uygulamalar Vâsık (232/ 846) döneminde de devam etti.[38] Bu dönemde Ebû Duâd'ın Şamlı bir ihtiyarla tartışmadan mağlup çıkması[39] Mutezile'yi biraz gözden düşürdü ise de bu siyaset, Mütevekkil iktidara geçinceye kadar devam etmiştir. Sonuçta Mütevekkil'in iktidara gelmesiyle birlikte Mutezile'nin iktidardan düşme süreci hız kazanmıştır.[40]

Mutezile, yıllarca olgunlaştırdığı fikirlerini, kısa iktidar yıllarında iyi bir sınav vermeyerek harcamıştır. Kendi savunduğu özgürlükçü yapıya göre davranamayıp, kendisi gibi düşünmeyenleri ezmiş, ideolojisini siyasallaştırmıştır. Hür düşüncenin ayakta tutulması amacıyla ortaya çıkan bu ekol, düşünceyi baskı altında tutan bir araç haline gelmiştir.[41]

Aslında Beytü'l-Hikme güzel bir proje idi. Bu projenin ikinci ayağı olan fikirleri halka zorla benimseterek halkın inancını koruma endişesi ise tamamen yanlıştı ve ilk projenin de kadûk hale gelmesine sebep oldu. Halka fikirlerin zorla dayatılması ve "anlayıştan yoksun halkın" (!) zorba yöntemlerle aydınlatılması düşüncesi[42] iyi sonuç vermedi. Halk arasında Mutezile'ye duyulan kin arttı. On dört yıl süren baskı ve işkence siyaseti halkta büyük bir infial oluşturdu ve nihayet Mutezile iktidardan uzaklaştırıldı.

Mutezile, doğru düşüncelerini halka yanlış yöntemlerle benimsetme yolunu tercih etmişti. İnsan unsurunun doğası düşünülmeden yapılan bu yöntemler, toplum tarafından kabullenilmedi. Mutezile toplumsal değişim yasalarını hesap

37 Ebu Zehra, 82.
38 İbn Kesîr, *el-Bidaye*, X, 304.
39 İbn Kesîr, *el-Bidaye*, X, 319.
40 Osman Aydınlı, *Mutezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara 2003, 110.
41 Nâdim Mâcit, *Kelami Ekollerin Ortaya Çıkış Sürecinde İktidara Eklemlenme Problemi*, Bilgi ve Hikmet, S. 7, İstanbul 1994.
42 İbn Kesîr, *el-Bidaye*, X, 272.

edememişti. Burada bazı ideallerin şartlar olgunlaşmadan ve zemin müsait olmadan gerçekleştirilmek istenmesi gibi bir durum söz konusu olmuştur. Yani amaçlar normal yol ve biçimlerle gerçekleştirilemediğinde baskı yöntemi devreye girmiştir. Bu da başarısızlığa giden sonu hazırlamıştır. Aslında bu olay hür düşünceyi temsil eden bir zihniyetin trajik durumunun resmidir.

Mutezile'nin Hıristiyanlara karşı İslam'ın tevhit esasından taviz vermemek adına bir düşünceyle yola çıkmalarına rağmen başvurdukları bu yöntemler sonuç vermemiştir. Bu noktada onların bu durumunu Hz Ali'nin (40/ 661) şu sözü çok güzel açıklamaktadır: "Doğru sözle yanlışa vardılar."[43] Sonuçta ortaya çıkan durum ise, İslam düşüncesinin önemli bir kolu olan ve İslamiyet'in kuvvetle gelişmesine hizmet eden[44] Mutezile'nin tarih sahnesinden çekilmesidir. Mutezile'nin, kendine göre doğru addettiği bir fikri, halkın kabullenmesi için zorba yöntemlerle dayatması, tarihe Mihne yılları olarak not düşülmesini gerektiren o sıkıntılı dönemi ifade etmesi açısından önemlidir.

Bu noktada Beytü'l-Hikme gibi kurumlarda çalışanlara bu kadar özgürlükler verilmesine rağmen, bazı meselelerde hiç de özgürce davranmayan Mutezile iktidarı döneminden iki örnek olayla konumuzu açıklamak istiyoruz. Bunlardan biri Mihne olayında direnen bir bilgin, diğeri ise devleti önemli bir badireden kurtarmasına rağmen ciddi olmayan problemlerle Mutezile tarafından ortadan kaldırılan bir bürokrat-komutandır. Bu örneklerle Mutezile'nin farklı düşüncelere yaptığı uygulamaları irdelemek istiyoruz.

İbn Hanbel

Mutezile'nin iktidar olduğu dönemdeki baskı yıllarında bir kısım âlimler Mutezilî fikirleri kabul etmiş gibi görünse de yapılan baskılara sonuna kadar iki kişinin direndiğini ak-

43 *Nehcü'l-Belağa*, çev. Heyet, Ankara 1990, 73.
44 Laoust, 177.

tarılmaktadır.[45] Bu iki kişiden biri olan Muhammed b. Nuh (218/833) Tarsus'a Memun'un yanına götürülürken yolda ölmüştür. Diğeri ise Mihne döneminde devrin önemli hadis bilginlerinden olan Ahmed b. Hanbel'dir ki Mutezile'nin dayattığı Kur'an'ın mahluk olduğu şeklindeki resmi görüşe katılmayarak sonuna kadar direnmiş bu noktada adeta muhalefette tek başına kalmıştır.[46]

Ahmed b. Hanbel, elleri kelepçeli bir şekilde ders mahallinden alınıp sırtındaki kamçı izleriyle ve sürekli devam eden işkence altında Tarsus'a götürülüp hapsedildi. O sırada ölen Memun, *Halku'l-Kuran* inancını kabul etmeyenleri takip işini halefi Mütasım'a vasiyet etmişti.[47] İbn Hanbel, Tarsus'ta devam eden işkenceden sonra Bağdat'a gönderilip işkenceye devam edildi ve on dört ay hapiste kaldı.

Mütasım'ın yanında yapılan münazaralardan sonra ikna edilemeyen[48] İbn Hanbel, Mütasım'ın gözü önünde baygın düşünceye kadar devam eden yoğun işkencelere maruz kaldı.[49] Üstünde sadece pantolonu kalıncaya kadar soyuldu ve kırbaç ile işkence edildi.[50] Sonuçta Ahmed b. Hanbel adeta direnişin sembolü oldu. Yirmi sekiz aylık bir işkence faslından sonra serbest bırakıldı. Fakat Vâsık devrinde ders vermesi ve halifenin olduğu yerde oturması yasaklandı. Bunun üzerine yıllarca gizli bir şekilde yaşamak zorunda kaldı.[51] Bu durum Mütevekkil'in iktidara gelmesine kadar devam etti.

Afşin

Bu noktada Abbasi tarihindeki baskı sürecinin adı olan Mihne ile ilgili değilse de akli izahlara ve insan özgürlüğü bağlamında Mutezile'nin hoşgörüsüzlüğüne bir örnek teşkil

45 Taberî, V,190.
46 Ebu Nuaym, el-Isfehanî, *Hilyetü'l Evliya ve Tabakatü'l-Esfiya*, Beyrut 1405, IX, 196-197; Ebu Zehra, 62.
47 İbn Kesîr, X, 271.
48 Isfehanî, IX, 198.
49 Zehebî, XI, 244.
50 Isfehanî, IX, 195.
51 Ebu Zehra, 83; Ay, 344.

etmesi açısından, o dönemin ünlü bir bürokratı olan Afşin'in uğradığı kovuşturma sonucu öldürülmesini örnek vererek meselenin izahına katkıda bulunmak istiyoruz.

Afşin, Abbasi devletinde bürokraside en üst düzeye ulaşmış ve ünü gittikçe artan Türk asıllı bir komutandır. Afşin'in babası, Orta Asya'dan savaşlarda kullanılmak üzere orduya getirilen Türklerden idi. Afşin askerlik mesleğinde temayüz ederek gayet başarılı ve takdir toplayan saygın bir komutan olmuştu. Mısır'da gerçekleşen isyanların bastırılmasında kendini gösteren Afşin, stratejik bir Anadolu kenti olan Ammûriye'nin fethedilmesinde de önemli rol oynamıştı.

Afşin bu başarılarıyla dönemin hakim unsuru olan Türk komutanlar arasında ilk sıraya yükseltildi.[52] Bunun arkasından Afşin, Mutezile'nin iktidarda olduğu dönemin en büyük problemi olan Bâbek (223/837) isyanını bastırarak Mutezile'nin iktidar süresini hatta devletin iktidar süresini uzatmıştı. Sıra ile gönderilen altı komutan ve düzenli ordunun bastıramadığı bu büyük isyanı bastırması onu bir anda devlet bürokrasisinde zirveye taşımıştı. Bundan dolayı kendisine Sind eyaleti valiliği verilmişti.

Afşin'in bu yükselişi çok göze battı. Onu kıskananlar -ki bunların başında vezir Ebû Duâd gelmektedir- bazı olayları onun aleyhine kullanmaya çalıştılar. Afşin'in kayınbiraderi Mengüçür (224/ 838) Azerbaycan'da isyan edince, Afşin'in ona destek olduğu iddia edildi. Ayrıca onun hakkında devletten para gasbettiği, o sıralar isyan eden Mazyar'ı (224/838) isyana teşvik mektupları yazdığı, Sasaniliği ihya etmek için çalıştığı ve hatta Müslüman olmadığı iddiaları ortaya atıldı. Bu iddia ve suçlamalar üzerine Hazarlara kaçmak isteyen Afşin, 225/840'ta tutuklandı. Mutezilî vezir Ebû Duâd, mahkemede Afşin'i yukarıdaki iddiaların dışında sünnetsiz olmak, Zerdüşt mabedini camiye çeviren imama had uygulamak, *Kelile ve Dimne* isimli kitabı okumak ve evinde Batıni kitapları bulundurmakla itham etti.

52 İbn Kesîr, X, 284.

Afşin, mahkemede kendisine yöneltilen suçlamaları çok güzel mantıksal değerlendirmelerle cevaplandırdı.[53] Fakat onun bu cevapları önemsenmedi. Mûtasım'ın Afşin'e gösterilen ilgi ve iltifattan korkması ve vezir Ebû Duâd'ın kıskançlığı sonucu Abbasileri tarihlerinin bu en zor ve en baş edilmez isyanından kurtaran Afşin, 227/841'de hapiste kırbaç altında aç bırakılarak akıl kabul etmez işkenceyle öldürüldü.[54] Tarihin bir cilvesidir ki burada da "Devrim kendi evlatlarını yer!" kuralı gerçekleşti. Oysa Afşin iddia edildiği gibi Batınî inanışa sahip bir kimse olsaydı, Abbasileri yirmi yıldır uğraştıran ve bir anlamda Batınî karaktere sahip olan Bâbek ile isyanında yaptığı savaşları çok ciddi tutmazdı.

Mutezilî temsilcilerin bu olaydaki hoşgörüsüzlüğü de dikkat çekicidir. Afşin'e yapılan ithamların hemen hepsi delilsiz, mesnetsiz, önemsiz, suç teşkil etmeyen şeylerdir. Fakat bunların karşılığı verilen ceza ise tamamen siyasidir ve bu suçlamaların karşılığı değildir. İktidar dönemi öncesi geçirdiği süreç boyunca, benzer bir şekilde önemsiz suçlamalarla itham edilen Mutezile, iktidar döneminde ise bu tip uygulamaları başkalarına yapması ilginçtir.

Aklı ön plana alan bir yönelimin temsilcisi olan Mutezile'nin, Afşin gibi kendisine yapılan ithamları akli çerçevede çok güzel çözümlerle izah eden bir komutanı,[55] sırf başında bulunduğu saltanatçı yönetimin maslahatını düşünerek akıldışı yöntemlerle ortadan kaldırarak en ağır şartlarda öldürmesi izahı zor olaylardan biridir. Ayrıca bu olay, hür düşünceyi temsil ettiğini iddia eden Mutezilî görüşün, çelişkiler yumağı haline gelen bir resmidir.

Bu olay devrin ordusunda hâkim bir güç olan, dinî olayları çok yakından takip etmeyen Türklerde bir hayal kırıklığına sebep olacak ve Abbasilerle ilişkilerini gözden geçirmelerine, hatta artık siyasete karışmaya başlamalarına yol açacaktı.

53 İbn Kesîr, X, 292.
54 İbnü'l-Esir, VI, 518.
55 İbnü'l-Esir, VI, 514.

Nitekim Türk komutanlar Vâsık'tan sonra Mutezile'yi ortadan kaldıran Mütevekkil'e destek vereceklerdir.

Sonuçta Abbasiler bu yanlış politikalarının bedeli olarak, siyasi olaylara karışmaya başlayan Türklerin baskısına boyun eğmek zorunda kalkacaklardır. Hatta bu durum Abbasilerin eski hâkimiyetlerini bir daha elde edemeyecek şekilde kaybetmelerine sebep olacaktır.

İktidardan Düşüş

Mütevekkil'in tahta geçmesi, Mutezile'nin iktidardan düşüşünün başlangıcını gösteren tarihtir. Mutezilî baskı müthiş bir Sünni tepki doğurmuştu. Bu bağlamda ilk olarak Mütevekkil tarafından kelamî tartışmalar yasaklandı.

Mütevekkil, daha sonra Mutezilî temsilcileri bürokrasideki mevkilerinden aldı, hatta bazılarının mallarını müsadere etti ve yerine de Mutezile karşıtı düşünce sahiplerini bürokrasiye yerleştirmeye başladı.[56] Bu bağlamda eski Mutezilî vezir İbn Zeyyât (233/ 847) işkence ile öldürüldü. Mutezilî âlimler hapislere girerken Hadisçiler ve Hanbelî düşünceyi benimseyenler diyebileceğimiz muhalif düşünce sahipleri serbest bırakıldılar.

Beytü'l-Hikme zor günler yaşamaya başladı. Kindî (252/867) gibi bilginler Abbasi sarayından uzaklaştırıldı. Mütercimlerin maaşları kesildi, Yunancadan tercüme yapmaları yasaklandı, hatta Mevalî kıyafeti giymeye zorlandılar. Böylece yakın bir zamanda Bağdat'a akın eden bilginler buradan uzaklaşmaya başladılar.[57]

Mutezile düşüncesi devlet kurumlarından kovulmakla kalmadı, halkın yanındaki etkisi de yok edilmek istendi ve muhaliflerin etkisinde kalan halife, bir emirname ile Mutezilî uygulamalardan vazgeçtiğini ilan etti. Para ile Mutezilî fikirler

56 İbnü'l-Esir, VII, 59.
57 Demirci,137.

karşıtı hadisler okuyan hadisçiler tutuldu.[58] Neticede Mutezile karşıtı bir hadis edebiyatı ortaya çıktı.[59] Mutezilî bilginlerin yazdıkları eserlerin büyük çoğunluğu tahrip edildi.[60]

Mutezile artık belini doğrultamadı, yalnızlığa itildi, küçük düşürüldü, devlet gücü ile sindirildi ve Hanbelîler tarafından Cehmiyye sıfatı verilerek kötülendi. İktidar olduğu dönemdeki baskıcı uygulamalar yüzünden de kendisine yapılan bu uygulamalara karşı halktan bir destek bulamadı. Mutezilîlerin düştüğü en büyük hata kendilerini devlete ve siyasete bağlamaları olmuştur. Sünni bir ihtilalle devrilip toplum ve düşünce alanında geri plana itilmekle birlikte gayrı mâkulun önünün açılmasına ve bu akımın Arap-İslam kültür sahasında yeni mevzîler kazanmasına sebep olmuştur.[61] Böylece Mutezile sonrası iktidara gelenler aklı devre dışı bırakıp durgunlaşmaya vesile olmuşlardır.

Sonuç

Abbasilerin yükseliş döneminde gerçekleşen kısa süreli Mutezile iktidarı, tarihe çok önemli notların düşüldüğü bir dönemdir. İslam'ın tarihi boyunca gerçekleşen ilk ve tek uygulamaların barındığı bir kısa dönem de diyebiliriz. İslam kurumlar tarihinde ortaya konulabilen benzer bir örneğini göremediğimiz bir uygulama olan Beytü'l-Hikme kurumu bu dönemin gerçekleştirdiği dev bir projedir.

Aklı ön plana alan ve insanın özgür iradesine vurgu yapan Mutezile muhalefet yıllarında olgunlaştırdığı bu fikirlerini, iktidarı ele geçirdiği dönemde halka benimsetebilmek için baskıcı yöntemler kullanma yolunu seçmiştir. Muhalefette iken akla uygun ve insan özgürlüğüne dayalı güzel söylemler geliştiren Mutezile, Abbasilerin resmi mezhebî olduğunda ise

58 Mesudî, IV, 88.
59 Özafşar, 88. Kur'anın mahlûk olmadığına dair Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. Muhammet ve meleklerin şahadet ettiklerine dair rivayetler için bkz. Isfehanî, IX, 193.
60 Luis Gadret, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, IV, 137.
61 Cabirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, 156.

iktidarın gücünü arkasına alarak muhaliflerine karşı akıl-dışı ve baskıcı sindirme politikası uygulamıştır.

Abbasi yönetimi, Mutezilî temsilciler aracılığıyla Mutezilî fikrî benimsemeyenlerin üzerinde resmi kovuşturma (Mihne) sürecini başlatarak muhalefeti yok etme yoluna gitmiştir. Mutezile'nin devlet baskısıyla zorunlu tuttuğu İslam yorumu ise, halk tarafından benimsenmemiştir. Bu noktada sadece Mihne olayıyla sınırlı kalınmamış saltanatın başındaki şahısların kendilerinin ikbali için tehlikeli gördükleri kişiler, değişik yaftalarla suçlanmış ve kovuşturmaya uğrayarak yok edilmiştir. Akla ve insan özgürlüğüne değer veren Mutezilî temsilciler ise bu kovuşturmalara destek vererek bu akıl dışı haksızlıklara destek olarak yıllardır savundukları değerlerden iktidarları dönemlerinde vazgeçmişlerdir.

Bu politikaların uygulanmasında iktidar ile ortak hareket eden Mutezilî temsilciler, bu sürecin sonuçlarına katlanmak zorunda kalmışlardır. İktidarı devralan Selefî-Sünni yapılanma resmi kovuşturmaların faturasını haklı olarak Mutezile'ye biçerek, Mutezile'nin tarihteki fonksiyonunu sona erdirmiştir. Mihne süreci hem Mutezile'nin hem de İslam düşüncesinin tarihi seyrini derinden etkilemiştir. Mutezile gibi yeni filizlenen hür, akılcı, üreten, taklit etmeyen bir fikrî hareketin de tarihin sayfalarına gömülmesine neden olmuştur.

Sonuç olarak akleden, düşünen insanlar oluşturması hedeflenen bir projede acele edilerek toplumsal değişiminin belli bir sürece ve şartlara bağlı olduğu ilkesi unutulmuş, değişim yasaları hesaplanamamıştı. Sonuçlar erken görülmek istenmişti. Sonuçta ise değişim yasaları işledi.

SİCİLYA'DA İSLAM

Medeniyet, dönemsel bir yapılanma olmaktan ziyade, insanlığın ortak gayretinden ortaya çıkan bir yapılanmadır. İnsanlığın ürettiği değerler genel olarak, ortak bir havuzda birikir ve her medeniyet bu birikimden faydalanır. Tarihte yaşayan medeniyetler, gerçek başarıyı diğer medeniyetlerin maddi ve kültürel birikimlerini kullanarak elde etmişlerdir. Müslümanlar da Antik Helen, Roma, Hint ve Çin medeniyetlerinin ürettiği değerleri, transfer etmişlerdir. Konumuzla bağlantılı olarak örnek verirsek: Me'mun, İslam medeniyetinin sıçrama merhalesi olarak kabul edebileceğimiz Beytü'l-Hikme'ye Anadolu'nun bir çok yöresinden kitap topladığı gibi, Sicilya'da bulunan antik kitaplardan da getirtmişti.[1]

Müslümanlar, elde ettikleri bu birikimlere katkılar yapıp kendi bünyesine katarak yeni bir medeniyet üretmişler ve ürettiklerini başka toplumlarla paylaşmışlardır. Avrupa bu paylaşımdan en geniş ölçüde faydalanmıştır. Bu anlamda nasıl ki İslam medeniyetinin temelinde Helen, Roma, Hint ve Çin medeniyetlerinin birikimleri varsa, bugünkü Batı medeniyetinin de temelinde İslam medeniyetinin etkisi bulunmaktadır.[2] İslam'ın Batı üzerinde icra ettiği tesirleri, siyasi ve idari yapıdan, mimariye, ziraattan endüstriye, yaşam standardından dil ve edebiyata kadar hemen her alanda görmek mümkündür.[3]

Bu çalışmamızda, Orta Çağ İslam dünyasının en önemli merkezlerinden biri olan Sicilya'da Müslümanların kurduğu yapılanmanın Batı dünyasına etkisi konusunu inceleyeceğiz. Şunu da burada hemen ifade edelim ki; İslam medeniyetinin

1 Casim Avcı, *İslam Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, 197.
2 Edip Akyol, "İslâm Medeniyeti'nin Batı'ya Etkileri ile İlgili Bazı Değerlendirmeler", *İstem*, Konya 2006, S. VI, s. 118.
3 Bkz Philip K. Hitti, *İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989, II. 975.

Batı'ya tesirinin yolları anlatılırken, Sicilya'daki İslam medeniyetinin tesiri üzerinde fazla durulmamıştır. Bunun sebebi anlatımların özellikle İspanya ve Haçlı seferlerinin Batı'ya tesiri üzerinde yoğunlaşması sonucu Sicilya'daki medeniyetin tesirinin onların gölgesinde kalmasıdır.

İslamı Öncesi Sicilya

İslam öncesinde Sicilya, Bizanslıların Arapları sürgün ettikleri yer olarak bilinir. Nitekim Bizans'a bağlı Gassânî emirlerinden Numan b. Münzir, isyan edince buraya sürülmüştü.[4] Müslüman fetihlerinden önce Sicilya'da hâkim olan güç Bizans'tı.[5] Bizans, Sicilya'yı o dönemde bir atlama taşı gibi kullanıyor ve buradan Kuzey Afrika'daki Müslüman topraklarına baskınlar düzenliyordu.[6] Sicilyalılar Bizans'ın buradaki yönetiminden pek de memnun değillerdi. Nitekim M. 668 tarihinde adayı ziyaret eden İmparator II. Kostans'ı hamamda öldürmüşlerdi.[7]

Sicilya'nın Fethi

Sicilya, ilk olarak Hz. Osman devrinde M. 649 veya M. 652 yılında Şam valisi Muâviye'nin deniz kuvvetleri komutanlığına getirdiği, Muâviye İbn Hüdeyc tarafından fethedilmeye çalışıldı ancak ele geçirilemedi. Daha sonraki Müslüman akınları, M. 720 tarihinde Yezid b. Ebî Müslim,[8] M. 728 tarihinde Bişr b. Safvan,[9] M. 731 tarihinde de Müstenir b. Haris,[10] Abdülmelik b. Katan,[11] M. 734 de Ubeyd b. Habbab'ın bir Bizans ordusunu yenmesi[12] ve M. 736 da Kusem b. Avâne'nin Sicilya'daki

4 'Avcı, 27.
5 İbnu'l-Esîr, I, 339.
6 İbnu'l-Esîr, IV, 109.
7 İbnu'l-Esîr, III, 199; İbn Kesir, V, 323.
8 Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, çev. Abdülhalık Bakır, Ankara 2001, 390.
9 İbnu'l-Esîr, V, 146.
10 İbnu'l-Esîr, V, 174.
11 Halife b. Hayyat, 412.
12 İbnu'l-Esîr, V, 185.

Evveliye'yi ele geçirmesi şeklinde devam etmiştir.[13] Bütün bu akınlar sonucu Bizanslılar adada Müslüman akınlarından oluşan korku sonucu bir çok kale ve hisarı tahkim ettiler.[14] Bu türden gerek kara savaşları gerek denizde gerçekleşen mücadeleler Sicilya'nın Ağlebîler tarafından kesin olarak fethine kadar devam edecektir.[15]

Adanın Müslümanlar tarafından kesin olarak fethi, Abbasiler döneminde Kuzey Afrika'da hâkimiyet tesis eden Ağlebîler tarafından gerçekleşecektir.[16] Adada isyan eden Bizanslı komutan Fimi'nin isyanı başarısız olunca, Ağlebîlere müracaat ederek Ağlebî emiri Ziyadetullah'ı adanın fethi konusunda teşvik edip onun tereddütlerini giderdi. Bunun üzerine Ziyadetullah, Kadı Ebû Abdullah Esed İbnu'l-Furât'ı, ordu komutanlığına getirip, emrine de 10.000 piyade, 700 süvari ve yaklaşık 100 gemi vererek Sicilya'nın fethine memur etmişti.[17] İbnu'l-Furât, M. 827 tarihinde Sicilya'nın Tunus'a en yakın noktası olan Mazerâ'ya çıktı ve Saragosa'yı kuşattı. Bu sırada Müslümanlar arasında çıkan veba salgını sonucu Kadı Esed İbnu'l-Furât vefat etti. İbnu'l-Furât'ın yerine geçen komutan Muhammed ibn Ebu'l-Cevârî, Saragosa kuşatmasını kaldırdı. Ağlebî hükümdarı Ziyâdetullah'ın gönderdiği yardım sayesinde güçlenen Müslümanlar, M. 831 yılında Palermo'yu ele geçirdiler. M. 840 yılında daha kuzeydeki Bari kenti fethedildi. M. 843 yılında yani Sicilya Adası'ndaki Mazerâ kentine ayak basıştan on beş yıl sonra Messina ele geçirildi.[18] Sonuçta Sicilya, Ağlebîler tarafından M. 827'de başlatılan ve M. 902 yılına kadar devam eden bir asra yakın fetih harekâtı sonunda fethedilebildi.[19]

Sicilyalılar ise bu fetih olayına karşı çabuk teslim olmamışlardı. Nitekim onların isyancı bir kavim oldukları Sicilya

13 Halife b. Hayyat, 416.
14 İbnu'l-Esîr, V, 456.
15 İbn Kesîr, VII, 414.
16 İbnu'l-Esîr, VII, 61.
17 İhsan Abbas, *el-Arabu fi Sıkılliyye*, Beyrut 1975, 34.
18 İbnu'l-Esîr, VI, 333.
19 İbnu'l-Esîr, VII, 320.

valisinin Fatımî halifesi Mehdi'ye gönderdiği mektupta açıkça ifade edilmektedir.[20] Müslüman fatihler, Sicilya'daki halka daha önceki Bizans yönetiminden daha hoşgörülü bir yönetim sergilediler.[21] Kadın ve çocuklara vergi indirimi uyguladılar.[22] Sicilya bir müddet sonra M. 947'den itibaren Fatımîlerin gönderdiği Kelbi asıllı valiler tarafından yönetilmeye başlandı.[23] Kelbiler döneminde Sicilya'nın yönetim ve kurumlar açısından Kayravan, Mısır ve Endülüs'le yarışa girdiğini görüyoruz.[24]

Sicilya Adası'nın fethi, İtalya'daki İslam fetihleri için köprü vazifesi gördü. Artık İtalya üzerine de seferler yapılmaya başlanmıştı.[25] Müslümanlar IX. yüzyılda gerçekleştirdikleri akınlarla Güney İtalya'yı, Malta'yı ve bazı sahil şehirlerini ele geçirerek Roma'ya doğru ilerlediler. Aynı zamanda Alp dağlarını aşmak suretiyle X. yüzyıl boyunca Orta Avrupa içlerine seferler düzenlediler.[26] Buralarda bulunan bazı kaleler, hisarlar ve yer isimleri, söz konusu eserlerin o bölgelere girişilen askerî seferler esnasında yapıldığını göstermektedir.[27]

Normanlar Dönemi

Müslümanların İtalya hâkimiyeti yarım asırdan fazla sürmedi. M. 880 yılında Bizans imparatoru I. Vasil, İtalya'nın güney sahilinde bulunan Toronto şehrini geri aldı. Bundan bir kaç yıl önce Bari sahil şehri Müslümanlar tarafından kaybedilmişti. Bir kaç yıl sonra da İtalya'nın en güney ucu olan

20 İbnu'l-Esîr, VIII, 72, son yüzyıllardaki dünya mafyasının ağırlıklı bölümünün Sicilya'dan çıkması da dikkate değerdir.
21 Bu hoş görü sayesinde adada İslam yayılmıştır. İbn Havkal, başkent Palermo'daki gördüğü mescit sayısına hayret ederek başka bir beldede bu kadar mescit görmediğini söyler. İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, Beyrut 1938, 120.
22 Haydar Bammat, *İslam'ın Çehresi*, çev. Osman Fehmi Giritli, İstanbul 1975, 259.
23 İbnu'l-Esîr, VIII, 471.
24 İhsan Abbas, 56.
25 İbnu'l-Esîr, IX, 13.
26 Hitti, II, 962.
27 İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2006, 246.

Kalabria eyaleti de Müslümanların elinden çıktı. Bu arada Müslümanlar arası iç mücadeleler de başlamıştı.[28] Bu durum özellikle Ağlebîlerin yıkılması ile idari bir zaafın oluşması üzerine onun topraklarına mirasçı olan Şii Fatımîlerin döneminde yoğunlaştı. Bir asırlık Ağlebî hakimiyetinin sona erişi ile 1.5 asırlık Fatımî dönemi başlamış oldu. M. 1040'lardan M. 1060'lara kadar mahalli asillerin yönettiği adada, bu tarihten itibaren Normanların baskıları başladı ve M. 1072'de Palermo, 16 yıl sonra da Saragosa, Normanların eline geçti. M. 1091'de ise ada tamamen işgal edildi.[29]

Normanlar, Müslümanlardaki kültürel birikimi fark ederek onlara karşı müsamahakâr davrandılar. Mücadele gücünü yitiren Müslümanlara ilim ve sanat alanında eserler verme imkânı verdiler. Böylece bundan sonraki uzun müddet boyunca İslam kültürü, Grek, Roma kültürü ile yoğruldu ve yeni bir medeniyet ortaya çıktı. Greklerdeki güzellik duygusu, Şarkın bilgisi ve Romalılardaki canlılık birleşmiş yeni bir oluşum çıkmıştı.[30] Normanlar dönemini bir anlamda İslam medeniyetinin Avrupa'yı aşılama dönemi olarak değerlendirirsek yanlış olmaz. Bunun neticeleri ve meyveleri ise yüzyıllar boyu devam edecektir.[31]

Sicilya'daki ilk Norman kralı I. Roger, papalığın teklif ve baskılarına direnerek Sicilyalı Müslümanların zorla Hıristiyanlaştırılmalarını engelledi. O, adadaki Müslüman kalifiye kitlenin baskı karşısında göç edeceğinden korkuyordu. Adadaki bu topluluktan istifade etmek için orduda, bürokraside çalışan Müslüman mühendis ve askerleri muhafaza edip hatta ağırlıklı olarak onları tercih etti.[32] Oğlu II. Roger da aynı siyaseti izledi. O, en gizli devlet sırlarını bile Müslüman danışmanlarıyla görüşürdü. Yönetiminde Müslüman liderleri taklit

28 İbnu'l-Esîr, VIII, 337.
29 İbnu'l-Esîr, IX, 193.
30 Fikret Işıltan, "Sicilya", *İA*, X, 595.
31 Abdurrahman Bedevi, *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslam'ın Rolü*, çev. Muharrem Tan, İstanbul 2002, 7.
32 İbrahim Altan, *İslam Tarihinde Sicilya Adasının Yeri*, İstanbul 1993, 84-85.

ederdi, onu bilmeyen Müslüman sanırdı. I. William da benzer siyaset güttüğü için onun ölümünde Müslüman kadınlar gözyaşı dökmüşlerdi.[33] İbn Cübeyr, II. William'ın denizde boğulma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Müslümanları kurtarmak için çok para isteyen balıkçılara paralarını ödeyip onları kurtardığını, ayrıca o olmasaydı Müslümanları köleleştireceklerini onun lütfuyla kurtulduklarını anlatır.[34]

Bu dönemden sonraki fetret döneminde bazı isyanlara girişip bunun sonucunda büyük sıkıntılara maruz kalan Müslümanlar,[35] II. Frederik'in bazı dönemlerinde rahatlığa kavuşmuşlardı. II. Frederik, İslam dininin hayranı, İslam kültürünü seven ve öğrenmek isteyen bir kişi idi. İslam düşüncesinin tesiri altında kalarak bu dine karşı ilgi duymuştu. Etrafında Müslüman âlimleri bulundururdu.[36] Müslümanlar, M. 1250 yılında II. Frederik'in vefat etmesinden sonra baskılara maruz kaldılar. Böylece, yaklaşık 250 yıl süren (M. 1091) fiilî hâkimiyetten ve 400 yıl süren ikametten sonra, (M. 1249)[37] Sicilya'da İslam'ın ve Müslümanların hikâyesi büyük oranda sona erse de etkisi tarihte yerini almış ve günümüze kadar devam etmiştir. Müslümanlar ise kimileri sürgün edilirken,[38] kalanlar da zorla Hıristiyanlaştırılmışlardır.[39]

Sicilya İslam Medeniyetinin Batı'ya Tesiri

Sicilya'da yerli halk ile Müslümanlar arasında barış içinde bir yaşama düzeni kurulmuştu. İktisadi ve ticari faaliyetler çok

33 Altan, 92.

34 İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, İstanbul 2003, 240.

35 'Ancak bütün bu gelişmeler adadaki Müslümanlara hiç bir baskının olmadığı anlamına gelmez. Buradaki korkunç baskılardan İbn Cübeyr uzun uzun bahsetmektedir. İbn Cübeyr, 251.

36 II. Frederik, etrafında saygı duyduğu İslam âlimleriyle oturumlar düzenler ve onların kendisini sözüne ters söyledikleri sözleri kabullenir, hatta onlara karşı çıkanları sustururdu. İbnu'l-Esîr, XI, 100.

37 Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, İstanbul 2004, 170.

38 Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, Byy., Trz., 216.

39 Bkz. Amin Maalouf, *Ölümcül Kimlikler*, çev. Aysel Bora, İstanbul 2000, 50.

gelişkindi.[40] Bir zamanlar savaş gürültüleri ile çalkalanan ülkede şimdi camiler, medreseler, saraylar inşa edilmeye başlanmıştı. Müslümanlar Sicilya'daki hâkimiyetleri sırasında adaya bir çok yenilik getirdiler. Hıristiyan ahaliye geniş bir serbestlik tanıdılar. Vergileri hafiflettiler. Başşehir Palermo'da bu dönemde bulunan 300 cami bölgedeki İslam kültürünün ne derece hâkim olduğunu göstermektedir. Müslüman kadınlardan etkilenen Sicilyalı kadınlar Müslüman kadınların modasını takip ederek peçe takarlardı.[41] Hatta öyle oldu ki toplumdaki insanlar farklı dinlere mensup olmalarına rağmen aynı kıyafetlerinden dolayı birbirlerinden ayırt edilemiyordu.[42]

İslam hakimiyeti boyunca, esasen geçmiş eski medeniyetlerin hatıralarıyla yüklü Sicilya'yı, Eski Grek ve Roma'nın kıymetli kültür mirası ile karma bir hale gelmiş olan Doğu-İslam kültür cereyanları kaplamış bulunuyordu ki bu karma kültür, Norman istilasından sonra nihayet kesin bir şekil alabilmiş ve Norman kültürüne kendine has ayrıncı karakterini verebilmiştir. O zamana kadar sulh zamanının güzel sanatları yerine, harp sanatı ve mücadele alanlarında kafalarını yoran Müslümanlar, Normanların adayı ele geçirişlerinden sonra, her alanda sahip oldukları deha sayesinde, İslam-Norman sanat ve kültürü alanında ortaya çıkan zengin fikri patlamada tam bir verimliliğe ulaşabilmişlerdir.[43] Norman kralları ve onların yerine geçen varisleri, sadece Sicilya Adası değil, aynı zamanda Güney İtalya üzerinde de hâkimiyet kurmuş olduklarından, İslam dünyasındaki kültür varlığının, bir çok unsur ve değerleri, İtalya Yarımadası ve Avrupa içlerine aktarılıp iletilmesinde bir köprü vazifesi de görmüştü. Onuncu asrın ortalarından itibaren İslam dünyasındaki birikim açık bir şekilde Alp sıradağlarının kuzeyinde göze çarpmaya başlamış ve kıta Avrupa'sını sarmıştır. Bu etki sadece bilim teknik alanında değil günlük yaşam tarzı ile de alakalıdır. Yani Batı karanlık çağdan kurtulduysa bunu biraz da Sicilya'ya borçludur.

40 İbn Havkal, 119.
41 İbn Cübeyr, 250.
42 Bammat, *İslam'ın Çehresi*, 259.
43 Hitti, II, 966.

Sicilya, Haçlı Seferleri ve Endülüs ile birlikte İslam medeniyetinin Batı'ya etki yaptığı üçüncü bir yoldur.[44] Rönesans'ın Batı'nın aydınlanmasına en fazla etkiyi yaptığını kabul edersek, -bazı bilginler kabul etmese de-[45] Avrupa'nın İslam medeniyetinden en fazla etkilendiği ana damar Sicilya'dır denilebilir. Bu anlamda Sicilya'daki İslam medeniyeti, İslam kültür ve medeniyetinin bir paratoneri, iletkeni olmuştur. Böylece Avrupa'nın içinde bulunduğu karanlık devir bir değişim gösterirken, bunda en önemli pay Müslümanlara aittir. İslam dünyasında üretilen bilim, felsefe ve teknolojiler, atlama taşı olarak farz edebileceğimiz bu önemli adadan Avrupa'ya nakledilmiştir. Avrupa'daki aydınlanma sürecinin de özellikle Sicilya'nın kuzeyinde yer alan İtalya'dan başlaması bunun en önemli kanıtlarından biri sayılabilir. Müslümanlar, Avrupa'ya Sicilya yoluyla bir çok teknoloji yanında, kâğıt, pusula ve barut gibi teknolojik ve askeri alanda Avrupa'yı çok ileri noktalara götürecek hayati keşifleri öğretmişlerdi. Yapılan çeviriler ile Batılılar, kendilerinden kat kat üstün olan bu bilim ve teknoloji karşısında endişeye düşmüş, İslam'dan ve onun siyasi kuvvetinden telaşlanıp[46] çok yoğun bir gayretle bunları elde etmenin yollarını araştırmaya başlamışlardı. Bu gayret de Batı'nın atılıma girmesine sebep olmuştu.[47] Şimdi bu etkileşimin hangi alanlarda yoğunlaştığına altı başlık altında göz atacağız.

Siyasi

Müslümanların Sicilya'da kurdukları siyasi yapılanmanın, kendilerinden sonra gelen Normanlar dönemi ve dolayısıyla onun da etkisiyle Avrupa siyasi yapılanması üzerinde etkileri olmuştur. Sicilya'yı ele geçirerek burada bir krallık kuran Normanlar, Ağlebî, Fatımî, Kelbi dönemi Müslümanlarından kalma saray adet ve merasimleri,[48] bu bağlamda Müslüman-

44 Ahmed Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, Ankara trz. 305.
45 Bernart Lewis, *Tarihte Araplar*, İstanbul 2000, 162, 159.
46 Akyol, 119.
47 Bkz. Montgomery Watt, *İslam'ın Avrupa'ya Tesiri*, İstanbul 1986, 23.
48 Altan, 80.

lar döneminde kurulan yönetim kurumları olan divanları, İslam dünyasında kullanılan özel kalem anlamındaki Haciplik müessesesini[49] ve Müslümanlardan kalma muhafız alaylarını da uygulamada aynen devam ettirdiler.[50] Buradan da Avrupa'ya geçmesine vesile oldular.[51] Adanın Normanlar tarafından işgal edilmesinden bir asır sonra bile Hıristiyanların idaresi altındaki Sicilya'da en yüksek makam ve vazifelerin Müslümanlar tarafından doldurulması, Müslümanların kadılarının olması ve ticaretin önemli bölümünü ellerinde tutmaları görülmeye değer durumdur.[52] Onların yönetimi dışardan bakılınca adeta yarı İslami bir yönetimdi denilebilir.[53]

Bu dönemde Norman kralları, daha önceki Müslüman krallar gibi giyiniyorlar, adeta yarı Müslüman hayatı yaşıyorlardı. Müslüman dünyasında adet olan ve adına Tıraz denilen krallara ait özel elbiselerin üzerindeki yazı geleneğini devam ettirip, Arapça Küfi yazıyla yazılan bu elbiseleri giyiyorlardı. Bunun bir örneği, Almanya'daki Normburg müzesinde bulunan Sicilya krallarına ait H. 520 tarihli üzerinde Arapça Küfi yazılar bulunan tıraz elbisedir.[54] Resmi dil hemen hemen Arapça idi. Kralların bazıları Arapça biliyorlardı. Arapçanın etkisi her yere hâkimdi. Diplomaların bir kısmı Arapça olarak dolduruluyordu.[55] Maliye, Müslümanların elinde idi, bu yüzden mali dil tamamen Arapça idi. Hükümdarlık alameti olarak kabul edilen para basımında da Müslümanların etkisi devam ediyordu. Paraların üzerinde Arap figürleri vardı ve aynı zamanda bazen kelime-i tevhit, bazen de besmele yazılıyordu. Resmi işlerde Hicri takvim kullanılmaya devam ediyordu. Kısacası Sicilya'daki Norman hâkimiyeti İslami yönetim karakterini devam ettirmişti.[56]

49 Bkz. Bammat, *İslam'ın Çehresi*, 260.
50 İhsan Abbas, 147.
51 Hitti, I, 495.
52 İbn Cübeyr, 243-246.
53 İhsan Abbas, 146.
54 el-Haşimî, IX, 46.
55 Akyol, 122.
56 Sigrid Hunke, *Batıyı Aydınlatan İslam Güneşi*, çev. Servet Sezgin, İstanbul 1972, 300.

Kral I. Roger, Sicilya'da esas itibariyle Müslümanlar zamanındaki eski idari sistem ve teşkilatını aynen muhafaza etmiş, hatta yüksek mevkilerdeki Müslüman idareci ve memurlarını makamlarında muhafaza etmişti.[57] O, eski sistemi yıkmaktan öte kullanmayı tercih etmişti. Başkenti Messina değil, Müslümanların başkenti olan Palermo yapmıştı.[58] Onun Palermo'daki sarayı Batılı olmaktan çok, Doğulu bir saray görünümündeydi.[59] Bastırdığı paraların üzerinde Saf suresi 9. ayet yazılıydı. Bu bilgiler gerek sikkeler ve gerekse de belgelerle sabittir.[60]

II. Roger'ın ordusunun çoğunluğu Müslümanlardan oluşuyordu ve bu ordusuyla M. 1130-1154 yıllarında Güney İtalya'ya saldırmıştı. Ordudaki Müslüman kuvvetler önemli bir yekûn oluşturmakla birlikte aynı zamanda mancınık ve kuşatma aletleri gibi ordunun teknolojik ihtiyaçlarını da Müslümanlar üretiyorlardı.

II. Roger, Müslüman kıyafeti ile dolaşıyordu ve giydiği elbiseler, İslami tarzda desenlerle süslüydü. Onun Hıristiyan olduğunu bilmeyen bir kimse onu Müslüman zannederdi.[61] Bu yüzden kendisine "yarı dinsiz" deniliyordu.[62] Bu dönemde Sicilya'da en yüksek rütbe "Ammiratus Ammiratorum" yani "Emiru'l-Ümera" idi. "Emîru'r-Rahl" kelimesi de "Amiral"e dönüşmüştü ve Hıristiyan denizciliğinin ilk amirali de bir Arap idi.[63] Bu durum, Norman Sicilya'sını, Hıristiyan dünyası tarihinde bu özelliğiyle yegâne Hıristiyan Devleti durumuna getirmişti.[64] II. Roger, Arapça bilirdi. İmzası "Elhamdulillahi şükran li-niamihi" idi.[65] Lakabı İslam dünyasındaki hükümdarların kullandıkları lakaplara benzer şekilde "Mutez Billah"

57 Karlığa, 163.
58 Hunke, 301.
59 Hitti, II, 966.
60 Karlığa, 163.
61 Altan, 87.
62 Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, 162.
63 Hunke, 298, 306.
64 Hitti, II, 966; Karlığa, 164.
65 İhsan Abbas, 145.

idi.[66] Halen Viyana müzesinde sergilenen kaftanı Küfi yazılarla süslüdür. I. William'ın unvanı "Hadi bi Emrillah", iken, II. William'ın ki "Mustaiz Billâh" idi.[67]

Kral II. William, kraliyet nimetlerinden yararlanma, kanun koyma, yönetmelik yapma, adamlarına bürokrasideki rütbelerine göre davranma, krallığı ihtişamlı hale getirme ve bu ihtişamları sergileme konusunda Müslüman sultanlara benzemeye çalışmaktaydı. O, en önemli karar meclisi olan kraliyet meclisine Müslümanları almıştı.[68] Namaz vakti gelince kralın yanındaki Müslümanlar gruplar halinde ayrılıp namaza giderlerdi. İbn Cübeyr, onun aşçısının ve terzisinin Müslüman olduğunu, bürokrasinin ve sarayın çoğunun Müslümanlardan oluştuğunu, kralın en gizli konuları bile Müslüman danışmanlarıyla paylaştığını belirtir. II. William'ın imzası "Elhamdulilahi Hakka Hamdihi" idi. Bu durum bir anlamda galibin mağluba tabi olması anlamına geliyordu ki başka yerde pek görülmemiştir.[69]

Sicilya kralı II. Frederik, Doğu kıyafetini ve Müslüman âdetlerini o kadar çok benimsemişti ki[70] M. 1250'de öldüğünde Arap kıyafetleri ile kefenlenip defnedilmişti. O ayrıca Arapçayı öğrenmiş, İslam düşünürlerinin kitaplarını orijinallerinden okuma imkânına sahip olmuştu. II. Frederik'in imza yetkili kişisi İbn Abdurrahman adında bir Müslüman idi ve onun adına yetkili elçilik görevinde de bulunuyordu. Pek çok Sicilyalı devlet adamı gibi sarayında Doğu'dakine benzer haremlik-selâmlık kurmuştu. II. Frederik bir yandan kendi özel yaşayış ve alışkanlıkları, diğer yandan resmi hayatında yarı yarıya Doğulu idi. Onun papalığın yetkilerini kısıtlamayı amaçlayan ve dünyevî otoriteyi tamamen sivil yönetime bıraktırmayı planlayan tavırlarından rahatsız olan papa, onun

66 İdrisi, *Nüzhetu'l-Müştâk fi İhtirakt'l-Âfak*, Beyrut 1989, I, 4.
67 Hasan Hallak, *Alakatu'l-Hadariyye Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb fi'l-Usuri'l-Vusta*, byy, 1986, 127; Karlığa, 165.
68 Altan, 93.
69 Hunke, 305.
70 Mustafa Sibai, *İslâm Medeniyeti'nden Altın Tablolar*, çev. Nezir Demircan-M. Sait Şimşek, Konya 1979, 42.

aleyhinde aforoz kararı çıkarttı. Papanın ölümü üzerine II. Frederik, yeni Papa'nın seçimini de engelledi ve böylece Hıristiyan âlemi bir buçuk yıl dinî liderden mahrum kaldı. Ancak M. 1243 yılında papa seçilebilen IV. Innocent, önce II. Frederik ile iyi geçindi, ancak tekrar araları açıldı. II. Frederik çoğunluğu Müslümanlardan oluşan bir ordu ile Roma'yı kuşattı ve Papa, M. 1244 yılında kenti terk ederek Fransa'nın Lyon kentine kaçmak zorunda kaldı. Ertesi yıl burada bir Konsil toplayarak imparatorun yeniden aforoz edilmesini ve imparatorluk görevine son verilmesini öngören bir karar çıkartmayı başardı ise de bu kararı uygulayacak bir dünyevî otorite bulamadığı için, bir türlü tatbik imkânı bulamadı.[71]

II. Frederik döneminde en çok dikkat çeken şeyin İslam siyasi rejimi olduğu anlaşılmaktadır. II. Frederik, her söylediği sözün Tanrı buyruğu olduğunu düşünen kutsal Papalık yerine, ancak Tanrı'nın kesinleşmiş olan buyruklarını uygulamakla görevli bir hilâfet rejiminin daha tutarlı olduğunu düşünerek Kilise'nin otoritesini kısıtlamaya ve İslam dünyasında yakından tanıma imkânı bulduğu hilâfet sistemini, Batı dünyasına taşımaya kalkışmıştı. Papa ile mücadelesi bunun üzerineydi. O, böyle bir rejimi daha makul buluyordu. Nitekim onun bu çabaları, belki de papalığın Batı dünyasında önemini yitirmesinin ve kilisenin dünyevi egemenliğine son verecek olan laikliğin başlangıcının ilk işaretleri olarak görülebileceğini söyleyebiliriz.[72]

Mimari ve Sanatsal

Sicilya'da Müslümanların gelişiyle başlayan yoğun şehirleşme, yanında İslam dünyasından edinilen bilgi ve tecrübelerin adaya akışını sağladı. Fetihle beraber başlayan imar faaliyetleri İslam hâkimiyetinin bitişi ve Müslümanların Norman dönemindeki müsamahakâr ortam gereği kendilerini ilmi ve sanatsal faaliyetlere vermeleriyle doruğa ulaştı. Normanlar,

71 Bkz. Hitti, II, 973.
72 Karlığa, 168.

burada buldukları mimari, sanatsal zarafet ve estetiğin esiri oldular. Onlar Müslüman kralların yaşadıkları saraylara yerleşmekle kalmadılar, bunlara benzer saraylar yaptılar.[73]

Bu dönemde mimarideki İslami tesirler yoğun olarak görülüyordu. Müslümanlar, mimariye sonsuz bir incelik ve hayal hissi veriyorlar, mimarinin cazibeliğini ve orijinalliğini canlı renklerle fayansların, mermer harçlarının, iç içe örülü binlerce geometrik şekillerle gayet ince oyulmuş ve kesilmiş alçıların üzerindeki yazıların karakterlerine ve hayali yapraklardan yapılan pırlantaların dekorasyonuna yansıtıyorlardı.[74] Müslüman sanatkârlar, Palermo'daki Palatine Kilisesi'nde görülen mozaik ve kitabelerden anlaşıldığı üzere, Sicilya ve İtalya'nın güney bölgelerinde uzun seneler boyu mesleklerini devam ettirmişlerdi.[75]

Sicilya'daki Norman mimarisi Roma ve İslam üslubunun başarılı bir karışımı oldu. Mimarideki süslemelerde ise tamamen İslam geleneğinin izleri hâkim oldu. Mesela Rönesans'ın bir model ve icadı olarak tanıtılan Campanili (kilise çan kulesi), Kuzey Afrika'dan özellikle Fatımî döneminin sanatsal etkileriyle yapılmış ve bilhassa Mısır'dan alınmış minare yapısının özel bir biçimiydi.[76] II. Roger tarafından başşehir Palermo'da inşa ettirilen büyük kilise binasının tavanları, İslami tesir altında kalarak yapılmış resimler, desenler ve Küfî yazılarla süslenip bezenmişti ve kiliseden çok camiye benziyordu.[77] Hiç şüphesiz bu yapıda ve Sicilya'daki diğer abidelerin yapımındaki gibi Müslüman sanatkârlar kullanılmıştı. Bugün Vatikan'daki Hıristiyan Müzesi ve diğer müzeleri süsleyen mücevher kutuları ve piskopos asaları da dahil, bir çok fildişi eşya bu devre ait Sicilya-İslam sanatını en güzel bir biçimde göstermektedir.[78] İbn Cübeyr, II. William dönemi İslami mimariye göre da yapılan sarayların

73 Hunke, 303-304.
74 Mustafa Ateşmen, *Avrupalı Gözüyle İslâm*, Byy, 1973, 38.
75 Hodgson, II, 400; Sarıçam, 247.
76 Hitti, II, 975.
77 Karlığa, 163.
78 Hitti, II, 969.

güzelliklerini anlatmaktadır.[79] II. Frederik'in kurduğu şatoda bir Arap tarzıydı.[80]

Müslümanların Sicilya mimarisine çok şey kattıkları, Batı'da özellikle de İtalya'da bilinmektedir.[81] Sivri kemer tarzı, Batı'da bambaşka bir şekilde kullanılmakla birlikte gotik mimariyi etkiledi ve bu durum Gotik ve Rönesans yapılarında görülmektedir.[82] Mısır'da kurulan ilk Müslüman-Türk Devleti olan Tolonilerin yaptığı camideki tasarımların Sicilya yoluyla özellikle Roman sanatında kullanıldığı ve sonra da Gotik sanatının ana motifi olarak yüzyıllar boyu Avrupalıların ruhunu ve gözünü okşadığını görüyoruz.[83] Batı'daki sanat eserlerindeki yonca yaprağı şeklinde kemer kubbe kasnakları, çiçek motifleri, mozaik kaplama, oymacılık Sicilya yoluyla Almanya'ya geçmişti. Sicilya mimarisinde görülen Küfi hat ve ahşap ve fildişi oymacılık kilise yapılarında görülebilmektedir.[84] İtalya'da geç Orta Çağ ve Rönesans'ta yapılan kuleleri Kahire'deki ve daha Doğu'daki kuleleri karşılaştırırsak, daha büyük benzerlikler ortaya çıkar. Bu yapı türleri İtalya üzerinden Avrupa'nın diğer yerlerine yayılmıştı. Örneğin, İngiltere'deki bir çok karışık kemer, Kahire'de yapılmış daha eski kemerlere çok benzemektedir. XVII. yüzyılın sonunda, Londra'daki kiliseler için yapılan kulelerin örneğini daha önceki cami minarelerinde bulmak mümkündür.[85]

İslam sanatının etkisi İtalya'da değişik boyutlarda ortaya çıkıyordu. Bu dönemde ciltlenen kitaplar, tamamen Doğulu bir dış görünüm içerisindeydi. Müslümanların kitaplarında görülen fevkalade ciltçilik, artık Hıristiyanların yazdığı kitaplarda da görülüyordu. Bunlar Müslüman sanatkârlardan öğrenilmekteydi. Ayrıca Musul'da geliştirilen ve Sicilya üzerinden İtalya'ya giren pirinç eşya üzerine altın, gümüş yahut

79 İbn Cübeyr, 248.
80 Karlığa, 169.
81 Bedevi 43
82 Will Durant, *İslam Medeniyeti*, Orhan Bahaettin, byy, trz., 176.
83 Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara 2002, 83.
84 Altan, 134.
85 Akyol, 129.

kırmızı bakır işlemeciliği gelişmişti.[86] Sicilya üzerinden İtalya'ya giren oradan Fransa hatta İngiltere'ye kadar uzanan Zecel türü Arap güftelerinin müziğe etkisini de unutmamak gerekir.[87]

İlmi

İslam hâkimiyetinden sonra Sicilya, Müslümanlar tarafından ilim, kültür, ticaret merkezi haline getirilmiş ve burada bilim ve medeniyet teşekkül etmiştir. İslami dönemde İslam dünyasının bütün bilgi birikimi buraya akmıştı. Gerek Doğu'dan gerek Endülüs'ten buraya yoğun bir kitap akışı vardı.[88] Şimdi sıra bunların Batı'ya aktarılmasındaydı.

Sicilya'da Müslümanlar tarafından kurulan medreselerde çeşitli milletlerden bilim adamları bir araya gelmiş ve her şey gerçekler üzerinden öğretilmişti.[89] Adayı ziyaret etmiş olan İbn Havkal, o dönemlerde sadece Palermo'da 300 müderris olduğundan bahseder.[90] Normanlar dönemiyle birlikte Güney Avrupa'da, İslam medreseleri taklit edilerek ilk üniversitelerin kurulduğu görülmektedir. Bunların mimari özelliği, ders programları, eğitim usulleri tamamen İslam medreselerinin taklidiydi. Orta Çağ İslam eğitim sisteminin, Batı'da ve bir dereceye kadar Sicilya kraliyet sarayında bir yer edinmiş olduğunu görmekteyiz.[91] Bu arada İtalya, İspanya ve Güney Fransa'dan bir çok kimsenin İslam medreselerine tahsile geldikleri görülmektedir.

Sicilya, İslam medeniyetinin yayılmasında ve bir çok unsur ve değerlerinin İtalya Yarımadası ve Avrupa içlerine aktarılıp iletilmesinde köprü vazifesi gördü. Norman kralı II. Roger (M. 1130-1154), Arapça öğrendiği gibi, Arapça yazılan

86 Hitti, II, 976.
87 Bedevi, 46.
88 İhsan Abbas, 92.
89 Hodgson, II, 399.
90 İbn Havkal, 126.
91 George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu, İstanbul 2004, 415.

eserleri toplamış ve büyük coğrafya bilim adamı İdrisî gibi Müslüman bilim adamlarını alanlarında araştırma yapmaya teşvik etmiştir. Nitekim İdrisî, M. 1154'te yazdığı II. Roger'e övgülerle başlayan *Kitâb-u Rucâr* adıyla da meşhur olan *Nüzhetu'l-Müştâk fî İhtiraki'l-Âfâk* adlı eserini II. Roger'a takdim etmiştir.[92] Eser, kendisinden önceki bilgileri özetle naklet-mekle kalmaz, aynı zamanda bilgi toplamak maksadıyla çeşitli ülkelere gönderilmiş olan kimselerin topladıkları orijinal malumatı da içerir. Topladığı bilgileri tenkidi bir süzgeçten geçiren İdrisî, bu eserinde dikkati çeken bir geniş görüşlülük getirmekte ve dünyanın yuvarlaklığı gibi birtakım gerçeklere de sıkı sıkıya sarılmaktadır. Bu abidevi eserinden ayrı olarak İdrisi, II. Roger için küre biçiminde bir gök haritası ile daire biçiminde başka bir dünya haritasını, her ikisi de gümüş üzerine olmak üzere imal etmiştir.[93] Bu eser ile Batılılar dünya coğrafyası konusundaki yetersiz bilgilerini geliştirdiler,[94] coğrafî keşiflere çıkacak olan İspanya ve Portekiz gemicileri ilk bilgilerini buradan öğrendiler[95] ve bu kitap Batı'da üç buçuk asır boyunca aşılamadı.[96] Bir anlamda bu kitap, dünyanın keşfine, dolayısıyla Batı'nın sınıf atlamasına büyük katkı sağlamış oldu. II. Roger döneminde bir Arap Müslüman sultan için Palermo'da günlük sıcaklıkları ölçen bir alet yapmıştı.[97] Yine bu dönemde bugün Batı'nın kullandığı rakamlar Avrupa'ya geçmişti.[98]

İslam kültürüne aşina olan II. Frederik'in, Arapçayı ana dili gibi bildiği bilinmektedir.[99] Katıldığı haçlı seferi esnasında bir çok Müslüman âlimle görüşmüştü. İslam kültürüne çok meraklıydı. Müslüman bir kadıdan ders aldığı, Sicilyalı

92 İdrisi, I, 8.
93 Hitti, II, 976; et-Tıbi, 12.
94 Watt, 31.
95 Altan, 126.
96 Haydar Bammat, *Garp Medeniyetinin Kuruluşunda Müslümanların Rolü*, çev. Avni İlhan, İstanbul 1966, 69.
97 et-Tıbi, 251.
98 et-Tıbî, 262.
99 Hunke, 319.

bir Müslüman'dan mantık okuduğu bildirilir.[100] O, M. 1224 yılında Napoli'de bir üniversite kurmuş ve bu üniversiteyi, İslam düşüncesini Batı'ya tanıtmak için bir akademi haline getirmişti. Buraya bir çok Arapça eser toplamış, bu kurumun en önemli işi Arapçadan Latinceye tercümeler yapmak olmuştu. Burada Aristo ve İbn Rüşt'ün eserleri tercüme edilerek ders kitabı olarak okutuluyor ve çeviriler Paris ve Polonya'ya gönderiliyordu.[101] Bu durum, II. Frederik hanedanı düştükten sonra da devam etmiştir. Ayrıca Bologna üniversitesine Arapça kitaplar hediye etmişti.[102] O, mütercim Michael Scot'a sarayında geniş imkânlar vererek İslam bilim ve düşüncesine ait pek çok eseri Arapçadan Latinceye tercüme ettirmişti. Michael Scot,[103] Aristo'nun biyoloji ve zoolojiye dair Arapçaya çevrilmiş eserlerinden Latinceye bazı tercümeler yapmıştı. Aristo'nun bir eserini İbn Sina'nın yaptığı şerh ile birlikte özet halinde tercüme edip hamisi II. Frederik'e takdim etmişti. Grekçe olan aslı halen kayıp *Optica* gibi bir çok eser Arapçasından Latinceye çevrilmiştir. Daha çok tıp, astronomi ve matematiğe dair eserlerin tercümelerinin yapıldığı Sicilya'da bu çevrilen eserlerin, asırlar boyu bir çok sayıda el yazmaları çıkarılarak Avrupa'da yayılmıştır. Bu tercüme işinde Sicilya'nın gösterdiği gayret, birinci derecede önem taşımaktadır ve bu gayret İtalya'da gerçekleştirilen Rönesans'ın başlangıcına işaret eden adımlar olmuştur.[104] Sonuçta doğrusunu söylemek gerekirse Helenistik kültüre dayandığı iddiasıyla yola çıkan Batılıların Helenistik kültürün korunmasına yönelik katkıları Müslümanlardan daha azdı.[105] Bu korumada esas görevi yapanlar Müslümanlar olmuştu. Müslümanlar Sicilya'yı fethettikten sonra klasik eserleri ve antikiteyi Avrupalılara sundular.[106] Batılılar da eski Yunan eserlerini okumak için

100 Karlığa, 168.
101 Bammat, *İslam'ın Çehresi*, 260.
102 De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Hüseyin Yurdaydın, Y. Kutluay, Ankara 1971, 168.
103 Watt, 37.
104 Hitti, II, 972-975.
105 Hodgson, 401.
106 Otto Spies, *Doğu Kültürünün Avrupa Üzerindeki Tesirleri*, çev. Neşet Ersoy, ATO Dergisi İlave Yayınları, No: 8, Ankara 1974, 6,7.

Arapça öğrendiler.[107] Bologna'daki gerek tıp ve gerek hukuk merkezlerindeki öğrenciler nesiller boyu İslami kıyafetler içerisinde Doğu'dan gelen eserlerin şerh ve haşiyelerini yaparak bir anlamda Doğu'nun talebesi oldular.[108]

II. Frederik, Arap tıbbının yayıldığı merkezlerden biri ve dünya çapında şöhreti olup kilisenin inhisarında eğitim vermeyen[109] Salerno Tıp Okulu'na önemli destek verdi.[110] Nitekim Batı tıbbının doğuşunu sağlayan ve üzerinde etkisi olup,[111] kurucularından biri Müslüman olan ve tam bir İslami mimari ile yapılan,[112] Salerno Tıp Okulu'nun gelişiminde Arapçadan tercüme edilen eserlerin önemli rolü olmuştu.[113] Salerno Tıp Okulu'nda hocalar Arapça kaynaklardan ders veriyorlardı.[114] Ayrıca II. Frederik'in, Müslümanların Sicilya'da oturtmuş oldukları farmokolojiyle (eczacılık) ilgili prensipleri aynen kabul edip devam ettirdiğini ve bunu bir kanunla yürüttüğünü biliyoruz.[115]

II. Frederik, İslam dünyasındaki emirlerle yazışmakta, dünyanın muhtelif bölgelerindeki bilginlere sorular yöneltmekteydi.[116] Bu sorular, *el-Ecvibetu's-Sikaliyye* diye şöhret bulan bir dizi eserin yazılmasına neden olmuştur. Devrin önde gelen bilginlerine yönelttiği sorulara tatminkâr cevap verenlere büyük hediyeler göndermişti. Diğer bir çok Müslüman hükümdara arz ettiği gibi, Sultan el-Kamil'e de kısmen bilgi toplayıp öğrenmek ve kısmen de bilmece mahiyetinde bir takım matematik ve felsefe problemleri arz edip sormuştur ki bunları Mısırlı bir alim başarı ile çözüp cevaplandırmıştı. Karışık matematiksel problemler ile geometri ve astronomi ile ilgili problemler ise,

107 İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, Konya 1994, II, 92.
108 Hunke 218.
109 Hunke, 216.
110 Watt, 73.
111 et-Tıbi, 251.
112 Hunke, 211-212.
113 Sarıçam, 248.
114 Altan, 104.
115 Hunke, 238.
116 Hunke, 358; Altan, 101.

Musul'da çözülüp cevaplandırılmıştı.[117] O, Müslüman filozoflar ile toplanıp tartışmalar yapmaktan hoşlanırdı.[118]

Sicilya'nın ilmi etkisi ve tercümeler, Batı'da müspet ilim, akılcılık ve serbest düşüncenin doğmasında büyük rol oynamıştır. Müslüman eserlerinin Batı'da tanınması, uzun süredir entelektüel bakımdan derin bir uykuda olan Batı dünyasının uyanmasına sebep olmuştur. Bu kültür teması çağına, XVI. yüzyıl Rönesans'ı ile kıyaslayarak, "XIII. yüzyıl Rönesans'ı" adı verilmiştir. Çünkü XVI. yüzyıl Rönesans'ının özellikleri sanat ve edebiyata ilişkin olduğu halde, XIII. yüzyıl Rönesans'ı ilk planda olmak üzere ilim ve felsefeyi ilgilendirmektedir.[119]

Sonuç olarak bilim alanında Batı'nın ilerlemesinde Müslümanların rolü çok büyük olmuştur. Fikir ve düşüncenin birleşme noktasını teşkil eden Sicilya'nın, Orta Çağ ilim ve kültürünün yeni nesillere ulaştırılmasında oynadığı rol önemlidir. Bu dönemde Arapça eserler, Latinceye tercüme edilerek Rönesans ve ardından modern bilimin doğuşuna zemin hazırlandı. Bu alanda Müslümanların ileri sürdüğü en önemli ve en esaslı fikir, bilime karşı oluşuyla ön plana çıkan kiliseye karşı ilmin din ile bağdaşabileceğini ortaya koymalarıdır.

Zirai

Sicilya'ya gelen ve yerleşen Müslümanlar beraberlerinde Sicilya'da bilinmeyen yeni zirâî usuller getirmişlerdi. Mısır ve Mezopotamya'da uyguladıkları ziraat ve sulama ilmini[120] çok kısa bir sürede buraya taşıyıp[121] bugün bile kullanılan sulama kanalları[122] ve tesisleri[123] mükemmel sulama tesisleri kurdular.[124]

117 Bkz. Karlığa, 169.
118 et-Tîbî, 266.
119 Kayaoğlu, 93.
120 Bkz İbn Havkal, 118.
121 Ateşmen, 39.
122 Celile Nacî El-Haşimî, "Suverun mine'l-Hadaratî'l-Arabiyye, fî's-Sıkıllîyye", *el-Mavrid*, Bağdat, 1980, IX, 45.
123 Altan, 145.
124 Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, 159.

Zeytin, pamuk, şeker kamışı, limon, portakal, fıstık gibi o zamana kadar Sicilya bölgesi halkınca bilinmeyen bitkileri yetiştirdiler.[125] Ada sakinlerine portakal, dut, hurma şeker kamışı ve pamuk üretimini öğrettiler. Zirai alanda bol mahsul almayı bilen Müslümanlar, Normanlar döneminde bu işleri ileri noktalara vardırdılar.[126] O zamana kadar nadasa bırakılan toprakların tam kapasiteyle kullanımı da burada uygulandı. Halen yaşayan yer isimleri ayrıca zirai meyvelerin isimlerinin Arapça orijinalleri gibi olması zirai sahada fatihlerin tesirinin önemini göstermektedir.[127] Bugün bile Palermo'da bir çok çeşme ismi, tarım ve zanaat kollarında kullanılan bir çok Arapça kelime, zirai etkinin kuvvetini açıkça ortaya koymaktadır.[128]

Böylece asırlar boyunca ülkedeki ticari ve zirai hayat, geniş çapta Müslüman tüccarların elinde kalmış ve ziraat, topraktan bol mahsul alınabilmesi için nasıl hareket edilmesini ve ne yapılmasını gayet iyi bilen Müslüman ziraatçıların idaresi altında refah ve bolluk içinde sürdürülmüştür. İpek böcekçiliği burada uygulanmış, Papirus bitkisi evvelkinden çok daha fazla miktarlarda yetiştirilmiştir.[129] M. 1184 yılında Sicilya Adası'nı ziyaret eden İbn Cübeyr, burada gördüğü toprağın bereketinden, zengin tabii kaynaklarından ve çok sayıdaki çeşitli geçim vasıtalarından ve meyvelerin çeşit ve bolluğundan son derece etkilenmiştir.[130]

Endüstriyel

Müslümanlar Sicilya'da endüstriyel alanda bir çok yeniliğe imza attılar.[131] Gümüş, bakır, demir,[132] kükürt, mermer, kına[133] ve granit madenlerinin işletilmesini nizama bağladı-

125 el-Haşimî, IX, 45.
126 Bammat, *İslam'ın Çehresi*, 259.
127 et-Tıbi, 10.
128 Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, 171.
129 Hitti, II, 967.
130 İbn Cübeyr, 242.
131 Bammat, *İslam'ın Çehresi*, 259.
132 el-Haşimî, IX, 45.
133 Altan, 147.

lar.[134] Palermo, gibi şehirlerdeki Müslüman sanatkârlar yerlilere endüstriyel sanatları öğrettiler. Musul'da XII. yüzyılda başlatılıp geliştirilen sanayi dalı olan pirinç eşya üzerine altın, gümüş, yakut ve bakır işlenmesi buralarda da gelişmeye başlamıştı. Tekstil, seramikçilik, kâğıt yapımı, ipekçilik ve şeker istihsali gibi bir çok endüstri kollunu geliştirdiler.[135] El sanatlarına verilen önem, mimarideki büyük gelişim, farklı materyalleri işleme ve şekil verme yetisi ve Arap entelektüellerin etkileri, Batı toplumlarının Orta Çağın karanlığından sıyrılıp bu dönemi Aydınlanma Çağı niteliğinde geçirmesine olanak sağlamıştı.

Müslüman hükümdarlar tarafından Palermo'daki sarayda kurulan ünlü dikimevi, Sicilya'daki Hıristiyan hanedan mensuplarına, üzerinde İslami nakış ve süslemeler, hatta Kûfî yazılar bulunan kumaştan dokumaya uzun seneler devam etmiştir. İmparatorların giydiği ipek elbise ve çoraplar, üzeri Arap motifleri ile süslü Palermo ipeği idi.[136] O dönemde Sicilya kumaşı dünyaca meşhur idi.[137] Mısır ile bu konuda yarışıyordu.[138] İtalya'nın ilk dokuma sanatkârları, teknik bilgilerini ve süsleme modellerini Sicilya'dan almışlardı. Bu yüzden İtalya'da dokunan kumaşlarda oryantal karakter hâkimdi. XIII. asrın başlarından itibaren ipek dokumacılığı bir çok İtalyan şehrinde esas sanayi dalı haline gelmiş ve bu şehirlerde Sicilya'daki örneklerini taklit etmek suretiyle dokunan kumaşlar, Avrupa'nın çeşitli bölgelerine gönderilir bir duruma yükselmiş bulunuyordu. Bu tür ürünlere Avrupa'da istek o kadar fazlaydı ki, Doğulu üslubunda bir takım elbiseye sahip olmayan, kendini güzel giyinmiş saymıyordu.[139]

Müslümanlar Sicilya'da gemi sanayinde ileri noktalara ulaştılar, bitki liflerinden gemi halatları ürettiler ve gemicilikte kullanılan neft sanayini geliştirdiler. Onlar bu hususta Hint Okyanusu'nda edindikleri bilgi ve tecrübelerin meyve-

134 Gürkan, 282.
135 Hitti, II, 967.
136 Akyol, 127.
137 Altan, 145.
138 el-Haşimî, IX, 46.
139 Altan, 91.

lerini Akdeniz'e getirdiler. Bu gelişmeler daha büyük ve Atlantik'i geçebilen gemilerin yapımı ile sonuçlanacaktır.[140] Müslümanların ilme ve bilime kattıkları başka bir hizmet de pusulayı Batı'ya tanıtmak olmuştur. Gemicilikteki ilerlemeler ve pusulanın öğretilmesiyle Avrupa'da denizcilik tekniği çok ilerledi ve coğrafi keşifler bu sayede gerçekleşti.[141]

Kültür ve medeniyetin yayılmasında birinci derecede önemli olan kâğıdın Avrupa'da yayılmasında Müslümanların rolü büyük olmuştur. Pahalı bir madde olan ipek yerine daha bol ve tedariki kolay bir madde paçavradan kâğıt imali yapan Müslümanlar, dünya tarihi açısından bu önemli gelişmeyi[142] Avrupa'ya tanıttılar.[143] Böylece kâğıdın kullanılışı, Endülüs ve Sicilya yoluyla Avrupa'ya geçti.[144] Avrupa'daki ilk kağıt fabrikası Palermo'da kuruldu.[145] Sonuçta Sicilya üzerinden Avrupa'ya kâğıdın transferi ve Avrupa'da bollaşması da Rönesans'ın sebepleri arasında sayılmaktadır.[146]

Dil ve Edebiyat

Sicilya'nın Avrupa dil ve edebiyatı üzerinde de etkileri vardır.[147] Norman kralı II. Roger Arap şiiri dinlemeyi seven ve etrafında Arap şairler bulunduran birisiydi. II. Frederik Müslüman şairleri Palermo sarayında toplardı. Etrafındakiler Müslüman halkın ağızlarında dolaşan şiirlerini toplayarak Sicilya şiiri oluşturmuşlardı.[148] Halk dilinde şiirin yaygınlaşması da Müslüman şairler sayesinde olmuştu.[149] Bu konuda bir çok örnek bulunmaktadır.[150]

140 Watt, 43.
141 Akyol, 130.
142 Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İstanbul 2000, 528.
143 Kayaoğlu, 97.
144 Watt, 34; Hitti, II, 896.
145 et-Tıbi, 11.
146 Yazıcı, 39.
147 Bak. İhsan Abbas, 180.
148 Bammat *İslam'ın Çehresi*, 260.
149 Altan, 136.
150 Bkz. Ahmed Tevfik el-Medeni, *İşraku Envaru'l-Medeniyyetu'l-İslamiyye Ala Avrupa Min Ceziretu's-Sıkalliyye*, Cezair, 1980, IV, 346.

İtalyan şiiri, nesri ve musikisi de Müslüman edebiyatçıların etkisinde kaldı.[151] Dante gibi İtalyan yazarlar Müslüman edebiyatından etkilendiler. Dante'nin Maari'den[152] ve özellikle de İbn Arabî'nin *Miraç* adlı eserinden etkilenmiş olduğunu ve meşhur *İlahi Komedya*'sını adeta bunun benzeri olarak ortaya koyduğunu söyleyebiliriz.[153] Sicilya yoluyla edebiyat alanında Avrupa'ya bir çok masal ve hikâye unsuru da geçmiştir. Bunlar Alp dağları yoluyla kuzeye ulaşmıştır.[154] Bunlar arasında *Yedi Uyurlar* gibi dini anlatım türleri de vardır. Bu etkiler sonraki yüz yıllarda da devam etmiştir.[155] O dönemden kalma Arapça ile yazılan bazı kitabeler ve mezar taşları[156] Arapçanın etkisinin göstergelerinden biridir.[157]

İslam medeniyetinin Batı dillerinde bıraktığı kelimeler de bulunmaktadır. Misal verirsek bugünkü Sicilya'da kullanılan dilde yüzlerce Arapça kelime bulunduğu gibi, yakındaki ada olan Malta adasında ise halen Arapçanın bir lehçesi konuşulmaktadır.[158] Batı dillerine geçen Arapça kelimelerin bir kısmı medeniyet üstünlüğünden dolayı kullanılan eşyanın isimleri, bir kısmı da çeşitli alanlardaki ilmi terimlerdir. Bu bilim ve sanat transferi sırasında Arapçanın özellikle güney bölgesinde kullanılan İtalyancaya olan etkisi ve Müslümanların buradan ayrıldıktan sonra bölge insanlarının Müslümanlara olan özlemlerinin tarih boyunca devam etmesi de ayrı bir anekdottur.[159] Bu, günlük hayattaki İtalyancadaki kelimelerden ve isimlerde kullanılan nisbet "ya"sından da anlaşılabilir.[160] Ayrıca misal olarak, transfer olmuş kelimelerden bazılarını verebiliriz. Zehra (gül) kelimesinden zagara, merc (çayır) margin,

151 Watt, 37.
152 Bammat *İslam'ın Çehresi*, 281.
153 Bedevi Dante'nin İbn Arabi'nin *Miraç* isimli kitabından etkilenmesini uzunca anlatmaktadır. Bkz. 30.
154 Hitti, II, 975.
155 Bedevi, 78.
156 el-Medeni, 340.
157 Altan, 135.
158 Emin Tevfik et-Tibi," Devru's-Sakaliyye fi İntikali'l-Ulum ve'l-Mearif el-Arabiyye ila Avrupa", *Tarihu'l Ulum İnde'l-Arab*, C. 2, byy, 1987, 251.
159 Bunlardan biri olan Sicilyalı Michele Amari'dir. Bkz. Altan, 7.
160 Mazerani, Berluskoni, Covanni, gibi, bkz. Altan, 151.

şebeke (ağ) kelimesinden sciabica, rıtl (ölçü) kelimesinden rotolo, kantar kelimesinden cantaro, kafîz (ölçü) kelimesinden cafizu, ğuraf (oda) kelimesinden garaffu, divan kelimesinden dohana, kabil (kablo) kelimesinden cable, funduk (otel) kelimesinden fondaco, defter kelimesinden defetari, kelimeleri[161] Sicilya'da kullanılmaktadır.[162] Bu konuda gerek yer isimlerinden gerek şahıs isimlerinden bir çok örnek verilebilir.[163]

Sonuç

Müslümanların kontrolünde yaklaşık 250 yıl süren fiilî hâkimiyetten ve 400 yıl süren ikametten sonra Sicilya'da İslam'ın ve Müslümanların durumu büyük oranda sona erse de etkisi tarihte yerini almış ve günümüze kadar devam etmiştir. İslam hakimiyeti boyunca, her alanda sahip oldukları deha sayesinde, İslam sanat ve kültürü alanında ortaya çıkan zengin fikri patlamada tam bir verimliliğe ulaşılmıştır. Doğrusu X. asrın ortalarından itibaren İslam dünyasındaki birikim açık bir şekilde kıta Avrupa'sını sarmıştır. Bu etki sadece bilim teknik alanında değil günlük yaşam tarzı ile de alakalıdır. Yani Batı karanlık çağdan kurtulduysa bunu biraz da Sicilya'ya borçludur.

Sicilya, Haçlı Seferleri ve Endülüs ile birlikte İslam medeniyetinin Batı'ya etki yaptığı üçüncü bir yoldur. Rönesans'ın Batı'nın aydınlanmasına en fazla etkiyi yaptığını kabul edersek, Avrupa'nın İslam medeniyetinden en fazla etkilendiği ana damar Sicilya'dır denilebilir. Bu anlamda Sicilya'daki İslam medeniyeti, İslam kültür ve medeniyetinin bir paratoneri, iletkeni olmuştur. Böylece Avrupa'nın içinde bulunduğu karanlık devir bir değişim gösterirken, bunda en önemli pay Müslümanlara aittir. İslam dünyasında üretilen bilim, felsefe ve teknolojiler, atlama taşı olarak farz edebileceğimiz bu önemli adadan Avrupa'ya nakledilmiştir. Avrupa'daki aydın-

161 Bu konuda Arapçadan geçen isimlerin uzun listesi için bkz. Hallak, 145.
162 Hunke, 342.
163 Endorya Burozo, *el-Müslimun Fi Sıkıliyya ve Tesiruhum Fi Kurunu'l-Vusta*, Cezair, 1980, IV, 205.

lanma sürecinin de özellikle Sicilya'nın kuzeyinde yer alan İtalya'dan başlaması bunun en önemli kanıtlarından biri sayılabilir. Müslümanlar, Avrupa'ya Sicilya yoluyla bir çok teknoloji yanında, kâğıt, pusula ve barut gibi teknolojik ve askeri alanda Avrupa'yı çok ileri noktalara götürecek hayati keşifleri öğretmişlerdi. Yapılan çeviriler ile Batılılar, kendilerinden kat kat üstün olan bu bilim ve teknoloji karşısında endişeye düşmüş, İslam'dan ve onun siyasi kuvvetinden telaşlanıp çok yoğun bir gayretle bunları elde etmenin yollarını araştırmaya başlamışlardı. Bu gayret de Batı'nın atılıma girmesine sebep olmuştu.

Sonuç olarak bilim alanında Batı'nın ilerlemesinde Müslümanların rolü çok büyük olmuştur. Fikir ve düşüncenin birleşme noktasını teşkil eden Sicilya'nın, Orta Çağ ilim ve kültürünün yeni nesillere ulaştırılmasında oynadığı rol önemlidir. Bu dönemde Arapça eserler, Latinceye tercüme edilerek Rönesans ve ardından modern bilimin doğuşuna zemin hazırlandı. Bu alanda Müslümanların ileri sürdüğü en önemli ve en esaslı fikir, bilime karşı oluşuyla ön plana çıkan kiliseye karşı ilmin din ile bağdaşabileceğini ortaya koymalarıdır.

İBN RÜŞT ÇAĞINDA ENDÜLÜS

Filozoflar eskiden beri insan denen varlığın toplumsal bir varlık olduğundan bahsederler.[1] Bu manada her insanı kendi toplumu içinde değerlendirmek o insanı anlamada önem arz etmektedir. Çünkü insanın kendi çevresinden etkilenen bir varlık olduğu kesindir ve çevresinin getirdiği sorunlara kafa yoracak, toplumunun sorunlarını dert edinecektir.

Burada yetiştiği toplum ve çevre bizim açımızdan önem arz eden büyük filozof İbn Rüşt'ün yaşadığı dönemde gerçekleşen ve doğal olarak onun zihinsel dünyasını etkileyen siyasi ve kültürel olaylardan bahsetmeyi, onun çağını ve ortamını resmetmeyi düşünüyoruz. Böylece İbn Rüşt'ün anlaşılmasına bir katkı sağlanacağını umuyoruz.

Siyasi Tarih

Endülüs, 92/711 yılında İspanya'daki Vizigotların halka baskısı sonucu yapılan davet üzerine Tarık b. Ziyat tarafından ele geçirildi.[2] İlk fetihle birlikte Müslümanlar, Şam Emevilerine bağlı valiler döneminde 711-755 yılları boyunca yönetildiler.[3] 730'lu yıllarda Fransa'ya kadar sınırlara hakim olan Müslümanlar Paris'e 31 km. kadar yaklaştılar.[4] Ancak bu dönemde Endülüs'te Berberi, Arap, Belediyyun (Endülüs asıllı Müslümanlar) Şamiyyun, Kaysî ve Yemanîlerin mücadelesi bulunuyordu.[5]

1 İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Z. Kadiri Ugan, İstanbul 1989, 100.
2 S. M. İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev. Yusuf Yazar, Ankara 1990, 29.
3 Halid Sufi, "Tarihu'l-Arab fi'l-Endülüs", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, çev. Heyet, İstanbul 1988, VI, 62.
4 Lütfi Şeyban, *Reconquista*, İstanbul 2003, 53.
5 İmamuddin, 57; Sufi, 86 vd

Abbasilerin 750 tarihinde hilafeti ele geçirmesiyle birlikte İslam dünyasının tamamı Abbasileri kabullendi. Ancak 755 tarihinde, Abbasilerden kaçan Abdurrahman b. Muaviye b. Hişam b. Abdülmelik buraya sığındı ve bir yıllık bir mücadeleden sonra 756-1031 yılları arası yaşayan Endülüs Emevilerini kurdu ve Abbasilerden ayrılığını ilan etti.[6] Sonuçta Endülüs, İslam toplumundan ilk ayrılan devlet oldu diyebiliriz.

Endülüs Emevileri, bağımsız bir şekilde hareket ederken, 909'da halifeliğini ilan eden Fatımilere karşı etkin mücadele edebilmek için 929'da halifelik ilan ettiler.[7] Bu dönemde Amiriler adında bir hanedanlık ve Şii Hammudileri görsek de 1031'de Endülüs'te Emeviler dönemi sona erdi.[8]

Muluku't-Tavaif

1031-1090 tarihleri arası Endülüs'te dağınık bir yönetim görüyoruz. Her şehir kendi başına hareket etmekte ve bir çok hanedan ortaya çıkmaktadır. Buna Muluku't-Tavaif diyoruz. Bu parçalı ve dağınık dönem Hıristiyanlara cesaret vermiş ve 1057 yılında Kastilya Kralı Fernando harekete geçerek reconquista -yeniden fetih- hareketini başlatmıştır.[9] Bunun ilk aşaması olarak birbirinden bağımsız ve birbiriyle savaşan emirlikleri ağır haraca bağlamıştır. Ardından 1085'te Endülüs'ün en büyük ikinci şehri olan Toledo'yu ele geçirmiştir. Toledo'nun düşmesi üzerine akılları başlarına gelip tehlikeyi sezen emirler, birlikte hareket edemeyeceklerini anlayınca dışarıdan bir kuvveti yardıma çağırmışlardır. Bu kuvvet Kuzey Batı Afrika'da hakim bir güç olan Murabıtlardır.[10]

6 Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*.
7 Bkz. Mehmet Azimli, *X. Yüzyıla Kadar Şii Karakterli Hareketler*, Konya 2006, 102.
8 R. Dozy, "Spanish İslam", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, çev. Heyet, İstanbul 1988, IV, 464.
9 Şeyban, 197 vd.
10 Jean Brignon, "Histoire de Maruc", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, çev. Heyet, İstanbul 1988, V, 331.

Murabıtlar

Endülüs'te yaklaşık 60 yıllık ara dönem diyebileceğimiz Muluku't-Tavaif döneminden sonra 12. yy. başlarında başlayan ve yarım asırlık bir dönem hakimiyet süren Murabıtlar dönemini görüyoruz. Bu dönemle birlikte Endülüs artık dış yardımla ayakta kalma dönemine başlamıştır. Kendi dinamikleri ile ayakta duramayan bir toplum durumuna dönüşmüş ve böylece kuzeydeki düşmanları gözündeki heybeti gitmiş ve onların gittikçe iştahını kabartan bir dönem başlamıştır.

1091-1147 tarihleri[11] arasındaki bu dönem, Toledo'nun düşmesi akabinde Murabıtların Kuzey Afrika'dan gelip 1086'da Zellaka'da Hıristiyanları yenmesi ile başlamıştır. Bu, aslında Hıristiyanlara karşı tam bir asır sonra alınan ilk zafer olmuştu.[12] Kuzey Afrika'nın Merakeş şehrini başkent edinen Murabıtların lideri Yusuf b. Tafşin bu tarihten bir yıl sonra 1087'de tekrar Endülüs'e geçti ve tekrar saldıran VI. Alfonso komutasındaki Hıristiyanları bir daha yendi.[13] Buradaki emirlere birlikte hareket etmelerini tavsiye edip Afrika'ya döndü.

Ancak Kuzey Afrika'ya geri dönünce Endülüs emirleri arasında tekrar karışıklık çıktı. Bunun üzerine Endülüs uleması ve halkı ona kalması için ısrar ettiler. O da ulemaya danışıp karışıklık çıkaran Müslümana savaş yapılabileceğine dair fetva alınca 1090'da tekrar üçüncü kez Endülüs'e gitti ve burayı Kuzey Afrika'ya bağladı. Böylece burası bir eyalete dönüştü.[14]

Murabıtlar döneminin ilk 30 yılı huzur içinde geçti. Fetihler yapıldı. Valensiya kurtarıldı, Portekiz alındı. Ancak dışarıdan gelen destekle bu işin uzun süre devam etmeyeceği ortadaydı. Bu dönemde de Tavaif-i Murabitun oluştu. Halk Murabıtlara olan desteğini çekti. Kargaşalıklar başlayınca kuzeydeki düşmanları tekrar saldırıya geçti.[15] Kastilya kralı I. Alfonso, Meriye, Katalonya Kontu, Tartuşe ve Laride'yi ele

11 Özdemir, "Endülüs", *DİA*.
12 Şeyban, 149.
13 İmamuddin, 307.
14 Şeyban 149
15 İmamuddin, 229.

geçirdi ve nihayet 50 yıllık Murabıtlar dönemi 1147'de sona erdi.[16]

Murabıtlar döneminde fikri hayat fukahanın müdahalesi sebebiyle nispeten sönüktü. Doğu'da gelişen felsefeye Endülüs'te iyi gözle bakılmıyor, iyi karşılanmıyordu. Endülüs'e ilk felsefî fikirler İbn Meserre (ö. 931) tarafından sunulmuş ayrıca İhvanu's-Safa risaleleri sokulmuştu. Bu yıllar Endülüs'te fikri gelişim, çok hızlı ilerliyordu. Toplum Mutezilî fikirlerle tanışmıştı. Berberiler arasında yaygın olan Haricilik bulunuyordu. Ayrıca İbn Hazm (ö.1064) gibi Zahiriye mezhebinin en önemli şahsı fikirleri burada ortaya koymuştu. Yine Muvahhitlerin teorisyeni olup İmam Gazâlî'nin etkisi altındaki İbn Tumert (ö. 1130)'in fikirleri etkili olmuştu.[17]

Endülüs'te felsefenin başlangıcı olarak, faal aklı ön plana çıkaran İbn Bacce'yi vermemiz uygundur.[18] 1138'de vefat eden İbn Bacce, Farabi'nin felsefe yolunu izledi. Tasavvufu duygusal bularak, Allah'ın hisle değil, akılla bilinebileceğini öne sürdü. Onun ideali iyi beslendikleri için doktor ihtiyacı gerekmeyen bir cumhuriyetti.[19] Doğrusu Endülüs'te ki felsefenin seyrini kategorize edersek ilk dönemi İbn Bacce'ye (ö. 1138) kadar, ikinci dönemi halef-selef olarak İbn Bacce, İbn Tufeyl (ö. 1185) ve İbn Rüşt dönemi, üçüncü dönemi de İbn Rüşt sonrası olarak sayabiliriz. Bu anlamda İbn Rüşt Endülüs'teki felsefî hareketlerin doruğundaki şahıstır. Gazâlî gibi bilginlerin etkisiyle Doğu'da hız kesen felsefe Endülüs'te hayat bulmaya başlamıştı ve özellikle XII. yy.da en parlak dönemini yaşadı.[20]

İbn Rüşt

İbn Rüşt, Murabıtların başarılı yıllarının sonlarında 520/1126'da Kurtuba'nın Kadiu'l-Kudat'ı olan dedesinin ölü-

16 Hıml Zıya Ülken, "İbn Rüşt", *İA*.
17 Brignon, V, 342.
18 Bkz. Ahmed Erkol, *İbn Rüşt'ün Kelam Eleştirisi*, Ankara 2007, 40.
19 Ülken, "İbn Rüşt", *İA*.
20 Erkol, 49.

münden çok az önce Kurtuba'da doğdu.[21] Kurtuba o tarihte Avrupa'nın en önemli kültür şehriydi. 400 bin kitap kapasiteli bir kütüphane bulunuyordu. İbn Rüşt'ü dedesinden ayırabilmek için "Hafid İbn Rüşt" denilmektedir.[22] Künyesi Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. İbn Rüşt'tür. İlköğrenimini babasından yaptı. Entelektüel bir ailede yetişti. Endülüs'te adet olduğu üzere *Muvatta*'yı ezberledi. Temel dini derslerden sonra tıp, matematik okudu. Filozof İbn Bacce'den faydalandı.[23]

Muvahhitler (1147-1229)

Muvahhitler, Murabıtlar gibi Kuzey Afrika'da ortaya çıktılar. Selefî düşüncelere sahip görünüyorlar, Murabıtları kafir sayıyorlar, *Muvatta*'yı her şeyin ölçüsü olarak addediyorlardı.[24] Liderlerini mehdi ilan etmişlerdi. Bu düşüncelerle yola çıkan Muvahhitlere karşı Murabıtlar, içinde ücretli Hıristiyan askerlerin de olduğu ordu ile Kuzey Afrika'ya geçip saldırdılar ve yenildiler. Muvahhitler, 1147'deki bu galibiyetten sonra Murabıtlara muhalif bazı emirlere destek olmak üzere Endülüs'e geçtiler ve 80 yıllık hakimiyet sürecini başlattılar.[25]

Zaten Endülüs'te de Murabıtların gücü kalmamıştı. Bu sebeple ülke Muvahhitlere teslim oldu. Muvahhitler, ülkedeki Murabıtları temizlerken, Hıristiyan saldırısına uğradılar. Önce yenilseler de sonraki yıllarda galip geldiler ve Endülüs'e hakim oldular. Kuzeyden sürekli gelen saldırılara karşı çetin savaşlar verdiler.[26] 1172 ve 1191'de önemli galibiyetler aldılar. İlk savaşta karşı orduyu yöneten Kastilya Krallığı himayesindeki bazı Müslüman emirler de bulunuyordu. 1195'teki savaşta ise ordularında Kuzey Afrika'dan gelen ve ok kullan-

21 Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*.
22 Dedesinin murabıtlarla ilişkileri iyi idi ve o dönemde zimmiliği bozanların Afrika'ya sürülmesi için sultana fetvalar vermişti. Şeyban, 176.
23 Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, İstanbul 2004, 71.
24 İmamuddin, 306.
25 Brignon, V, 342.
26 Şeyban, 197.

makta mahir Türkler vardı. Bu dönemde Papa'nın organize ettiği ordular, Kudüs üzerinde Müslümanlarla mücadele içinde idiler.[27] Son zaferden sonra ise aldıkları mağlubiyetle birlikte papa İngiliz, Fransız, Alman, Portekizlerden oluşan bir Haçlı ordusu hazırlattı ve Muvahhitleri mağlup ettikten sonra reconquista hızlandı. Bu durum yaklaşık 30 yıl sürdü ve 1229'da Muvahhitler yıkıldılar.[28] Endülüs'te bu tarihten 10 yıl sonra kurulan Gırnata Emirliği ise (1238-1492) 1492'ye kadar ağır vergiler vermek suretiyle 250 yıl kadar yaşadı.[29] Bu durum da göstermektedir ki İbn Rüşt'ün çağı Endülüs'ün son müreffeh dönemini yansıtmaktadır. İbn Rüşt'ün ömrünün sonlarına doğru bu durumun böyle gitmeyeceği de gözükmektedir.

Muvahhitler, akidede tevile, fıkıhta ise taklide yatkın olduklarından fikri hayat gelişti. Muvahhitlerin hükümdarı Yusuf, felsefe ile ilgilenen biriydi.[30] Şehzade iken Endülüs'ün ilmi ortamında büyümüştü. Kitaba meraklı olduğundan kurduğu kütüphaneye kitap toplardı. İlmi çok severdi, sarayı Memun'un sarayına benziyordu. Yanında o dönemin İbn Bacce'den sonra en meşhur bilginlerinden "temiz ruh için dinin gerekli olmadığını" *Hay b. Yakzan* adlı kitabında dile getiren İbn Tufeyl vardı.[31] Hükümdar topladığı kitaplardan dolayı Aristo'ya merak sarmıştı. Onun anlayamadığı bazı eserlerinin şerh edilmesini istiyordu. Bu arada İbn Tufeyl, 1154'te 28 yaşında Merakeş'e gidip astronomik gözlemler yapan[32] İbn Rüşt'ü hükümdara takdim edince hükümdar onun felsefi birikimini öğrenmek için bazı sorular sordu. İbn Rüşt önce hükümdarın tepkisinden çekinerek görüşünü açıklamasa da sonra düşüncelerini hükümdara açtı. Bu arada hükümdarın İbn Tufeyl'e teklif ettiği Aristo'nun kitabının şerhini İbn

27 Özdemir, *Endülüs*, *DİA*.
28 Şeyban, 310.
29 Özdemir, *Endülüs*, *DİA*.
30 Babası Yakub çok katı dini kuralları uyguluyordu. Söz gelimi vaktinde namaz kılmayanları öldürüyordu, İbnü'l-Esir, XI, 291.
31 Ülken, "İbn Rüşt", *İA*.
32 Bkz. Fuat Sezgin, *İslam Bilim Tarihi*, çev. Abdurrahman Aliy, Ankara 2007, I, 35.

Tufeyl, yaşlı olduğu için yapamayacağını, bu işi İbn Rüşt'ün daha iyi yapabileceğini söyledi ve bu görev İbn Rüşt'e verildi.[33]

Bu görev, İbn Rüşt'e felsefe tarihinin en büyük yorumcusu unvanını kazandıracaktır. Onun İslam dünyasındaki lakabı Şârî,[34] Batı'da ise Commentator'dur (yorumcu).[35] İbn Rüşt, 1169'da İşbiliye (Sevilla) kadısı oldu. İki yıl sonra 1171'de baba ve dedesi gibi Kurtuba kadısı oldu. Artık Endülüs'ün en önemli mevkisinde oturuyordu. 1182'de sultan onu İbn Tufeyl'in yerine özel doktorluk için Fas'a çağırdı. İbn Rüşt bu dönemde sultana *Kütübü'l-Cevami* adlı kitabı çevirip takdim etti.[36]

Bu dönemde Endülüs'te Gazâlî'ye karşı yoğun bir tepki vardı.[37] Sultan Gazâlî'nin kitaplarını yasaklamıştı.[38] Bu sebeple Gazâlî'nin kitapları toplanıyor ve yakılıyordu. 1106 ve 1115'te iki kez toplatılıp yakılmıştı.[39] Gazâlî'yi eleştirecek ortam mevcuttu. İbn Rüşt işte bu verimli ortamı değerlendirerek Gazâlî'ye karşı meşhur *Tehafut*'ünü yazdı. Böyle bir ortam olmasa idi, muhtemelen bu eseri ortaya koyamazdı.

İbn Rüşt, 1195'te sultan ile Kurtuba'ya döndü. Hükümdar savaş için gelmişti. Bu sırada yapılan bir sohbet sırasında halk arasında Ad kavmine gelen fırtına gibi bir fırtına kopacağı söylentisinin yayılması üzerine halk mazgallar kazarak saklanmaya başlamıştı. Bu sırada yapılan bir münazarada İbn Rüşt bunun ilmî bir anlayış olmadığını söyledi. Buna karşılık Ad kavminin fırtına ile helak oldukları hatırlatılınca İbn Rüşt "bunların hikaye olabileceğini, Ad kavminin gerçek olup olmadığının bilinemeyeceğini nasıl helak olduklarının bilinmediğini" söyledi. Bunun üzerine inkarcılıkla suçlandı ve şikayet üzerine hükümdar tarafından Kurtuba'ya 73 km

33 Karlığa, 372
34 Abdurrahman Bedevi, *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslam'ın Rolü*, çev. Muharrem Tan, İstanbul 2002, 12.
35 Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, 371.
36 Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*.
37 İmamuddin, 309.
38 Erkol, 20.
39 Hasen İ. Hasen, *İslam Tarihi*, çev. Heyet, İstanbul 1985, VI, 138.

uzaktaki Lucena'ya sürüldü,[40] ayrıca kitapları yakıldı.[41] Bu dönemde Cuma namazı için şehre gelince Kurtuba Ulu Camii'nden zorla çıkartılıp dövüldü ve kovuldu. Öğrencileri kendisinden ayrıldı, şairler aleyhinde şiirler söyledi.[42]

Avrupalıların Aristo'nun eserlerinin en meşhur şarihi olduğu için övdükleri ve "Averroes" diye isimlendirdikleri İbn Rüşt, 1198'de Merakeş'te öldü. Cenazesinde başka bir ünlü bilgin olan İbn Arabi çocuk yaşında katılmıştı.[43] İbn Rüşt'e daha sonra itibarı iade edildi.[44]

İbn Bacce ile başlayıp İbn Tufeyl ile devam edip İbn Rüşt'te zirveye çıkan Endülüs felsefesi, Avrupa'yı çok etkiledi, en önemli öğrencisi olan Yahudi İbn Meymun onun yolundan devam etti. Eserlerinin bugüne gelmesini Yahudi filozoflara borçluyuz. Aristo'yu İbn Rüşt sayesinde tanıyan Avrupa ona çok önem verdi.[45] Avrupa'daki onun ekolu, XVI. yy.a kadar Averroes adıyla devam etti. St. Thomas gibi bilginler onun bazı fikirlerini harfiyen aldılar.[46]

O, din ile aklın çatışmasında aklı tercih edip dini yorumlamak gerektiğini belirtiyordu. Bu düşünce Avrupa'da çok cüretli ve çok ileri bir düşünce idi. Avrupalılar çok sonraları bile buna cesaret edememişlerdi. Onun takipçisi Siger gibi bilginler düalizme girerek hakikatin iki şekilde olabileceği şeklinde bir orta yol bulmaya çalışmıştı.[47] O, Grek düşüncesi ile ilahi dinleri uzlaştırma arzusu ile din-felsefe uzlaşmasında önceliği akla veren bir bilgindir.[48] O, bu bağlamda Cumhuriyet esasını ve liderlerin felsefeci ve bilgin olmasını, o zaman devletin adalete dayanacağını anlatmıştır.[49]

40 Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*.
41 Philip Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, çev. Ali Zengin, İstanbul 1995, 278.
42 S. M. İmamuddin, "Muslim Spanish", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, çev. Heyet, İstanbul 1988, IV, 503.
43 Özdemir, "Endülüs", *DİA*.
44 Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*.
45 İmamuddin, "Muslim Spanish", IV, 503.
46 Bedevi, 35.
47 Bedevi, 36.
48 İmamuddin, "Muslim Spanish", IV, 507.
49 Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları İlim Kültür Tarihi*, Ankara 1997, 58.

Sonuç

İbn Rüşt'ün yaşadığı dönemde (1126-1198) Endülüs altın çağındaki ilmi birikimin zirvede olduğu yılları yaşıyordu. İlmi birikimin bu kadar ileri olmasına karşın siyasi durum açısından da karmaşık dönemler yaşanıyordu. Onun dönemi siyasi çalkantılar yanında felsefî tartışmaların yoğun yaşandığı son parlak yıllar olmuştur.[50] Endülüs'teki meseleler, içeride halledilemediği için Mağrib'deki devletlerden önce Murabıtlar sonra Muvahhitlerin Endülüs'e müdahalesi gerekmişti.

İşte bu hengâmede İbn Rüşt siyasi olaylar ve karışıklıklar arasında yaşadı ve eserlerini verdi. Zaman zaman Mağrib'e geçip Merakeş'te bulundu. Dönemin ünlü bilgini İbn Tufeyl tarafından zamanın hükümdarına takdim edildi. Ancak onun Kur'an'daki ayetlere yaptığı bazı yorumlar, son dönemlerinde ona saraydan verilen desteğin bitmesine sebep oldu. Böyle bir baskı ihtimaline karşı kendisinden önceki filozof İbn Tufeyl düşüncelerini direk söyleyememiş ancak görüşlerini *Hay b. Yakzan* adlı eserinde ifade etmeye çalışmıştı.[51]

Bu dönemde gerek Endülüs'teki siyasi karışıklıkların çoğalması gerekse de onun felsefî yorumları yüzünden İbn Rüşt gibi dev bir filozof bu karışıklıkların içerisinde mağdur oldu, dayak yedi, sefil günler geçirdi ve perişan bir halde hayata veda etti. Onun eserlerini onu takip eden Yahudi filozoflara borçluyuz.[52] Ona o kadar sahip çıkmışlardır ki, İbrani dilinde Tevrat'tan sonraki en yaygın eserler İbn Rüşt'ün eserleri olmuştur.[53]

50 Bedevi, 225.
51 Bedevi, 226.
52 İmamuddin "Muslim Spanish", IV, 504.
53 Ali Bulaç, *İslam Düşüncesinde Din Felsefe Akıl Nakil İlişkisi*, İstanbul 1994, 227.

CORCİ ZEYDAN'A BİR TENKİT YAZISI

Burada Corci Zeydan'ın yazmış olduğu *Tarihu't-Temeddüni'l-İslamî* adlı esere, Hint ulemasından Şiblî Numânî tarafından yazılan tenkit yazısının, *el-Menar* dergisinde yayınlanan bölümlerinin, Mehmet Akif Ersoy tarafından çevrilerek, *Sebilü'r-Reşad* dergisinde neşretmiş olduğu bölümlerini yayınlamak istiyoruz. Corci Zeydan'ın eserinin, ülkemizde tekrar basıldığı bu günlerde bu tenkit yazısını yayınlamanın, kitabın okuyucuları açısından uygun olacağını düşündük.[1]

İslam dünyasında bu tarz kitapların ilki olan[2] bu esere, bazı tenkitler yapılmıştır.[3] Günümüzde de yazara yönelik tenkitler yapılmaktadır.[4] Corci Zeydan'ın[5] bu eserine şimdiye ka-

1 Bu eser Zeki Mugamiz tarafından *Medeniyeti İslamiyye Tarihi* adıyla 1328-1913 senesinde İstanbul'da, çevirisini aktardığımız tenkit yazısıyla aynı yıl içinde yayınlanmıştır. Mümin Çevik tarafından *İslam Medeniyeti Tarihi* adıyla 1971-1978 tarihlerinde İstanbul'da günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Kitap 2004 de tekrar Latinize edilerek yeniden yayınlanmıştır. Bkz. Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, notlarla günümüz Türkçesine çeviren: Necdet Gök, İletişim Yay. İstanbul 2004.

2 Corci Zeydan, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslamî*, thk: Hüseyin Munis, Mısır, 1968, I, 10.

3 Bkz. Emin el-Halavani, *Nebşu'l-Hezeyan Min Tarih-i Corci Zeydan*, Loknav, 1307; Abdülvahhap es-Sabuni, *Uyunu'l-Müellefat*, thk: Mahmut Fahuri, Halep, 1994, II, 381.

4 Yapılan tenkitlerden en dikkat çekenleri şöyle aktarılabilir: Yazarın rivayetler arasında yaptığı zayıf rivayetleri tercih etmesi, yaşadığı dönemin konjönktürel durumu nedeniyle Osmanlı'ya karşı yanlı bir tutum sergilemesi, eserin plan ve düzen konusundaki eksiklikler, kitabını gazeteci olması itibariyle çabuk ve yetersiz bilgilerle yazması vs. gibi. Bkz., Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, 22.

5 Son devrin Arap, tarihçi, edip ve gazetecisi olan Corci Zeydan, 1861 de Beyrut'ta Ortodoks bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Latince, İngilizce, Fransızca, Almanca, Süryanice, İbraniceyi bilen Zeydan, Hilal dergisi çıkararak, fikirlerini yansıttı. Dönemin ittihatçılarını destekleyen Zeydan, 1914'te öldü. Tarih, edebiyat, tarihi romanlar ve sosyal konularda bir çok eseri bulunan Zeydan'ın ülkemizde bilinen en meşhur eseri tenkidini yayınladığımız eserdir. Tarihi romanlarından bir kısmı Türkçeye çevrilmiştir. Yazarın hayatı ve eserleri konusunda geniş bilgi için

dar yapılan tenkitler içinde en geniş ve en etkili tenkitlerin Şiblî Numanî'nin tenkitlerinin oluşturduğu belirtilmektedir.[6] Şiblî'nin tenkitleri, İslam dünyasında hararetle kabul edilmiştir.[7] Genelde *Tarihu't-Temeddüni'l-İslamî*'ye tenkit yazanlar, ilk olarak Şiblî Numanî'nin tenkitlerini aktardıktan sonra, kendi tenkitlerine başlamaktadırlar. Bu anlamda ilk tenkit olması bakımından da önem arz etmektedir. Ayrıca Şiblî Numani bu çalışmasında sadece eseri tenkit etmekle kalmamış, zaman zaman da tarih metodolojisi nasıl olmalıdır? İslam tarihi kaynakları nasıl kullanılmalıdır? gibi soruların cevaplarını aramış ve bu sorulara doyurucu cevaplar vermeye çalışmıştır. Çalışma bu bakımdan da önemlidir.

Corci Zeydan'ın *Tarihu't-Temeddüni'l-İslamî* adlı bu eseri basıldığı zaman, Hindistan İlimler Bakanı olan Şiblî Numanî,[8] eserin çıkan ilk cildini okuduktan sonra, Corci Zeydan'a gön-

bkz. Muharrem Çelebi, "Corci Zeydan", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 69-71: Kratschkowsky, "Circi Zeydan", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1988, III,194-195.

6 Corci Zeydan'a yazılan tenkit eserlerinden biri, Şevki Ebu Halil'in *Corci Zeydan Fi'l-Mizan* (Dımeşk, 1983) adlı eseridir. Bu eserin önsözünde yazarın belirttiği gibi yapılan tenkitler Corci Zeydan'ın en meşhur eseri *Tarihu't-Temeddüni'l-İslamî*'ye değil de diğer eserlerine yönelik hazırlanmış bir tenkit kitabıdır. Müellife göre bunun sebebi, genelde Corci Zeydan'ın *Tarihu't-Temeddüni'l-İslamî* adlı kitabına eleştiriler yapılırken, diğerlerine yapılmadığından dolayıdır. Bu sebeple yazar, bu eserinde Corci Zeydan'ın diğer eserlerine ve özellikle edebiyat ağırlıklı tarihi romanlarına yönelik eleştirilerde bulunmakta ve daha çok genel değerlendirmeler yapmaktadır. Bu değerlendirmelerinden biri şöyledir: "Corci Zeydan, söylenmeyeni işiten, duymadığını ezberleyen, ezberlemediğini yazan, yazılmayanı anlatan biridir." sh.160.

7 Bkz. Ebu Ubeyde Meşhur b. Hasan Ali Selmanî, *Kütübün Hazzera Minha el-Ulema*, Beyrut 1995, II, 73-103. Eserde Corci Zeydan'a yönelik yapılan tenkitler bulunmaktadır. Yazar, kendi tenkitleri olmakla beraber çevirisini aktardığımız Şiblî Numanî'nin tenkitlerinden de alıntılar yapmakta ve İslam dünyasında bu Hintli alim dışında kitaba yönelik ciddi bir eleştiri yapılamadığından yakınmaktadır. (sh. 91)

8 Şiblî Numanî, 1857 yılında Hindistan Bindul'da doğdu. Arapça, Urduca, Farsça dilleri ve İslam Tarihi konusunda uzmanlaştı. Aligarh Üniversitesinde hocalık yaptı. Mısır ve Türkiye'yi ziyaret etti. İslam Tarihi alanında bazı çalışmalar yayınladı. *Siretü'n-Nebi* adlı eseri, Ömer Rıza Doğrul tarafından Asr-ı Saadet adıyla ülkemizde yayınlandı. Bkz. Şiblî Numanî, *Son Peygamber Hz. Muhammet*, çev. Yusuf Karaca, İstanbul 2003: A. Sıddıki, "Şiblî Numanî", *İA*, İstanbul 1970, XI, 518.

derdiği mektupta takdir hislerini ifade etmiş, sadece tenkit olarak kitapta verilen bilgilerin kaynaklarının da verilmesini istemiştir. Bu mektubu ikinci cildin başında yayınlayan[9] Corci Zeydan, tenkitleri haklı gördüğünü belirterek bundan sonra yayınlanan ciltlerde kaynakları da vermiştir.[10]

Eserin sonraki ciltleri çıktıkça esere karşı olan takdir hislerini değiştiren Şiblî Numanî, eserde gördüğü hatalar için bir tenkit yazısı yayınlamayı uygun bulmuş, bu yazıyı da *el-Menar* dergisinde tefrika etmiştir. *el-Menar*'da dizi halinde tefrika edilen tenkitlerin ilkine bir takdim yazısı yazan Muhammet Reşit Rıza, Corci Zeydan'a ağır ithamlarda bulunmuştur.[11] Bu yazı dizisi daha sonra bir kitap halinde basılmıştır.[12] Tefrika edilen bu tenkit yazıları, *el-Menar*'da yayınlandıkça, Mehmet Akif Ersoy tarafından Türkçeye çevrilip, *Sebilü'r-Reşad*'da yayınlamaya başlanmıştır. Mehmet Akif Ersoy, çeviriyi yapmadan önce bir giriş yazarak yazının tanıtımını yapmakta ve bu konuda bazı değerlendirmelerini aktarmaktadır. Mehmet Akif'in çevirisini Latinize ederken, çevirideki dilin üzerinden yaklaşık yüzyıl geçtiği için, bazı deyim ve kelimelerin günümüz Türkçesindeki karşılığını dipnotta vermek zorunda kaldık. *Sebilü'r-Reşad*'da yayınlanan her bölümün belirlenip sırasının belli olması ve yazının çıktığı her sayı için bir numara vererek yayınlanan yazıların numara ile takip edilmesini sağlamak amacıyla yazıları numaraladık.[13] Şimdi çeviriyi sunmak istiyoruz:

9 Bkz. Zeydan, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslamî*, II, 9.
10 Zeydan, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslamî*, III, 5.
11 Bkz. Ali Selmanî, 73.
12 Bkz. Yusuf Elyan Serkis, *Mucemu'l-Matbuati'l-Arabiyye ve'l-Muarrabe*, Beyrut 1928, I, 1102.
13 Bu çevirinin Latinize edilmesini bana tavsiye ve teşvik eden ayrıca verdiği kitabiyat bilgileriyle konuyu zenginleştiren Prof. Dr. Hulusi Kılıç'a teşekkür ederim.

TENKİD VE TAKRİZ

Yazan: Şiblî Numanî
çev. Mehmet Akif Ersoy

1

Medeniyet-i İslamiyye Tarihinin Hataları

(*el-Hilal*) sahibi Corci Zeydan Efendi'nin (*Tarihu't-Temeddüni'l-İslamî*)si (*Medeniyet-i İslamiyye Tarihi*) ismiyle Türkçeye nakil olundu. Aslını okumayanlar tercümesini okumuşlar yahut işitmişlerdir.

Mısır'da, Rusya'da bir hayli intikada maruz olan bu eser, memleketimizde pek büyük bir mevkii tuttu. İşittiğime göre tarih yazanlarımız, Corci Zeydan Efendi'nin kitabını en zengin, en bî-taraf me'haz biliyorlarmış da sahifelerini ayniyle nakil ediyorlarmış.

Müellif, vaktiyle eserini mekteplere kabul ettirmek için Mısır Maarif Nezaretine müracaat eylemiş: lakin müsaade alamamış idi. Çünkü münderecatını tetkik eden erbab-ı ihtisas nezarete verdikleri takrirde, kitabın bir çok yanlışı olduğunu ileri sürerek "okunamaz, okutulamaz" demişlerdi.

El-Müeyyed gazetesinde de aynı kitaba dair bir çok intikadlar görüldü ki, kitabın sahibi bunların bir kısmına mukabele, bir kısmını kabul etti.

El-Menar sahibi Muhammet Reşit Rıza'ya göre: Eserdeki hatalar bile bile değilmiş. Müellifin bir takım mesaili anlayamamasından imiş. Vekayi-i cüziyeyi, kavaid-i külliye[14] suretinde kabulüne gelince, bu da Corci Zeydan'ın bütün müellefatında tuttuğu bir usul imiş. Yalnız sonraları yazdığı yazılardan, söylediği sözlerden kendisinin Şuubiyyeden (sair milletleri Araplara tercih edenler) olduğu his olunuyormuş. Zaten eserin türkçeye tercüme edilmesi de bundan ileri geliyormuş.

Zan etmeyiz ki, el-Menar sahib-i muhteremi şu son sözle Türklere hücum etmek istemiş olsunlar. Zira pekiyi bilmeleri lazım gelir ki, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslamî* mütercimi, Türk değildir. Müellif gibi Hıristiyan Araplardandır.

Şimdiye kadar bizde bu kitaba dair kimse tarafından bir söz söylenmemesi cidden şayan-ı teessüftür. Hele "Tarih-i İslam" yazmaya kalkışanlar dedikleri gibi me'haz olmak üzere yalnız bu eserin tercümesini intihap etmişlerse pek garip olur.

14 Özel olaylardan genel kaideler çıkarmak.

Bizim tarihçilerimiz yok ama öyle zan ediyoruz ki, bu iş masal yazmak nevinden bir şey olmayacak. Onun için az zaman zarfında ciltlerle tarih meydana getiren müverrihlerimize hayran olmamak elimizden gelmiyor.

Haydi diyelim ki: Garptaki milletlerin tarihi son zamanlarda mümkün olduğu kadar bitaraf adamlar tarafından yazılmıştır. Onun için o eserleri tercüme edivermekle bir iş görmüş olalım. Lakin tarihin şarka, hususiyle İslam'a ait kısmı için de aynı vasıtaya müracaat etmek pek safderunluk olmaz mı?

Tarih-i İslam doğrudan doğruya Müslüman müverrihlerinin eserlerinden alınmalıdır. Ancak bunların hiç olmazsa en mevsuk, tanılmış olanları iyice tetkik edildikten, uzun uzadıya muhakeme olunduktan sonra nakil olunmalıdır.

Tarih yazmak için tabii bir çok şerait-i cami olmak icap edecek. Lakin Tarih-i İslam için her şeyden evvel lisan-ı Arabiyi edebiyatıyla beraber bilmek elzemdir. Zira müracaat edilecek me'hazlar arasında herkese söylemeyenleri pek çoktur.

Bu hafta gelen (*el-Menar*) da Corci Zeydan'ın tarihine dair bir makale gördük. Muharriri Hint ulemasından Şeyh Şiblî en-Numanî'dir. İnşallah gelecek nüshamızdan başlayarak tercüme edeceğiz. Eserin ne kadar süreceğini bilemiyoruz. Çünkü el-Menar'da da mabadili olarak[15] devam ediyor.[16]

2

Şeyh Şiblî en-Numanî makale-i intikadiyesinin başına on beş satırlık bir dibace geçirdikten sonra, Corci Zeydan'a hitaben diyor ki:

Ey Fazıl müellif! Ben senin lütfünü inkar edecek değilim. Evet, eserinde ismimi yükseklere çıkarmış, beni sikadan sayarak sözlerimle istişhad etmiş, en hakiri, en az tanınmışı olduğum halde adımı Hint ulemasının meşahiri sırasına geçirmişsin. Lakin bunların hepsine mukabil acaba "Şahsım medih olunuyor." diye Arapların zem edilmesine anmakta olduğun tezyif, teşnî oklarının nişanesi olmasına razı olabilir mi idim? Emeviler -başka bir şey için değil- sırf halis Arap olduklarından dolayı senin nazarında mahlûkat-ı ilahiyenin en şeriri, en fenası oluyor, halka ğadr ediyorlar, türlü türlü işkencelerde bulunuyorlar, ahalinin elindekini bitiriyorlar, zürriyeti öldürüyorlar, tebaanın malını yağma, her

15 Devam edecek şekilde.
16 *Sebilü'r-Reşad*, çev. Mehmet Akif, 1328, S. 5-187, C. 1-8, s. 92.

türlü muharrematı irtikâp ediyorlar, Kabe'yi yıkıyorlar, Kur'an'ı istihfaf ediyorlar öyle mi? Ben bu kadar isnadâta karşı susabilir mi idim? İskenderiye kütüphanesinin yakılmasını kemal-i adaletine yerler gökler şahadet eden Ömer b. Hattab'a nispet etmene dayanabilir mi idim? Abbasileri medih ederken bunlarını mefahiri sırasında diyorsun ki:

"Arabı kelp menzilesine indirdiler, Mansur, Kabe'yi düşürmek için Kubbe-i Hadra bina ettirdi. Bir de Haremeyni sefil etmek maksadıyla avâidini[17] kıstı. Memun, nüzul-ü Kur'an-ı inkar eyledi. Mütasım billah, Samarra'da[18] Kabe yaparak etrafında tavaf yeri, Mina, Arafat mevkileri tayin etti..." Ben bunları sukut ile geçiştirebilir mi idim?

Farz et ki bende millet, din gayreti kalmamış ta, bir takım ecnebilerin yaptığı gibi bütün hissiyat-ı âliyeden mahrum bir feylesof-i sırf[19] olmakla iftihar ediyorum. Rıza, gazap, sürur, ğayz gibi duygulardan bihaber yaşıyorum. Farz et ki nefsimi zulme tahammül etmeye, olur olmaz şeyleri kabul edivermeye, fena sözlere aldırmamaya, iyiliği kötülükle, kötülüğü iyilikle karşılamaya alıştırmış olayım. Bununla beraber yine sen zanneder misin ki, durur da tarihin nasiyesini kirletmeye, hakkı beyninden vurmaya, batıla revaç vermeye, rivayatı bozmaya, hakikati çevirmeye, nâssı hurafata alıştırmaya tahammül edebilirim? Ey fazıl muhterem! Ne fena bir zanda bulunmuşsun, düşünmemişsin ki insaniyet henüz boş değil. Kıyıda, bucakta kalmışlar var. Hak henüz yardımcılarından müdafilerinden büsbütün mahrum olmamış.

Müellifin aradığı gaye Ümmet-i Arabiyye'yi tahkir etmekten, onun seyyiatını meydana koymaktan başka bir şey değildir. Lakin fitne ayaklandırmaktan korktuğu için, mecray-ı kelamı değiştirmiş, hakkı batıl kisvesinde göstermiştir. Müellif Asr-ı İslam'ı üç devre taksim ediyor:

Hulefa-i Raşidin, Emeviyye, Abbasiyye devirleri. Birinci devirle, üçüncü devri medih ediyor. (Aşağıda görülecektir ki bu medh de zahiridir, hakiki değil.) İşte müellif evvela bizim ululamız, dinde İmamlarımız olan Hulefa-i Raşidin'i, saniyen aleyhi's-salat-u ve's-selam efendimizin amca zadeleri olup neşr-i medeniyette azamet, şan ve şevkette medar-ı iftiharımız bulunan Abbasileri

17 Gelirini.

18 Mutasım'ın Türk askerleri için kurduğu özel şehirdir. Abbasilere yarım asır başkentlik de yapmıştır. Bkz. Mehmet Azimli, "Hassa Ordusu", *Türkler*, Ankara 2002.

19 Tam.

medh etmek suretiyle halkı aldattıktan sonra "Mademki Emevilerin böyle bir mevkii mümtaz-ı dinileri yoktur, kimse çıkıp ta onları müdafaada bulunmaz." diyerek zavallılara pek fena hücum ediyor. İsnat etmedik fenalık, selb eylemedik iyilik bırakmıyor. Şayet bu hücum Emevilerin, Âl-i Mervan'dan yahut Ümeyye sülalesinden olmalarından neş'et eylese idi, biz onları müdafaa yahut himaye etmekten vareste kalırdık. Lakin zavallıların bütün kabahati başka milletle asla karışmamış halis Arap olmalarıdır. Nitekim müellif kitabının ikinci cildinde :

"Emeviler, Devlet-i Abbasiyye'den halis Arap olmaları itibariyle ayrılıyor." diyor. Dördüncü cildinde:

"Sözün hülasası Devlet-i Emeviyye bir devlet-i Arabiyyedir ki, esas maksadı saltanat ve tagallüp daiyesinden ibarettir." hükmünü veriyor.

Arabın Arap Olmayanlara Karşı Asabiyeti

Müellif, bu davayı ispat için sözü uzatıyor. İkinci ciltte buna dair medsus[20] olmak şartıyla biraz söyledikten sonra asıl dördüncü ciltte bir faslı mahsus açıyor. İşte şu ibareler aynen kendi sözleridir:

"Araplar başkalarına karşı köle muamelesi ederlerdi. Camide arkalarına durup namaz kılarlarsa, bunu Allah rızası için ihtiyar edilmiş bir tevazu sanırlardı."

"Mevaliyi (azatlı köle yahut bunların nesli) künyeden mahrum ederek yalnız isimleriyle yahut lakaplarıyla çağırırlardı. Hem onlarla yan yana yürümezlerdi."

"Derlerdi ki: namazı ancak üç şey bozar: eşek, köpek, bir de mevali"

"Arap, kendisini Arap olmayanların seyyidi addeder. Kendisinin siyadet, başkalarının ise hizmet için yaratıldığı zannında bulunur."

"Araplar bünyelerine mizaçlarına varıncaya kadar her şeylerinde sair milletlere karşı kendilerinde bir rüçhan tevehhüm ederler, hatta vücutlarına nüzul isabet etmez, Kureyş kanlarından başkası altmış yaşında, çocuk doğuramaz itikadını beslerler."

"Kaza gibi mühim menasib-i diniyeden Arabın gayrısını men ettiler. Kazaya "Araptan başkası ehil olamaz." dediler. Cariyeden doğanları babası Kureyşî bile olsa hilafetten mahrum bıraktılar. İsterse kabâilin en aşağısından olsun bir Arap karısını Araptan başkasına emir bile olsa yine vermezler."

20 Gizlenmiş.

"Muaviye zamanında Emeviler mevaliyi esir nevinden sayarlardı. Bunlar çoğaldığı için Muaviye bu tekessürden Devlet-i Arabiyye'ye gelecek tehlikeyi idrak ederek ya hepsini birden yahut bir kısmını öldürtmek istedi."

Bilinmelidir ki efkar-ı batılasını teyit için müellifin müteaddit usulleri vardır. Bunlardan biri bile bile yalan söylemektir, nitekim göreceksiniz.[21] Öbürü efradın birinden sadır olan bir hareketi, bütün millete teşmil etmektir. Daha öbürü, rivayete hıyanet, kelimeleri tahrif eylemektir. Bunlardan başka muhazarat,[22] letaif gibi mevsuk olmayan mehazlarla da istişhad eder. Şimdi bunların her birinden birer misal getirelim, diyor ki:

"Araplar başkalarının arkalarında durup ta namaz kılarlarsa, bunu Allah rızası için ihtiyar edilmiş bir tevazu sanırlar...mevaliyi künyeden mahrum bırakırlar...namazı üç şey bozar..."

Acem, Arap tarihine biraz vukufu olanlar için meçhul değildir ki, Acemler zuhur-i İslam'dan evvel Arapları tahkir ederlerdi. Aleyhi's-salat-u ve's-selam efendimizin mektubunu aldığı zaman Kisra yüzünü ekşiterek "Kölem bana mektup yazıyor." demişti. Yezdicerd, Kadisiye fatihi Sad b. Vakkas'a yazdığı mektupta "Deve sütü içmekten, kertenkele yemekten Araplar o hale geldiler ki, Acem şahlarının tac ve tahtını istiyorlar. Yazıklar olsun sana ey dönek dünya." demişti.[23] Hire[24] padişahları ise Acem şahlarının taht-ı himayesinde idi.

Sonra Cenab-ı Hak Arapları İslam ile müşerref edince Acemlerden intikam almaya onların tahakkümü altında yaşamamak istemeye başladılar. Şeriat-ı İslamiyye ise bütün fahr ve nahveti[25] kökünden kaldırdı. Aleyhi's-salat-u ve's-selam efendimiz Haccetü'l-Veda'daki son hutbesinde "Arabın Aceme, Acemin Araba rüçhanı yoktur. Hepiniz Ademin evladısınız." buyurmuştu. Artık bundan sonra temayüz kalktı. Herkes müsavi oldu. Lakin bununla beraber her iki tarafa mensup olanların bir kısmında diğerine karşı bir hiss-i infial saklı olarak kaldı ki bu hal iki hizb-i mütekabilin hudusuna sebep oldu. Bunlardan biri Şuubiyedir. Şuubiye

21 Corci Zeydan'ın aktardığı kaynağı bulunamayan bilgilere örnek için bkz. Hüseyin Munis, II, 35.

22 Hikaye, eğlence için okunan, faydalı bilgiler içeren kitap türü.

23 Bu ifade metnin dipnotunda verilen Farsça bir şiirin çevirisidir (yay).

24 Hireliler, Kuzey Arabistan'da İran bölgesine yakın bir yerde Sasanilere bağlı olarak yaşayan bir devletti. Geniş bilgi için bkz. İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammet ve Evrensel Mesaj*, Ankara 2003, 22.

25 Kibiri.

Arapları tahkir eden, onlara her kusuru isnat eden fırkadır. Ebu Ubeyde müteaddit kitaplar vücuda getirmiştir ki, bunlarda bütün kabail-i Arabın neseplerine tan etmiştir. Diğer fırka ise Arap asabiyetini güdenlerdir.

Allame İbn Abdirrabih *el-Ikdu'l-Ferid*'inde[26] her iki fırkanın hüccetlerini, sözlerini cami olmak üzere bir bab ayırmıştır. Zaten Arabın asabiyetini ispat hususunda müellifin naklettiği sözlerin kısm-ı azamı *el-Ikdu'l-Ferid* sahibinin bu babta yazmış olduklarıdır. Nitekim eserinin hamişinde müellif bunu tasrih etmiştir.

Kitapları karıştıracak olursanız görürsünüz ki, müellifin bütün Araba nispet ettiği sözler ashab-ı asabiyye namıyle tanılmış, bir şirzime-i hususiyye'nin[27] sözlerinden ibarettir. Zaten *el-Ikdu'l-Ferid* sahibi bu sözleri nakil ederken babın başına "Arap ashab-ı asabiyeti diyor ki" ibaresini yazmıştır. Pek ala bilirsiniz ki, bu cemaat Arabın kaffesi yahut kısm-ı azamı olmak şöyle dursun, yüzde biri bile değildir. Belki cemiyet arasında gaib olup gidecek bir cemaat-ı kalileden ibarettir.

Bundan başka müellif bu kadarla iktifa etmiyor. Belki şahsı muayyen, ismi malum olan bir ademin sözünü bütün Araba isnat ediyor. İşte "Mevali arkasında namaz kılmazlardı, kılsalar da bunu tevazu addederlerdi..." sözünü *el-Ikdu'l-Ferid*'den nakletmiyor. *el-Ikdu'l-Ferid* sahibi bu sözü Nafi b. Cübeyr'e nispet etmişken, müellif onu bütün Arabın hissiyatına tercüman gösteriyor. Bu sania yani hususi bir vakayı umumi şeklinde göstermek, müellifin teyid-i batıl için irtikap ettiği hilelerin en büyüğüdür.[28] Daha doğrusu Çerh-i müellefatının[29] mihveridir.[30]

3

Müellif diyor ki: "Muaviye, mevalinin çoğalması yüzünden Devlet-i Arabiyye'ye gelecek tehlikeyi anladığı için, hepsini yahut bir kısmını öldürmek için emir vermek istedi." (cilt, 4, sayfa, 59)

Muaviye'nin metn-i kelamı ise şöyledir. "Bana öyle geliyor ki, bunlar Araba Arabın saltanatına karşı kıyam edecekler. Onun

26 *Ikdü'l-Ferid*'in güvenli bir kaynak olup olmadığı konusunda bkz. Mustafa Muhammed eş-Şeka, "İbn Abdirrabbih", *DİA*, İstanbul 1995, LXX, 282.

27 Küçük bir grup.

28 Corci Zeydan'ın bazen bir mezhebin görüşünü genel görüş gibi aktardığı konusunda bkz. Hüseyin Munis, I, 220.

29 Yayınlanmaya devam ede gelen eserlerinin.

30 *Sebilü'r-Reşad*, çev. Mehmet Akif, 1328, S. 7-189, C. 1-8, s. 131-132.

için yarısını öldürmek, yarısını bırakmak fikrindeyim." Görülüyor ki, bu rivayet sahih olduğu takdirde bile, Muaviye mevalinin ancak yarısını öldürmek fikrinde imiş.

Halbuki müellif ibareye kendisinden söz ilave ederek Muaviye bunların hepsini öldürmek için emir vermek istedi diyor.

Müellif "Araplar felç hastalığına tutulmaz itikadında bulunurlardı." (cilt, 4, sayfa, 60) diyor. Bu iddiasına da kitabın hamişinde gösterdiği vech ile, Tabakatu'l-Etibba'yı şahit getiriyor.

Huda bilir, Tabakatın ibaresine vakıf olsanız müellifin rivayatı bozmak, hikayatı alt üst etmek hususundaki cüretine karşı hayretler içinde kalırsınız. Tabakat sahibi tabip İsa'nın (kavl-i raciha göre Hıristiyan'dır.) tercüme-i halini zikir ederken diyor ki: el-Mehdi'ye nüzul isabet etmiş. Yanına gelen hekimlerin içinde sahibi tercüme İsa da var imiş. Demiş ki: el-Mehdî b. el-Mansur b. Muhammet b. Ali b. Abdullah b. Abbas'a nüzul isabet etsin! Vah! ne bunlara ne de bunların neslinden gelen bir kimseye ebediyen felç hastalığı gelemez. Meğerki, Türk, Çerkez karılarıyla çokça münasebette bulunmuş olsunlar.

Tabakat sahibi bu hikayeyi yazdıktan sonra Tabip Yusuf'tan naklen şu vakıayı zikrediyor: "el-Mehdi'nin oğlu İbrahim felce benzer bir arızaya uğrayınca Yusuf'u çağırmış "Bu hastalığın beni tutmasına ne diyeceksin bakalım?" demiş. Yusuf diyor ki: "İbrahim'in şu sualinden Tabip İsa'nın el-Mehdî'ye söylemiş olduğu sözü hatırladığını, kendisindeki hastalığın mühlik olmamak lazım geldiğine kail olduğunu anladım." Dedim ki "Sizin bu hastalığı inkar etmenize sebep göremiyorum. Zira valideniz Denbavendli idi. Denbavend ise Bilad-ı Rumun en soğuk bir yeridir."[31]

Görülüyor ki Arapların felç hastalığından muafiyetleri hakkındaki zanları Bilad-ı Arabın hararet-i malumesinden neşet ediyor, yoksa bu imtiyazın şerafet-i nesl ile hiç münasebeti yoktur. Hatta Tabip İsa'nın kalkıp ta el-Mehdî'nin ecdadını saymasından bu imtiyazın aile-i risalet penahiye ihtisası anlaşılmış olsa bile bundan umum Araplara hisse çıkarmak, doğru olamaz. Nitekim halife el-Mehdî'nin oğlu İbrahim'e anasının Denbavendli olduğu söylenince kendisinin felce musap olduğunu hiç istiğrap etmemiş.

Bakınız müellif hikâyenin cereyanını nasıl değiştiriyor.

Bunun için nasıl bir silsile-i hıyanet yürütüyor! Kaldı ki bu söz Tabip İsa'nın sözüdür. Bu zatın ise Arap olup olmadığı malum

31 Rey yakınlarında bir yer ismi. Bkz. Kazvinî, *Âsaru'l-Bilad*, Beyrut trz, 192: el-Bekrî, *Mucem-u Mesta'cem*, Beyrut 1998, II, 176.

değildir. Zannı galibe göre Nasranîdir. Hatta Arap olduğunu farz etsek, mensubîn takımından olduğu için müdahenekarlıkla halifeye bir kat daha sokulmak isteyeceği tabiidir. Artık böyle bir adamın sözü, bütün Arabın sözü olabilir mi?

Müellif "Araptan başkasını kaza gibi mühim menasıb-ı diniyyeden mahrum bıraktılar, kaza'ya Araptan başkası elvermez dediler." diyor. Bu rivayeti de İbn Hallikan'a isnat ediyor. (cilt, 4, sayfa, 6)

İşin hakikati şöyledir: Haccac, Tabi-î meşhur Said b. Cübeyr'i esir ettiği vakit, Said mevaliden olduğu için ona karşı bir eday-ı imtinan ile dedi ki: "Küfe'de Araptan başka kimse olmadığı halde, ben seni orada namaza imam nasp etmedim mi?"

İbn Cübeyr "Evet!" dedikten sonra Haccac tekrar dedi ki: "Ben sana Küfe kazasını tevcih etmek istediğim zaman Araplar şikayete başlayarak 'Mansıb-ı kazaya Araptan başkası elvermez.' demediler mi?"

İbn Hallikan, vakayı uzun uzadıya naklediyor. Malumdur ki, Küfe'de o aralık Araptan başkası yoktu. Bir de tabidir ki emr-i kaza milletin âdatına, hasâisine, teâmülüne, tarz-ı muaşeretine tamamıyla muttali olan ademin kârıdır. Başkası bu işi göremez. Said b. Cübeyr ise Arap değildi. Eğer Küfelilerce bu ademin mevki-i kazaya geçmesine karşı gösterilen mumaneat, kendisinin mevaliden olmasından ileri gelseydi onun namaza imametini de kabul etmezlerdi. Zira imamet kazadan daha şerefli, daha yüksektir. Ne hacet! İşte Ebu Hanife mevaliden olduğu halde Emeviler zamanında kendisine kaza tevcih etmek istediler. Kabul eylemedi. Vakıa, İbn Hallikan'da mufassalan mezkurdur.

Müellif diyor ki: "İsterse Kureyş'ten olsun cariyeden olanı mansıb-ı hilafetten mahrum bıraktılar." Evet, lakin bu hal cariyeden olanları tahkir için değildi. Asmaî diyor ki: Emeviler cariyeden doğanlara bey'at etmezlerdi. Bu ise halkın zannı gibi onları hakir gördüklerinden değil, ancak saltanatlarının zevali bir cariye elinde vukua gelecek zannını beslemelerindendir. *(el-Ikdü'l-Ferid*, cilt, 2, sayfa, 330) Hişam b. Abdülmelik'in, Zeyd b. Ali'ye söylemiş olduğu "Sen cariyeden doğdun. Onun için hilafete salih değilsin." Sözü ki, müellif onunla istidlal ediyor. Zeyd buna cevaben "İsmail'de cariyeden olmaydı. Hâlbuki Seyyidu'l-Beşer Muhammet onun sülalesindendir." cevabını vermişti. Malumdur ki, İmam Zeynel Abidin'in oğlu olan Zeyd, kadr ve menzilet, mecd ve asalet, sıdk ve emanet cihetiyle Hişam'a elbette faiktir. Kaldı ki, iş böyle

olsa idi, ne Yezid b. Velid, ne de Mervan halife olamazdı. Çünkü her ikisi de cariyeden olma idi.

Müellifin hıyanetlerinden bütün müellefatında tuttuğu usule unvan olabilecek kadarını gösterdiğimiz için, şimdi ruh-i meseleyi tetkik etmekliğimiz icap ediyor. Yani Arap olmayanlarla mevali müellifin iddiası vechile, Emeviler zamanında hakikaten köle muamelesi görecek kadar hakir, zelil mi idi? Yoksa Arabın mazhar-ı ihtiramı olacak bir mevki-i şan ve şerefde mi bulunuyordu?[32]

4

Emeviler zamanında en büyük, en mühim memleketler, Mekke, Medine, Basra, Küfe, Yemen, Mısır, Şam, el-Cezire, Horasan idi. Bu memleketlerin her birinde birer imam var idi ki, halkı onlar idare ederlerdi. Bu imamların isimlerini sıra ile yazıyoruz:

Mekke : Ata b. Ebi Rebah (Ebu Hanife'nin üstadı)

Yemen : Tavus

Şam : Mekhul

Mısır : Yezid b. Ebi Hubeyb

el-Cezire : Meymun b. Mihran

Horasan : Dahhak b. Müzahim

Basra : İmam Hasan Basri

Küfe : İbrahim Nehaî

Bu adamların İbrahim Nehai'den maadası kâmilen mevaliden, bir kısmı da cariye çocuğu idiler. İşte hem Arap olmadıkları, hem cariye çocukları oldukları halde zamanlarında nâsın ulusu idiler. Araplar kendilerine inkiyat eder, Hulefa-i Emeviyye ise hürmette bulunurlar idi. Ata b. Ebi Rebah'a gelince İbn Sindiyye olmakla beraber, Şeyhu'l-Harem idi. Fetva'da kavli racih, mesailde son söz kendisinin idi.

İbn Hallikan, bu zatın terceme-i halini yazarken şöyle söylüyor: İbrahim b. Amr b. Keysan diyor ki: Emeviler zamanında bir münadi çıkarırlardı ki "Ata b. Ebi Rebah'tan başkası nâsa fetva veremez." diye bağırırdı. Acaba halifelerin rızası olmaksızın böyle bir şey kabil midir? Tavus'a gelince vefatında cenazesine o kadar halk birikti ki, namazını kılmak müşkil oldu. O aralık İbrahim b. Hişam, Mekke valisi bulunuyordu. Zabıtadan muavenet istedi. Cenazede Hz. Hasan'ın oğlu Abdullah da var idi. O da tabutun altına girdi. Namazı kılanlar arasında halife Hişam b. Abdülme-

32 *Sebilü'r-Reşad*, çev. Mehmet Akif, 1328, S. 9-191, C. 1-8, s. 171-172.

lik de mevcut idi. Tavus'un terceme-i halini yazarken Allame İbn Hallikan bunların hepsini söylüyor. Pek ala bundan büyük paye-i şeref olabilir mi?

Mekhul-i Şami ise ittiba olunan eimmenin biridir. Zühri "Ülema dörttür: falan, falan, bir de Mekhul." diyor.

Yezid b. Ebi Hubeyb'e gelince halka fıkıh öğretmesi mesail-i şer'iyyeden fetva vermesi için Ömer b. Abdülaziz'in Mısır'a göndermiş olduğu zat budur. İmam Suyuti'nin Husnu'l-Muhadara'sında musarrah olduğu veçhile kendisi onların ilk muallimidir.

Meymun b. Mihran faziletiyle, siyadetiyle beraber el-Cezire'de haraç üzerine emir idi. İbn Kuteybe *el-Mearif*'inde bunu tasrih etmiştir.

Hasan el-Basri'ye gelince: Büyüklüğüne ait ne söyleyebilirseniz, hiç tereddüt etmeyiniz, söyleyiniz. Hâkimler, melikler, serdarlar kendisine arz-ı tazim eder, sözü herkes tarafından nass gibi telakki ediliyordu. Sehavi, Irakî'nin Elfiyyetu'l-Hadisî şerhinde diyor ki: Hişam Zühri'ye "Ehl-i Mekke'yi kim idare ediyor?" diye sorup "Ata" cevabını alınca "Bu payeyi ne ile kazanmış?" demiş. Zühri "Diyanetle, rivayetle" demiş. Bunun üzerine Hişam "Evet, diyanet sahibi olanın, riyaset hakkıdır." itirafında bulunmuş. Sonra Hişam "Yemen'i, Mısır'ı, el-Cezire'yi, Horasan'ı, Basra'yı Küfe'yi kim idare ediyor?" diye sıra ile sorarak Tavus, Mekhul, Yezid...ilaahir. "Cevaplarını aldıkça, her ismin arkasından Arap mıdır? Mevaliden midir?" sualini irad etmiş. Zühri hepsi için birer birer "Mevalidendir" diyerek, nihayet İbrahim en-Nehai'nin Arap olduğunu söyleyince Hişam demiş ki: "Şimdi yüreğime azıcık su serptin. Vallahi mevali Araplara hakim olacak. Minberlere çıkıp hutbeler irat edecek te, Araplar aşağıdan onları dinleyecek."

Tabiinin tarih-i İslam'daki mevkii pek yüksektir. Bunların başı Said b. Cübeyr'dir ki, esved olduğu halde, Haccac kendisini Küfe'de namaza imam nasp etti. Küfe ise o aralık Arabın dimağı, Müslümanlığın harimi idi. Artık bu kadar temhidattan sonra müellifin "Araplar mevali arkasında namaz kılmaktan istinkâf ederlerdi." tarzındaki davası doğru olabilir mi? İşte Sevri'nin üstadı olan Süleyman el-A'meş. Kendisi bir Acem köle olmakla beraber o derecelerde muazzez idi ki, Halife Hişam b. Abdülmelik buna Osman'ın menakıbını, Ali'nin mesavisini[33] yazması için bir mektup göndermiş idi. A'meş mektubu alıp okuduktan sonra o sırada yanında bulunan bir keçiye yedirdi. Getiren adama da "Hişam'a

33 Kusurlarını.

söyle ki, mektubunun cevabı işte budur." dedi. (İbn Hallikan-A'meş'in terceme-i hali)

İşte meşhur Hammad Raviye. Muallekat'ı tedvin eden, şiir ve edebde gayet büyük bir mevkii sahibi olan bu zat siyah bir köle idi. Bununla beraber Emeviler kendisini önlerine geçirirler, vezir ittihaz ederlerdi.

İşte Salim b. Abdullah b. Ömer. Kendisi cariyeden olma idi. Halife Hişam b. Abdülmelik, Medine'ye geldiği zaman bunu davet etti, fakat Salim özür dileyip gelmediği için, Hişam kalktı ayağına gitti. Hem de on bin dirhem ihsan etti. Halife Hacdan avdetinde Salim'in hasta olduğunu işitip ziyaretine gitti. Vefatında namazını kıldı. Sonra dedi ki: "Bilmem hangisine sevineyim? Hac ettiğime mi yoksa Salim'in namazında bulunabildiğime mi?"

Eğer bu gibi vekayii saymaya kalkışacak olur isek, söz usanç verecek derecede uzayacak. Bununla beraber şu saydıklarımızdan da anlaşılır ki, mevali, Emeviler zamanında şerefin, rif'atin müntehasında idiler. Araplar bunlara karşı huzu' derecesinde hürmet gösterirler, kendilerine mükteda bilirlerdi. Artık müellifin "Mevali ile cariyeden olmalar Emeviler zamanında son derece muhakkar idiler, hiçbir mevcudiyetleri yoktu, Araplarla Emeviler tarafından köle muamelesi görürlerdi." tarzındaki sözlerinin hükmü kalır mı?[34]

5
Emevilerin Seyyiatı

Müellifin gözettiği yegane maksat, zihinlere şunu yerleştirmektir ki: ümmet-i Arabiyye halis Arap kaldığı müddetçe zulüm, katı yüreklilik, kan dökmek gibi her nevi fenalığı nefsinde cem' etmiştir. Şu kadar var ki, müellif bunu açıktan açığa söyleyemediğinden hile tarikine sapmış, telkin edeceği fikri, dışı yaldızlı cümleler altında saklamıştır. İşte Asr-ı İslam'ı üç devre taksim ile Hulefa-i Raşidin'in siyasetini takdir etmesi bu cümledendir. Ancak bu siyaseti medh ile beraber sonunda diyor ki:

"Mamafih, Hulefa-i Raşidin'in siyaseti heyet-i umumiyesi itibariyle kavanin-i ictimaiyyeye yahut idare-i mülkün icabatına muvafik değildi. Bu siyaset olsa olsa bir hilafet-i diniyedir ki, tedviri[35] bir asırda içtimaı, nadiren görülen ricalin vücuduna mütevakkıftır.[36] Ulum-i ictimaiyye erbabı, o devr-i fevka'l-âde'nin haricindeki

34 *Sebilü'r-Reşad*, çev. Mehmet Akif, 1328, S. 11-193, C. 1-8, s. 211-212.
35 Yönetimi.
36 Bağlıdır.

zamanlar için bu siyaseti idare-i memlekete salih görmezler. O sebepten bu hilafet-i diniyyenin bir idare-i siyasiyyeye inkılâbı zaruri idi." (cilt, 4, sayfa, 30)

Müellif, Hulefa-i Raşidin tarafından tutulan siyasetin başkaları için numune-i imtisal olamayacağını, bunun bir istisna teşkil edeceğini, bu suretle ispat eyledikten sonra Abbasiler devrine gelince bunu medh ediyor. Lakin bu medh Devlet-i Abbasiye'nin Devlet-i Arabiyye olması itibariyle değil, belki maddesi, tarzı, nizamı nokta-i nazarından bir Hükümet-i Farisiyye olduğundandır. Nitekim kendisi de bunu tasrih ediyor:

"Her ne kadar Abbasiler devri dahilinde ise de yine biz bu asra bir Asr-ı Farisi dedik. Zira Devlet-i Abbasiyye halifeleri, lisan-ı diyaneti itibariyle bir Devlet-i Arabiyye ise de siyaseti, idaresi haysiyetiyle bir hükümet-i farisiyyedir. Çünkü bu hükümette muin olanlar, şevketini teyit edenler Acemlerdi. Bundan başka idaresine intizam verenler, şununu tedvir eyleyenler yine onlardı. Vüzerası, ümerası, katipleri, hacipleri hep Acemlerden idi." (cilt 4, sayfa, 106)

Müellif, eserinin bir kaç yerinde halis bir Devlet-i Arabiyyenin ancak Devlet-i Emeviyye olduğunu söylemiştir:

"Sözün hülasası Devlet-i Emeviyye bir Devlet-i Arabiyyedir." (cilt, 4 sahife, 103.) "Araplar Emeviyye zamanında bedevilikleriyle kabalıklarıyla kalmışlardı. Halifeler evlatlarını lisanı iyi öğrenmek, bedavet âdâtını tahsil etmek için badiyeye gönderirlerdi." (cilt, 4, sayfa, 61.)

Müellif, artık Hulefa-i Raşidin'in hilafeti kanun-ı tabiata muvafık olmadığını, Devlet-i Abbasiyye bir devlet-i farisiyye olup, Arabiyetini muhafaza eden hükümetin ancak Devlet-i Emeviyye'den ibaret bulunduğunu ispat ettikten sonra müstakil unvanlar altında Emevilerin fenalıklarını saymaya başlıyor ki, bir kısmı şunlardır: Dini, ehl-i dini istihfaf, Kur'anı, Haremeyni tahkir, ğadr, şiddet, çocukları öldürmek, ilaahir... Hem bu unvanların altına sıkıştırdığı sözlerde iftirayı, yalanı, tahrifi, hadd-i marufu geçecek dereceye vardırıyor. Şimdi bunlardan bir nebze bahsedeceğiz.

Kuran ile Harameyni Tahkir

Müellif bu unvan altında diyor ki:

"Abdülmelik'e gelince o, şer'a muhalif bile olsa yine şiddet, tağallüp taraftarı idi. Zaten hilafete geldiği zamandan itibaren dini açıktan açığa tahkir ediyordu. Öyle hikaye edilir ki:

Kendisine halifeliğini tebşir ettiği zaman mushaf okumakta imiş. Bu beşareti duyunca kelam-ı kadimi kapamış "Seninle son musahabetimizdir. Yahut işte bir daha görüşmemek üzere ayrılıyoruz." demiş. Artık iş böyle olduktan sonra Haccac'ın Kâbe'yi mancınığa tutmak, İbn Zübeyr'i öldürerek başını Kabe içinde kendi eliyle kesmek gibi harekatını hoş görmesi elbette istib'at olunamaz. İşte bu vakada kıtal üç gün devam etti. Beyt-i İlahi tanıdıkları Kâbe'yi yıktılar, taşları ile astarı arasında ateş yaktılar." (cilt, 4, sayfa, 78-79.)

Vakayı mücmelen hikaye edelim: İbn Zübeyr, hilafet davasıyla meydana çıkarak Haremeyni, Irak'ı zaptetti. Şam'ı almasına da az bir şey kaldı. Bir taraftan nüfuzu günden güne ilerliyordu. Karşısında da Emeviler vardı.

Ki bunlar Şam'ı merkez ittihaz etmişlerdi. Abdulmelik hilafete gelince Haccac'ı İbn Zübeyr'e gönderdi. İbn Zübeyr'in Mekke'ye iltica eylemesi üzerine Haccac, şehri muhasara etti. Mancınığı da İbn Zübeyr'in yaptırmış olduğu ilaveye doğru çevirdi. Nitekim tafsili aşağıda gelecektir. Tarihe azıcık vukufu olanlar bilirler ki: Haccac, İbn Zübeyr'i öldürmek istiyordu. İbn Zübeyr ise Kabe'ye sığındığı için Haccac'da mancınığı oraya çevirmekte muzdar kaldı. Bununla beraber doğrudan doğruya Kabe'ye atmaktan sakınarak İbn Zübeyr'in yaptırmış olduğu ilaveyi hedef ittihaz etti. Bakınız müellif hikayeyi nasıl değiştiriyor da Kur'anı, Haremeyni tahkir unvanı altında bir bab açıyor. Sonra Abdülmelik "Haza fîraku beyni ve beynek."[37] diye Kur'anı elinden attı, Haccac'a Kabe'yi taşa tutup yıkmak, astarı arasında ateş yakmak gibi emirler verdi diyor. Şimdi müellifin sözlerini gören şöyle bir zanda bulunur, daha doğrusu şuna yakinen hükmeder ki: Abdülmelik halife olur olmaz dini, Kur'anı istihfaf ile işe başlamış, bunu kendisine gaye ittihaz etmiş. İbn Zübeyr'in katli ise ya Kabe'yi müdafaa etmesinden yahut bu katilde de Harem-i Şerife karşı bir nevi hakaret bulunmasından imiş.[38]

6

Vakıanın tafsili şöyledir: İbn Zübeyr, Harameyn'e sahip olunca Emevileri Medine'den çıkardı. Mervan ile oğlu Abdülmelik te hasta olduğu halde o meyanda çıktı. Sonra İbn Zübeyr'den bir takım hareketler sadır oldu ki: halkı aleyhine çevirdi. İşte Beni Haşim

37 Bu seninle ayrılığımızdır, Kehf suresi ayet: 78.
38 *Sebilü'r-Reşad*, çev. Mehmet Akif, 1328, S. 13-195, C. 1-8, s. 252.

üzerine hücum etmesi, onlara karşı buğz ve adavet göstermesi bu cümledendir. Hatta bir kere hutbede tasliyeyi (salavat) terk etti. Sebebini sordular. "Hz. Peygamberin âl ve ehli içinde fenaları var. İşitirlerse burunları kabarır da onun için ..." cevabını verdi. Kezalik İbn Zübeyr'in tamir ve ıslah maksadıyla olmakla beraber, Kâbe'yi yıkması da halka pek fena tesir etti. Çünkü alışılmamış bir hareket idi.

Hatta aleyhi's-salat-ü ve's-selam efendimiz Kabe'ye Hatim'i[39] ithal etmekten ihtiraz buyurmuşlardı. İşte Haccac, İbn Zübeyr'in bu gibi hareketlerini vesile ittihaz ederek halkı onun aleyhine çevirdi. Belki İbn Zübeyr şu hareketinde muzdar idi. Lakin herkese hakkını vermek adlin şeraitindendir. Eğer İbn Zübeyr'i mazur görecek isek, Abdülmelik mazur görülmeye daha layıktır. Zira ilk başlayan İbn Zübeyr'dir. Mesuliyet ise daima ilk başlayana racidir. Şu sözlerden anlaşılıyor ki: Abdülmelik Kabe-i Muazzama'nın kadrini, şerefini tenzil etmek istemedi. Ancak İbn Zübeyr'i öldürmekte muzdar kaldığı için öbür vakalar istemeyerek zuhura geldi. Haccac'ın mancınıkları kurduğu zaman asıl Kâbe'ye çevirmeyerek İbn Zübeyr'in yaptırdığı ilaveye tevcih etmesi bu sebeptendir. Allame el-Beşarî, Ahsenu't-Tekasim ismindeki eserinde bunu sarahaten söylüyor. Bundan başka fıkıhta bir mesele vardır ki: Bağilerin Kabe'ye tahassunları kendilerini katilden kurtaramaz. Nitekim fetih vakasında Hz. Peygamber bunlardan birini Astar-ı Kâbe'ye yapışmış olmakla beraber yine öldürtmüştü. İbn Zübeyr ise Şamlılarca bağy ile huruc ani'd-din ile müttehem idi.

Eğer Haccac'ın maksadı Harem-i Şerif'e hakaret olsa idi, İbn Zübeyr'i öldürdükten sonra tekrar tamir eder miydi? Malumdur ki, Haccac'ın tamir etmiş olduğu Kâbe hâlâ İslam'ın Kabe'si, hâlâ bütün Müslümanların kıblesidir.

Abdülmelik'in Kur'an'a "Haza firaku beyni ve beynek." demesine gelince işin hakikati şundan ibarettir: Abdülmelik, hilafetinden evvel bütün zamanını ibadetle geçirir, dünyaya ait hiçbir şeyle uğraşmaz idi. Nafi "Medine'de Abdülmelik'ten daha abid, daha zahit kimse görmedim." diyor. İbn Ömer'e "Senden sonra fetva için kime müracaat edelim?" demişler. "Mervan'ın oğluna" cevabını vermiş.[40]

39 Mekkelilerin, Kabe'nin içinden olduğu halde tamirat sırasında paraları yetmediği için Kabe'nin içine alamayıp dışarıda bıraktıkları kısım.

40 *Sebilü'r-Reşad*, çev. Mehmet Akif, 1328, S. 14-196, C. 1-8, s. 272.

7

İbn Zinat "Medine'de yedi fakih vardır. Birisi Abdülmelik'tir." derdi. İmam Şabi ise "Abdülmelik b. Mervan'dan başka kiminle görüştüm ise, kendimi ona faik buldum." demişti. Bu sözlerin hepsini Allame Suyuti, Tarihu'l-Hulefa'sında zikrediyor. İşte Kur'an okuduğu bir sırada kendisine hilafeti haber verilen Abdülmelik işin ehemmiyet-i azîmesini düşündü. Bu kadar ağır bir yükün başka işlerden el çekilmedikçe kaldırılamayacağını anladı da kemal-i tehassüründen elindeki Kur'an'a hitaben "Bu seninle son sohbetimizdir." dedi. Yani şimdiye kadar olduğu gibi artık bundan böyle sırf ibadetle tilavet-i kuran ile meşgul olmak kabil olmayacağını söyledi. Görülür ki: bu söz mutlaka dini tahkir yolunda söylenmiş değildir. Zaten hilafetinden sonra da Abdülmelik'in feraiz ile sünen ile iştigalini görüyoruz. Evet namaz kılıyor, oruç tutuyor, hacca gidiyor. Yakubi tarihinde diyor ki: 72, 73, 74 senelerinde Hicaz'a Haccac'ı gönderdi. 75'de Abdülmelik kendisi gitti. 76, 77, 78, 79, 80 senelerinde Hz. Osman'ın oğlu Eban'ı gönderdi. Kabe'ye kumaş iksa eden yine Abdülmelik'tir. Pekala bunlar Harem-i Şerifi tahkir etmek isteyen bir adamın kârı mıdır?

Müellif diyor ki: "İbn Zübeyr'in başını Kabe'nin içinde kendi eliyle kesti." (cilt,4, sayfa, 79)

Müellif bu rivayeti *el-Ikdu'l-Ferid*'ten alıyor. Zaten bu gibi vakalarda bu gibi âsâr ile istişhat kendisinin mu'tadı olan hilelerden biridir. Bilirsiniz ki, İbn Zübeyr'in katli hadisesi Taberi, İbnü'l-Esir gibi söylediğine itimat olunur, bütün müverrihlerce me'haz tanılır kütüb-i tarihiyyenin kâffesinde mezkurdur. Lakin vakıa bu kitaplarda müellifin istediği tarzda tasvir edilmiş olmadığı için, hiç birisini kaâle alınayarak muhazarat sınıfından bir kitaba sarılıyor ki bu gibi kitaplara elde başka bir me'haz bulunmaz, usule de muhalif düşmezse müracaat edilebilir. İşte gerek Taberi'de gerek diğer muteber tarihlerde musarrah olduğu veçhile İbn Zübeyr, Hacun'da[41] erbab-ı tuğyandan birisi tarafından öldürülmüştür. Yoksa başı Kabe'de kesilmiş değildir. Müellif diyor ki: "Kabe'yi yıktılar."

Yukarıda söyledik ki, Kabe Haccac'ın hedefi değildi. Haccac, mancınıkları İbn Zübeyr'in ilave etmiş olduğu kısma çevirmiş, bu ilave ise asıl Kabe'ye muttasıl olduğu için atılan taşlardan bir kısmı da Kabe'ye isabet etmiş idi. Haccac, kıtâli bitirdikten sonra ilk emrini Mescid-i Haramı taşlardan, kanlardan temizlemek için

41 Bkz. Yakut, el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldan*, Beyrut 1990, II, 260.

verdi. İbnü'l-Esir, bunu sarahaten söylüyor. Pekala, Mescid-i Haramı sildirip süpürtmek ile Kabe'yi yıkmak aynı şey midir?

Velid'in küfrüne mushafı okla nişan alıp parça parça ettiğine sonra:

Sen her zorba inatçıya azap mı vaat ediyorsun, İşte ben zorba inatçıyım

Sen mahşer günü Rabbinle karşılaştığında, Allah'a de ki: "Beni Velid parçaladı."[42]

Beyitlerini söylemesine gelince, müellif bu rivayeti *Eğanî*'den alıyor.[43] Vakıa, *Eğani* hurâfatındandır. Malumdur ki, *Eğani* sahibi Şii'dir. Emevilere buğz etmeyi, onları küçük düşürmeyi kendisine din ittihaz eder. Beyitlerin üzerinde ise tevlit[44] damgası gözüküp duruyor. Edebiyat ile azıcık münasebeti olanlar şu uslub-i nazmın asla eskilere ait olmayıp müvelledîn malı olduğunu kolayca anlarlar.[45]

8

Lakin rivayatta merci tanılan kibar-ı muhaddisin ile böyle yerlerde sözleri senet ittihaz olunan zevat, bu gibi şayiaları inkar ediyorlar. Allame Zehebî diyor ki: "Velid'in küfrü, zendekası doğru değildir. Ancak sarhoşluk, bir de oğlancılıkla iştihar ettiği için aleyhine huruç ettiler."

Bundan başka bir mesele daha var ki: o da Velid'in kanlı bir Halife-i Emevi olmasıdır. Artık hal böyle iken bütün Emevi halifelerine dini tahkir şenaati nasıl isnat olunabilir? Kaldı ki, Eğanî sahibi tarafından Kur'an'ı tahkir ile itham edilen Velid hakkında el-Ikdu'l-Ferit müellifi bir vaka hikaye ediyor ki: o, Velid'in Kur'an'ı tazim, nâsı hıfza terğib eylediğini gösteriyor: Beni Mahzum'dan birisi Velid'e giderek, diğer birindeki alacağının tahsil ettirilmesini istirham etmiş. Velid "Pekala, eğer buna müstehak isen mes'ulunu is'af ederim. Sen Kur'an okudun mu?" demiş. Herif "Hayır!" deyince "Yanıma sokul!" diyerek zavallının başındaki

42 Bu beyit, metinde Arapça orijinali ile verilmiş ve Türkçeye çevirisi yapılmadığından, çevirisi tarafımızdan yapılmıştır. (yay.)

43 Ebu'l-Ferec el-Isfehani'ye ait *Eğani* adlı eserin, okuyucuyu eğlendirmek için yazıldığı, tarihi kaynak olarak ihtiyatla kullanılması gerektiği, konusunda bkz. Hulusi Kılıç, "Ebu'l-Ferec el-Isfehani", *DİA*, İstanbul 1994, X, 316.

44 Sonraki zamanlarda üretilen.

45 *Sebilü'r-Reşad*, çev. Mehmet Akif, 1328, S. 16-198, C. 1-8, s. 312.

sarığı elindeki sopa ile çıkarıp bir temiz dövdükten sonra yanındakilerden birine "Şu kafiri götür. Kur'an okumadıkça başından ayrılma!" emrini vermiş. Diğer bir alacaklı da aynı suale maruz olup "Evet!" cevabını verince, Velid kendisine bir aşır Enfal, bir aşır Berae surelerinden okutmuş. Adamcağız aşırları okuyunca halife "Hakkı ihkak ederiz. Çünkü sen buna ehilsin." demiş. Görülüyor ki, Velid Kuran'ı okuyamayanı kafir addediyor. Halbuki müellif, Velid'i kafir yapıyor!

Lakin müellif tarafından gerek Haccac ile Halid el-Kasri'nin olmak üzere zikir olunan sözlere, gerek bu ikisinin hilafeti nübüvvete tafdil etmeleri gibi maskaralıklara gelince bir kere bu gibi akvalin kısm-ı azamı el-Ikdül-Ferid'den alınmıştır ki: o da muhazarat kitaplarındandır. Saniyen biz ne Haccac'ı ne de Halid'i müdafaa mecburiyetinde değiliz. Çünkü ikisi de ümmetin erazilindendir. Mamafih, Abbasiler zamanında aranırsa bunlar gibi mülhitler ne kadar çoktur! İşte Acaride,[46] işte (ibnü'r-yay) Ravendî ki Kur'an-ı Kerimi red için ed-Damiğ ismiyle bir de kitap yazdı! Abbasiler müellife göre bu gibi heriflerin cinayetlerinden mesul değil ise Emeviler de öyle olmak lazım gelir.[47]

9

Bir de Abdülmelik ile Velid, Haccac'ın şenaatlerine karşı ruy-i rıza göstermişlerse malumdur ki, Emevilerin bu ikisinden başkası Haccac'a kızarlardı. Hatta Hişam "Acaba Haccac cehennemde yerleşebildi mi? Yoksa hala iniyor mu?" demiştir. Kezalik Hişam, Halid'in bir Müslüman karısını tahkir ettiğini işitince, derhal emaretten azlederek hapse atmıştır. Nitekim vak'a, İbn Hallikan'da mezkurdur.

El-Hâsıl, eğer müellif, Emevilerden yalnız bir yahut iki adama atıp tutmuş olaydı kendisine hak verirdik. Lakin o, mutadı olan desise tarikine saparak, ferdi cemaat, biri ikiz, nadiri âm,[48] şâzı muttarit[49] suretinde göstermiştir.[50]

46 Haricilerde bir fırka ismidir. Bkz. Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Beyrut 1990, 93: Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. E. Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli, İstanbul 1999, 92.

47 *Sebilü'r-Reşad*, çev. Mehmet Akif, 1328, S. 17-199, C. 1-8, s. 332.

48 Nadir olanı genel gibi göstermek.

49 Nadir olanı düzenli olan bir şey gibi göstermek.

50 Yazarın mübalağa ve eksik nakiller yaptığı konusunda bkz. Hüseyin Munis, I, 131, 119, 202.

Emevilerin Mezalimi

Buhtu'n-Nasr'ın zulümlerini işittik, Cengiz Hanın şenaatlerine yakîn hasıl ettik, Tatar'ın cinayetlerine muttali olduk, lakin Allah'a yemin ederim ki -eğer müellifin sözleri doğru ise- bunların hiç biri Emevilerden daha zalim Emevilerden daha hunhar Emevilerden daha gaddar değilmiş!

Müellif diyor ki: "Muaviye, Busr b. Ertat'ı askerle beraber gönderdi. Bundan başka Ali Şia'sından kimi bulurlarsa öldürmelerini, hatta kadınları da çocukları da bırakmamalarını emretti." (cilt, 4, sayfa, 82) İşin hakikatini anlatmazdan evvel bir mukaddime serdetmek lazım geliyor: Müellif Abbasileri medih ediyor, onların harekâtını adalete esas, rıfk ve mulayemete delil ittihaz eyliyor da diyor ki: "Abbasilerin saye-i devletinde memleketlerin mamur olması şayan-ı istiğrap değildir. Zira adalet, emn ve asayişi temin eder. İnsanlar canlarından hukuklarından emin oldukları surette işe sarılacakları için tabii memalik mamur olur, ehali refahiyet kazanır, vergînin miktarı çoğalır." (cilt, 2, sayfa, 81)

İmdi Emevileri bütün hareketlarında Abbasilere tamamiyle müsavi bulursak tabidir ki, Abbasilerin bırakılıp ta yalnız Emevilerin zem olunmasını fahiş bir haksızlık büyük bir tarafgirlik addederiz. Sonra bir mesele daha var:

Malumdur ki: müverrihlerin kaffesi Abbasiler zamanında idi. Sonra Abbasilerin devri devletinde hiç kimse çıkıp ta Emevilerin mehasinini söyleyemezdi. Kazara böyle bir cürette bulunanlar ta'zibatın envaına hedef olurdu ki, tarihten bizim için buna dair bir çok misaller göstermek kabildir. Vakıa kemal-i iftihar ile şunu söyleyebiliriz ki: Müslüman müellifleri vakayı olduğu gibi rivayet etmek, hakkı bîperva söylemek hususunda birinciliği kazanmışlardır. Hakikati beyan etmekten ne padişahların kudreti ne de zalimlerin mehabeti kendilerini men etmemiştir. Ancak kasten yalan söylemekle hakkı söylememek arasında fark vardır. Onun için Devr-i Abbasiye'deki müellifler, Emeviler hakkında iftirada bulunmadılar, lakin bir çok mehasinlerini sukut ile geçmeye mecbur oldular, dersek bu sözlerimiz cerh olunamaz itikatında bulunuyoruz.

Abbasilere gelince bunlar zamanlarında hem memleketin sahibi hem halkın malik-i mutlakı oldukları için teveccühleri hayat, gazapları herkes için memat idi. Ufacık hatalarını muaheze ölüm tehlikelerini göze aldırmaksızın kabil olamazdı.[51]

51 *Sebilü'r-Reşad*, çev. Mehmet Akif, 1328, S. 23-205, C. 1-8, s. 452.

10

Şimdi gelelim müellifin "Muaviye kanların, çocukların katli için emir verdi." tarzındaki sözüne. Bilinmelidir ki: bu vaka yani Busr b. Ertat'ın Hz. Ali taraftarlarına karşı sevki bütün tarihlerde zikrolunan vakanın en meşhurlarındandır. Bununla beraber onların hiç birinde kanların, çocukların öldürüldüğüne dair bir rivayet olmadıktan başka, yukarıdaki iddiaya muhalif haberler vardır. Müverrih Yakubi diyor ki:

Muaviye, Busr b. Ertat'ı yahut İbn Ebi Ertat Âmirî'yi üç bin kişi ile gönderdi. Kendisine dedi ki: "Medine'den geçerken ahalisini çıkar, korkut, daire-i itaatimize dahil olmayanların malları var ise gasp et. Medinelilere o zannı ver ki: maksadın kendilerini öldürmektir. Ne yaparlarsa yapsınlar kurtulamayacaklardır. Mekke'ye girdiğin zaman kimseye ilişme. Yalnız Mekke ile Medine arasındaki halkı tehdit et. Sonra Sana'ya geç. Zira orada bize taraftar olan bir cemaat var ki kendilerinden bir ariza aldım." Busr yola çıktı. Kabail-i Araptan hangisine rast geldiyse Muaviye'nin emrini yerine getirmeden geçmedi. (Yakubi, cilt, 2, sayfa, 231)

Şu ibareden anlaşılıyor ki, işin içinde tehditten halkı vehme düşürmekten başka bir şey yoktur. Lakin müellif şayan-ı itimat olan tarihi mehazların kendi arzusunu tatmin edemediğini görünce *Eğani*'ye meyil ederek kadınların, çocukların katli hakkında verilen emri oradan nakil etti. Sonra da Muaviye'nin hilminden, dehasından böyle bir emrin sudur-u ümit edilmeyeceğini ileri sürerek Muaviye sarahaten "Bu emri vermemiştir. Ancak Busr'u harekâtında serbest bırakmıştır. Busr ise pek kan dökücü bir herif olduğu için çocukları ihtiyarları istisna etmemiştir." diyor.

Yukarıda söylemiş idik ki, Eğani muhazarat kitaplarındandır. Vakıa ehemmiyetsiz, rivayet de latife nevinden olur yahut ciddiyat ile yorulan dimağı dinlendirmek istenilirse bu gibi eserlere müracaatta beis yoktur. Lakin mesele ehemmiyetli, vakıa da ihtilaflı olup neticede ya bir tarafın i'tilasını yahut diğer tarafın inhitatını icap ederse o vakit bu gibi eserlere müracaat katiyen caiz değildir.

Kaldı ki Eğani sahibi Şii'dir.[52] Muaviye'yi lekeleyecek bir şey oldu mu isterse en zayıf en itimat olmaz, bir söz olsun onu bin can ile kabul eder. Evet Busr b. Ertat iki çocuk öldürdü, lakin bu katl

52 Benzer bir tenkit için bkz. Hüseyin Munis, II, 19.

ikiyi aşmadı. Artık müellifin "Busr, hunhar idi. Çocukları ihtiyarları istisna etmedi." tarzındaki sözü nerde kalır? (Şeyh Şiblî Numanî hazretlerinin Busr b. Ertat'ı bu suretle müdafaa etmeleri pek doğru olmasa gerektir).

Müellif diyor ki: "Muaviye gibi sulhu ile metaneti ile maruf olan bir adamın zamanındaki ümeranın hali böyle olursa, artık o şiddeti, o gaddarlığı ile Abdülmelik'in zamanı nasıl olmak icap eder. Haccac'ın mezalimi hakkında söylenen sözler velev yüz yirmi bin kişiyi işkenceler altında öldürdüğünü göstersin istiğrap edilebilir mi? (cilt 4, sayfa, 83.)

Evet, Haccac yüz yahut iki yüz bin kişi öldürdü. Lakin bu cinayet, Devlet-i Abbasiye'nin müessisi olan Ebu Müslim Horasanî'nin ki yanında pek ehemmiyetsiz kalır. Zira bu beriki altı yüz bin kişi öldürtmüştü.

Müellif, eserinde bunu itiraf ediyor. Şu kadar var ki: siyaset öyle icap ederdi, diye kıtali mazur göstermek istiyor. Bu hesaba göre Haccac daha mazur, daha şayan-ı afv olmak lazım gelir. Çünkü Haccac halis Arap olmak itibariyle tabiatında ğilzet, şiddet vardı. Lakin Ebu Müslim Acem idi. Âğuş-i medeniyette büyümüş, ahlak-ı kerime ile Perverşebab[53] olmuş idi!

Müellif "Abdülmelik Haccac'tan daha zalim idi." suretindeki iddiasına Ömer ibn Said'i öldürmesinden başka bir delil getirmiyor. Bu hareket bir ğadr olmakla beraber el-Mansur'un Ebu Müslim'e yaptığına nispetle pek küçük kalır. O Ebu Müslim'e ki: Devlet-i Abbasiye'nin sahibi, veli'n-nimeti idi. O olmasa idi, Abbasilerin ismi bile anılmazdı. Kezalik, yine el-Mansur'un İbn Hübeyre'ye olan ğadri bu kabildendir.[54] En ziyade şaşılacak bir şey varsa o da şudur:[55]

11

Asıl taaccüp olunacak cihet şudur: Müellif "Bu siyaset (kan dökme siyaseti) saltanatlarının kesb-i tahakküm etmesine yaradı." diyerek, Ben-i Ümeyye hükümetinin kan dökücülüğünden bahs ettikten sonra sözüne devamla "Artık Emevilerden sonra hükümet süren Abbasiler vesaire için de adet kanun oldu." diyor. Kariler (okuyucular) pek ala bilirler ki: müellif, kan dökücülük-

53 Gençliğinde bu şekilde büyütüldü.

54 Ebu Cafer Mansur'un Eman verdikten sonra öldürttüğü vali. Bkz. Taberi, *Tarihü'l-Ümemi ve'l-Mülük*, Beyrut 1990, IV, 364.

55 *Sebilü'r-Reşad*, çev. Mehmet Akif, 1328, S. 27-209, C. 2-9, s. 19-20.

ten değil cevr ve zulümden bile Abbasileri tebriye etmektedir. O halde yukarı ki sözleri dai-i tenakuz mudur? Yoksa bir taraftan hükümet-i Abbasiye'yi kurtaracağım derken öbür taraftan mahkum mu edivermiştir? Hayır, hayır, vallahi bu ihtimallerin ikisi de değil, bu da müellifin ancak kendinin asıl menvi-i zamirine[56], gizli gizli telkin etmek istediği fikirlerine taviyyet-i mesleğine[57] vakıf olanların fark edebileceği hileler cümlesindendir.

Valilerin Cevri

Müellif bu unvan altında Emeviyye valilerinden sadır olmuş türlü türlü cevr ve şiddetten bahsediyor. Biz bunlardan bazılarını zikredeceğiz ve hakikati göstermeğe çalışacağız.

Müellif valilerin zulmünden dem vururken diyor ki:

"Vergi borçlarını tediye etmek üzere makam-ı vilayete müracaat edenlerden tahsildarlar bir kısım meblağı da kendi hesaplarına alırlar ve resm-i mukannenin[58] bundan ibaret olduğunu dermeyan[59] ederlerdi."

(İkinci cilt, sayfa, 22. Hamişinde de Ebu Yusuf'un *Kitabu'l-Harac*'ına istinat ediliyor. Sayfa, 62)

Ey fazıl müellif! Diyanet ve istiklal-i vicdan namına yüreğinden bir avaza-i irşat duymuyor musun? Bu kadar açık, bu kadar fahiş bir yalanı açıktan açığa ne cesaretle yazabiliyorsun? Kadı Ebu Yusuf, Beni Ümeyye valileri hakkında dudağını bile kıpırdatmamıştır. O, Kitabu'l-Haraç'ta Harun er-Reşit'in valilerinden ve vergilerin cibayetindeki su-i istimallerinden bahs ediyor. Ne hacet! Kadı müşaru'n-ileyh'in bu kitabı elimizdedir. Mısır'da tab olundu, elden ele, dilden dile dolaştı.

Müellif diyor ki:

"Ebu Yusuf'un Harun Reşit'e defterdarların hatt-ı hareketine dair tavsiye ve nasihat yollu söylediği sözleri arasında tahsildarların usul-i cibayetini gösteren şeyler de vardır. Kadı, müşaru'n-ileyḥ diyorlar ki: "Haber aldığıma göre valilerin etrafında bir sürü ademler bulunuyormuş. Bunların bir kısmı lüzumlu takımdan olduğu halde, bir alayı da nasılsa oraya kadar sokulmaya yol bulan kimselermiş ki, bunlarda hayr ve salah namına bir şey ara-

56 Gizli niyetine.
57 Meslekî sırlarına.
58 Kanuni vergi.
59 İleri sürmek.

mamalı imiş. İşte vali bu adamlardan hayr bekler, medet umar kendilerini öteye beriye saldırırmış, zimmetleri falan bunlarla toplarmış. Halbuki bu adamlar hıfzına memur oldukları şeyleri saklamazlar, sonra sarfı tarafına da yaklaşmazlarmış. Onlara göre vazife: haraç yahut emval-i mîri'ye namına hemen toplamaktan ibarettir. Bu gayeye erişmek için (ehl-i haracı) medyununu güneşte bırakırlar ve temizce dayak atarlarmış. Üzerlerine akrep asarlar, herifleri ibadetten bile alıkoyacak derecelerde tazyik ve takyit ederlermiş. Bunlar büyük işlerdir ğayretullaha dokunur, Müslümanlığa lekedir." (ikinci cilt 22-23. *Kitabu'l-Harac*'a müsteniden sayfa 61-62)

Allah, Allah!... Acaba kulaklar bundan daha kaba bir tarz-ı telbis duymuş mudur?: Kadı Ebu Yusuf, Harun er-Reşit'e valilerinden şikayet ediyor. Reayadan cibayet-i emval esnasında irtikâp ettiklerini işittiği seyyiatı halife-i müşaru'n ileyhe beyan ediyor. Hali anlatıyor. Öbür taraftan bizim müellif-i fazıl, hazreti kadının bu sözlerini alıyor da bize Beni Ümeyye valilerinin sapıklıklarını tuttukları yanlış yolları anlatmak için ma'razı istişhadda ortaya sürüyor.[60]

12

İşte Kitabu'l-Haraç elimizde bu kitabı okuduk, alt üst ettik bir iki defa okumakla falan iktifa etmedik, birbirini müteakip kerrat ile gözden geçirdik, süzdük, Emeviyye valileri hakkında bir kelime bile bulamadık.[61] Ebu Yusuf, Harun er-Reşit'e valilerinin su-i istimalatını haber almış olması münasebetiyle vaaz ve nasihat ediyor, nihayet diyor ki:

"Ey Emirü'l-Müminin, seni Allah'a yaklaştıracak bir yol tutsan, bir ayda yahut iki ayda bir meclis kursan da mazlumun şikâyetini dinlesen, zalimin de hakkından gelsen ne hoş olur. Gönlüm seni tebasının ihtiyacatından gizlenmeyen bir halife görmek istiyor. Göreceksin sen dediğim gibi bir iki meclis kurar kurmaz bütün vilayat ve merakizde iş şayi olacak, artık zalim senin vâkıf olmandan korkarak zulüm yapamaz olacak...Bundan başka valiler ayda değil, yılda bir gün bile mesalih-i amme ile meşgul olduğunu anlayınca Allah'ın izniyle derhal zulümden vazgeçecek, yola gelecek..." (*Kitabu'l-Haraç*, sahife, 63-64)

60 *Sebilü'r-Reşad*, çev. Mehmet Akif, 1329, C. 10, S. 359, C. 2-9, s. 412.
61 Buna benzer bir şekilde aktarılan bilginin kaynağının olmadığına dair tenkitler için bkz. Hüseyin Munis, I, 92, 202, 218: II,16.

Allah senden razı olsun! Ağzın kapanmasın ey Ebu Yusuf!, sen doğruyu açıktan açığa söyledin, iyiliği emrettin, nehyi ani'l-münkere cesaret gösterdin, Beramikeyi[62] perişan eden Harun Reşia gibi bir melik-i cebbara karşı koydun. Senin de ey müellif-i fazıl Corci Zeydan! Bu işte gösterdiğin en büyük cüret, Beni Ümeyye valilerinin siret ve hasletlerini kemal-i dikkat ve istiksa[63] ile tetebbu ettikten sonra, o gibi yolsuzluklara destres (elde etmek) olamayınca hemen Harun er-Reşit'in valilerindeki siret-i mahudeyi[64] yakalayarak Emevilere mal edivermen aleme de öyle göstermeye çalışmakta bulunmandır.

Müellif diyor ki:

"Valiler fethettikleri memleket halkının emvalini gasp etmeye bir şeyi mani görmezlerdi. Çünkü yukarıda sözü geçtiği gibi onları kendileri için ganimet tanırlardı." (Dördüncü cüz, sayfa, 25)

"yukarıda sözü geçtiği gibi demekle hatıra getirdi ki ikinci cüzdeki şu sözüdür:

"Beni Ümeyye'nin Araplık yolunda ve diğer milletleri hakir görmek hususunda gösterdikleri taassubun cümle-i netayicinden biri de şudur: feth ettikleri memleketlerin halkını ve bu halkın mamelekini[65] kendileri için rızk-ı helal bilirlerdi. Buna Irak valisi (Said b. el-As) ın şu sözü delalet eder: "Emlak-ı umumiye karyeleri Kureyş'in bir bahçesi demektir. Ondan istediğimizi alır dilediğimizi bırakırız." Amr b. el-As da kendilerine teklif olunan cizyenin miktarını soran birine şöyle cevap vermişti. "Siz bizim hazinemizsiniz. İhtiyacımız çoğalırsa fazla alırız, azalırsa sizden az istemeye başlarız." (ikinci cüz, sayfa, 19)

İşte müellif yerinde olmayan bu sözlerle Arapların ve Beni Ümeyyenin halkın emvaline istedikleri gibi tasarruf ettiklerine[66] ve emlak ve araz-ı umuminin[67] kendilerine mubah bulunduğu zannına düştüklerine istidlal etmek istiyor.[68]

Mehmet Akif'in çevirisinin sonu.

62 Harun Reşit tarafından devlet kadrolarından atılan, mallarına el konulan bürokrat aile: Bermekiler.
63 Sonuna kadar araştırma.
64 Elde etmek.
65 Ellerindeki mülkü.
66 Müellifin cizye konusundaki yanlış kanaatleri için bkz. Hüseyin Munis, II, 33.
67 Halkın namusu.
68 *Sebilü'r-Reşad*, çev. Mehmet Akif, 1329, S. 270, C. 11, s. 158-159.

Mehmet Akif'in çevirisi burada sona eriyor. Ancak bu çeviri Şiblî Numanî'nin, *İntikadu Kitabi't-Tarihi't-Temeddüni'l-İslamî* adlı kitabında yer alan tenkitlerinin yarısından daha azını oluşturmaktadır. Buna rağmen, Corci Zeydan'ın kitabı konusunda genel bir kanaate ulaşma için yeterli olacağını düşünüyoruz. Daha detaylı bilgi edinmek isteyenler (Şeyh Şiblî Numanî, *İntikadu Kitabi't-Tarihi't-Temeddüni'l-İslamî*, Mısır, 1330) adlı kitaba bakabilirler. Bu kitapta, Şiblî Numanî'nin, Corci Zeydan'ın *Tarihu't-Temeddüni'l-İslamî* isimli kitabına yaptığı tenkitler dışında, üç risale daha bulunmakta ve kitap bu dört çalışmanın bir araya getirilmesinden oluşmaktadır. Bu eserler ve sayfaları şu şekildedir: Kitabın Önsözünü Reşit Rıza yazmıştır. Şiblî Numanî'nin Corci Zeydan'ın *Tarihu't-Temeddüni'l-İslamî* isimli kitabına yaptığı tenkitler 1-76 sayfalar arasındadır. Ahmed Ömer el-İskender'in Corci Zeydan'ın *Tarihu Adabi'l-Luğati'l-Arabiyye* adlı eserinin ikinci cildine yazdığı tenkitler, 76-127 sayfalar arasındadır. Lewis Şeyhu el-Yeşuî'nin Corci Zeydan'ın *Tarihu Adabi'l-Luğati'l-Arabiyye* adlı eserinin ikinci cildine karşı yazdığı tenkitler, 127-146 sayfalar arasındadır. Yine Lewis Şeyhu el-Yeşuî'nin Corci Zeydan'ın *Tabaku'l-Ümem ev es-Selailu'l-Beşeriye* adlı esere yazdığı tenkitlerden oluşan risale, 147-167 sayfalar arasıdır. Adı geçen kitap, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığında Osman Nuri Ergin kütüphanesi bölümü 1425 numarada kayıtlı olarak bulunabilir.

Şeyh Şiblî Numanî'nin Corci Zeydan'a karşı yaptığı tenkitlerinin bir kısmını aktarmış bulunuyoruz. Müellifin tenkitlerinin çoğunluğunda aynı kanaatte olduğumuzu belirtmek istiyoruz. Ancak Şiblî Numanî'nin, bu tenkitlerinde gerek müellife karşı kullandığı dil üslubu açısından, gerek müellife karşı yaptığı ilmi tenkitler açısından bazen ölçüyü kaçırdığı da gözükmektedir. Bazı yerlerde Corci Zeydan'ın cümlelerini bağlamından koparıp tenkide tabi tuttuğu hissedilmektedir. Bazen kendisinin de yer yer değindiği gibi, yaptığı kıyaslarla Emevileri savunma pozisyonuna düşmekte, hatta neredeyse Emevileri kendilerine zulmedilmiş insanlar pozisyonuna ge-

tırnektedir. Çeviriyi yapan Mehmet Akif de Şiblî Numanî'nin bu tespitlerine katılmamakta, zaman zaman kendisini eleştirmektedir. (Bkz. sh.14)

Bu noktada şunu da söylemeyi gerekli görüyoruz. Corci Zeydan'ın birtakım zayıf rivayetlerden yola çıkarak genel hükümlere vardığı ilim adamları tarafından tespit edilmiştir. Bu konuda Hüseyin Munis, Corci Zeydan'ın eserini dikkatli bir şekilde tetkik edip, yazarın yetersiz delillerle, yanlış hükümlere vardığı yerleri tespit etmiş, yaptığı tahkiklerde bu hataları yer yer ortaya koymuştur (Bkz. Corci Zeydan, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslamî,* Thk: Hüseyin Munis, Mısır, 1968). Ancak şunu da hemen belirtelim ki bu hatalar, eserin İslam dünyasına yaptığı katkılar yanında çok cüzi kalmaktadır.

Son söz olarak şunu ifade etmek isteriz ki; Corci Zeydan'ın *İslam Medeniyeti Tarihi* adlı eseri, yayınlandığı tarihten bu yana yaklaşık bir asır geçmesine rağmen, İslam dünyasında halen aşılabilmiş değildir. Bu anlamda İslam medeniyet tarihi konusunda hala en önemli başvuru kaynağı olarak önümüzde durmaktadır.

BİR YASAKLI KİTABIN HİKÂYESİ

Ali Abdurrazık'ın 1925 yılında yayınladığı *İslam ve Usulu'l-Hukm* adlı kitabı[1] İslam dünyasında, özellikle de Mısır'da büyük bir tartışma meydana getirmişti. Halifeliğin kaldırılmasının hemen akabinde meydana gelen bu tartışma, sonraki yıllarda da uzun süre devam etti. Ezher uleması, kendisi de bir Ezherli olan Ali Abdurrazık ve kitabına sert bir şekilde cevap verip, yazarı Ezher'den atarak, alimlik yetkisini elinden almıştı. Bu da tartışmaların daha da alevlenmesine ve uluslararası boyut kazanmasına sebep olmuştu. Çalışmamızda yazarın hayatı ve kitabı hakkındaki tartışmalardan bahsettikten sonra kitabı kısaca değerlendirmeye çalışacağız.

Ali Abdurrazık

Mısır'ın Minye kasabasında 1888 yılında doğan Ali Abdurrazık, Kur'an'ı ezberledikten sonra, 10 yaşındayken Ezher Üniversitesi'ne intisab etmiştir. O dönemde Ezher'de ders veren Abduh, aynı zamanda Ali Abdurrazık'ın babasının arkadaşlarındandı. Öğrenimini Ezher'de tamamlayan Abdurrazık, bunun yanında Batı tarzı bir eğitim almak için yeni kurulan Mısır (Kahire) Üniversitesi'ne de devam etmişti. Buradaki yabancı hocalardan Nallino'nun edebiyat derslerini, Santillana'nın tarih derslerini takip etmişti.[2]

Abdurrazık öğrenimini tamamlayıp, Ezher'de bir müddet tarih dersleri okuttuktan sonra, 1912 yılında İngiltere'ye gitti ve Oxford Üniversitesi'nde iktisat ve siyaset bilimleri alanında çalıştı. Fakat I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine öğrenimini yarıda bırakarak Mısır'a dönmek zorunda kaldı. 1915

1 Ali Abdurrazık, *İslam ve Usulu'l-Hukm*, Beyrut 1972.
2 Hamit İnayet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicabi Kırlangıç, İstanbul 1991, 202.

yılında Mansura mahkemesi kadılığına getirildi. Kitabının yayınlanmasına kadar da bu görevde kaldı.[3] Bu görev sırasında İslam'da yargı tarihi konusunda yoğun düşünme fırsatı bulan yazarın kitabı bu dönemin bir ürünüdür.

Yazarın *İslam ve Usulu'l-Hukm* adlı kitabını yayınladığı 1925'li yıllarda I. Dünya Savaşı'nın bitimiyle İslam dünyasının büyük bölümü, Batılı sömürgeciler tarafından ele geçirilmiş ve İslam dünyasının her tarafına kan, gözyaşı, ihanet hakim olmuştu.

İşte tam bu dönemde 3 Mart 1924 tarihinde Türkiye'de hilafetin meclisin uhdesine devredilmesiyle yani bir anlamda kaldırılmasıyla, İslam dünyası tamamen başsız kalmış, bu da Müslümanları hilafet konusunda bir duygusallığa itmişti. 1920'lerde Mısır'da ve Hindistan'da başlayan tartışmalar, hilafetin kurulduğu dönemden bu tarafa en yüksek seviyeye çıkmıştı. Hindistan'daki hareketler, hilafetin yeniden tesisi için sesini yükseltirken, Mısır'da *Menar* dergisi çerçevesinde hararetli tartışmalar yapılıyordu.[4]

Bu arada İslam dünyasında siyasi, sosyal, iktisadi ve düşünce planında yoğun bir çöküş ve çözülme yaşanıyordu. Savaşta mağlup olan Müslüman dünya, bütün modernliği ve siyasi ideolojisi ile İslam dünyasını sömürgeleştirmeye başlayan Avrupa'nın tahakkümü ile karşı karşıya kalmıştı. Benzer olumsuzluklara rağmen bu kötü şartlardan kurtulmayı düşünen Müslümanlar, yoğun çabalar sarf ediyorlardı. İslam'ın kendisi ile yaşıt sayılan hilafet müessesesini tekrar başka topraklarda diriltmek adına çeşitli kongreler tertip etmeye çalışıyorlar, İslam dünyasını bu karışıklıktan kurtarmanın yollarına kafa yoruyorlardı.

Bu yoğun çabaların somut bir sonuç vermemesi, Batı'nın İslam dünyasındaki baskılarının ve sömürgelerinin artması,

3 Mehmet Görmez, "İslam Dünyasında Laiklik Tartışmasını Başlatan Bir Kitap ve Bu Kitabın Serencamı", *İslami Araştırmalar*, S. 3-4, C. 8, Ankara 1995, 224.

4 Abdulvehhab Efendi, *Nasıl Bir Devlet*, çev. Hasan T. Kösebalaban, İstanbul 1994, 61.

İslam dünyasında her alandaki çöküşün ilerlemesi, Müslümanların gözünde hilafeti iyice kutsallaştırmış ve ulaşılması gereken bir ideal noktasına getirmişti. Birkaç istisna dışında İslam dünyası bu konuda adeta bir fikir birliğindeydi.

İşte tam bu ortamda, Abdurrazık'ın yazdığı kitap, İslam dünyası üzerinde büyük bir sarsıntı meydana getirdi. Yazarın kitapta hilafetin İslami uygulamada hiçbir mesnedinin olmadığı iddiası, özellikle dini çevrelerde büyük bir fırtına kopardı. Yazar, kitabını özetle iki temel teze dayandırıyordu. Birincisi; geleneksel hilafet sistemi ne zorunludur, ne de şeriate dayalıdır. İkincisi; İslam her ne şekilde olursa olsun hiçbir siyasi ilke ortaya koymamıştır.[5] Bu olay hilafetin kaldırılmasından sonra, çok cüretkârca olan ilk radikal yönelimdi ve bunu yapan da klasik gelenekten gelen bir Ezherliydi.[6]

Kitabın yayınlanmasıyla birlikte yazar, İslam dünyasında belki de şimdiye kadar hiçbir müellifin karşılaşmadığı bir tepkiyle karşılaştı. Klasik Sünni ulemanın hakarete varan saldırıları sonucu bir kaç ay geçmeden Ezher diploması iptal edilerek, alimlik sıfatı elinden alındı. Karşılaştığı sert tepkiler sonucu Abdurrazık, susmayı yeğlemek zorunda kaldı. Fikirlerini reddedenlerle, kendisi değil, onu savunanlar tartıştı. 1967 yılındaki ölümüne kadar da bu tartışmaların içine fiilen girmedi.

Ezher'den atılmasından sonra İngiltere'ye dönüp yarıda kalan tahsilini tamamlayan Abdurrazık, bir kaç yıl sonra hukuk diplomasıyla Mısır'a döndü. Bir müddet avukatlık yaptıktan sonra seçimlere girerek milletvekili oldu. Tarihin garip bir cilvesi sonucu 1948-1949 yıllarında kendisini kadılık görevinden ihraç eden Ezher'den sorumlu Evkaf bakanlığına getirildi ve Ezher'in üstünde bir mevkiye yerleşti. Bu dönemde Ezher şeyhi Merağı, bazı alimlerin isteği üzerine Abdurrazık'a iade-i itibar sağladı.[7]

5 Efendi, 63.
6 Fehmi Cedan, *İslami Yönetim Tartışmaları*, çev. Mehmet Yolcu, İstanbul 1989, 11.
7 Görmez, 226.

Abdurrazık için, İslam dünyasında kriz döneminde ortaya çıkmış bir teorisyendi diyebiliriz. İlginç olan onun Ezher mezunu ve klasik bir gelenekten gelmesine karşın, gerek Ezher ve gerekse Reşit Rıza gibi reformcu kabul edilen ulema tarafından da eleştirilmesiydi. Abdurrazık'ın kitabı küçük bir risale olmasına rağmen muhtevasından çok, serüveni ile meşhur olmuştu. Şimdi bu kitap sebebiyle ortaya çıkan tepkiler ve sonuçlarını incelemeye çalışalım.

Kitabın Serüveni

Abdurrazık'ın kitabına tepkiler öyle yoğun olmuştur ki; Muhammet Ammara şöyle demektedir: "Matbaa ülkelere girdiğinden bu yana basılan hiçbir kitap, böylesine bir tartışma ve kargaşa üretmemiştir."[8] O dönemdeki kargaşayı göstermesi açısından kitap ve yazarı hakkındaki gazete manşetlerine göz attığımızda şunları görüyoruz: "Yangın Çıkaran Bir Kitap!" "Yaktığı Ateş Şimdiye Kadar Sönmemiş Bir Kitap!" "Büyük Kriz Başlıyor!" "Alim Sultana Karşı!" "Küfürle Suçlanan Alime Büyük Sorgulama!"...[9]

Abdurrazık'ın kitabı yayınlanır yayınlanmaz, Mısırlı bilginler onu "tanrı tanımaz ve İslam düşmanı" olarak niteledi-ler. Bu eski geleneğin temsilcileri, ona ve kitabına, Maverdi, Gazâlî ve İbn Cemaa gibi büyüklerin Sünni mezhebinin rükünleri haline getirdikleri inançların temelini altüst ettiği için çok gürültü çıkaran, fakat ilmi açıdan pek içeriği olmayan bir şekilde saldırdılar.[10] Yazılan reddiyeler Mısır'ın sınırlarını aştı.[11] Ezher şeyhi Muhammed Hıdr Hüseyin'in[12] yanında Tu-

8 Muhammed Ammara, *el-İslam ve Usulu'l-Hukm li Ali Abdurrazık*, Beyrut 1972, 5.

9 Muhammed Mescidi Camil, *Ehli Sünnet ve Şiada Siyasi Düşüncenin Temelleri*, çev. Malik Eşter, İstanbul 1995, 205.

10 Nevin A. Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Mustafa Özel, İstanbul 1990, 324.

11 Cedan, 9.

12 M. Hıdr Hüseyin, *Nakdü Kitabü'l-İslam ve Usulu'l-Hukm*, Kahire, 1925.

nus müftüsü Tahir b. Aşur,[13] Mustafa Hilmi[14] gibi bilginlerin de kitaba reddiyeler yazdığını biliyoruz.[15]

Abdurrazık, eserinin ilk bölümünde Reşit Rıza'yı eleştir-mişti.[16] Bu sebeple Reşit Rıza, kitaba ağır eleştiriler yönelterek, bu görüşlerin İslam'ın binasını yıkmaya, nesillerini sapıtmaya yönelik olduğunu belirtti. Reşit Rıza bununla da yetinmeyerek Ezher'i göreve çağırıp, Ezher'in susmaması gerektiğini, aksi taktirde bunun acizlik sayılacağını ilan etti.[17] Ancak Reşit Rıza, *el-Hilafe* adlı kitabında Abdurrazık'ın görüşlerinin tersine daha çok klasik Sünni görüşü ortaya koymaktan başka bir şey yapamadı.[18]

Ayrıca Şeyh Muhammed Bahit (bu alim Abdurrazık'ı Ezher'den ihraç eden alimler arasında bulunuyordu)[19] Abdur-razık'ın görüşlerine reddiye için yazdığı kitabında; Abdurrazık'ın raşit halifeler yönetiminin eskimiş olduğunu ve şu anda insanın kafasından ürettiklerinin ondan daha iyi olduğu iddiasında bulunduğunu, halbuki peygamberin kurumlarının ilahi nurdan feyiz aldığı için reddedilemeyeceğini belirtti.[20] Esasen Şeyh Bahit, yazdığı reddiyesinde Abdurrazık'ın düşüncelerini tam bir şekilde boşa çıkaramadı. Bahit, halifenin gücünü ümmetten alması ve özgürlükçü istişareye dayalı bir yönetim biçimi konusunda Abdurrazık'tan farklı şey söyleyemediği gibi, üstelik yazarın bütün referanslarını da görmezden gelerek kitabın muhtevasını basite indirgemeye çalıştı.[21]

Abdurrazık'a cevap vermek adına yola çıkan Ziyauddin Rayyıs,[22] reddiyesinde, yazar hakkında önyargılı bir şekilde

13 Tahir b. Aşur, *Nakdu'l-İlm li Kitabü İslam ve Usulu'l-Hukm*, Kahire, 1925.
14 Mustafa Hilmi, *Nizamü'l-Hilafe fi Fikri'l-İslami*, Kahire, 1977.
15 Görmez, 226.
16 Abdurrazık, 28.
17 Reşit Rıza, *el-Hilafe*, Kahire, 1988, 10.
18 Reşit Rıza, 15.
19 Cedan, 22.
20 Ammara, 17.
21 Ammara, 123.
22 Rayyıs'ın, Abdurrazık'a reddiye için yazdığı bir diğer eseri; *İslam ve'l-Hilafe fi Asri'l-Hadis*, Kahire, 1977.

"edepsiz, tutarsız" diye sözler sarf etti.[23] Üstelik ona cevap vermek isterken mübalağalı yaklaşımlarıyla 1924'e kadarki saltanatı da meşrulaştırdı.[24] Bir örnekle açıklarsak; Abdurrazık'ın yönetim sistemlerini sıralamasına,[25] "İslam bunların hepsi nasıl olabilir?" gibi konuyu hiç de anlamadan önyargıyla tenkide girişmesi[26] yazara yöneltilen görünürdeki en ciddi tenkitlerin bile, ne kadar tarafgir olduğunu ortaya koymaktadır.[27]

Komplo teorilerine düşkün olanlara göre yazar, bu kitabı Osmanlıya saldırmak ve sömürgecilere hizmet için yazmış[28] veya Thomas Arnold ve L. Massignon'un yetiştirdiği bir misyoner maşası olarak onlara vekaleten yapmış,[29] yahut da Kral Fuat'ın halifelik ilanını engellemek için yazmıştır.[30] Dahası Türkiye'deki devrimleri desteklemek için bu kitabı kaleme almıştır.[31]

Ezher uleması, kitaba ve yazarına karşı yedi madde ile yayınladıkları reddiyede; Abdurrazık'ın kitabını la-dini bir ilhat ve zındıklık kitabı olarak değerlendirdiler,[32] hatta kitaptaki Bolşevizm'e yapılan nötr bir göndermeyi,[33] onun komünist inançlarını savunduğuna delil olarak gösterecek kadar önyargılı davrandılar.[34]

Kitabın yayınlanmasından bir kaç ay sonra harekete geçen Ezher, yaptığı ilk mahkemede 7 maddelik şu kararları aldı:

23 Ziyaeddin Rayyıs, *en-Nazarîyyatu's-Siyasiyyetü'l-İslamiyye*, Kahire, 1979, 159.
24 Leonid Binder, *Liberal İslam*, çev. Yusuf Kaplan, Kayseri, 1996, 248.
25 Abdurrazık, 135.
26 Rayyıs, 371.
27 Rayyıs'ın bu reddiyesi hakkında yapılan bir tenkit şu şekildedir, "yalan yanlış bilgiler aktararak tenkitler yapan Rayyıs, komplocu bir tavır takınmış, ayrıca kendi kitabını ilk siyaset-bilim kitabı diye ileri sürerek ne kadar bilimsel (!) olduğunu ortaya koymuştur" Binder, 241.
28 Rayyıs, 7.
29 Mustafa İslamoğlu, *İslami Hareket Anadolu*, İstanbul 1991, II, 137, 183, 379.
30 Görmez, 224.
31 Mustafa Sabri Efendi, *Mevgifi'l-Agli ve'l-İlim ve'l-Alim*, Beyrut Trz., IV, 360.
32 Ammara, 17.
33 Abdurrazık, 135.
34 Ammara, 89.

Yazar kitabında:

1. İslam şeriatının sadece ruhani olduğu, dünya işlerini ve hükümlerinin uygulamasına yönelik bir özelliğe sahip olmadığı,
2. Hz. Peygamber'in dine davet için değil, krallık için mücadele ettiği,
3. Hz. Peygamber dönemi idari sisteminin kopuk, karışık, anlaşılmaz ve hayrete mucib olduğu,
4. Hz. Peygamber'in görevinin hüküm ve icra olmadığı, sadece tebliğ olduğu,
5. Din ve dünya işlerini idare edecek bir devlet başkanının gerekliliği konusunda sahabe icmasının inkar edildiği,
6. Yargı kurumunun şeri bir görevi olmadığı,
7. Hz. Ebu Bekir ve Raşit halifelerin devletlerinin, dini bir devlet olmadığı, iddialarında bulunmaktadır.[35]

Yazara yapılan bu suçlamalardan sonra düzenlenen ikinci celsede Abdurrazık'ın savunması dinlenilip, karara varılmıştır. Daha sonra kitaplaştırılan bu celselerdeki konuşma ve tartışmalar çok ilginçtir. Mesela; Abdurrazık kendini savunmak için Ezher şeyhlerinin önüne gelip selam verdiği zaman selamı alınmamış, savunmasını bile tam yapamadan, yazara çok sert hakaretlerle mahkeme sonuçlandırılmıştır.[36]

Bu ithamlara ve savunma sırasındaki terslemelere rağmen Abdurrazık, konuların en güzel ilmi münakaşa ve tartışma ile halledilebileceğini, hiçbir kanun, adalet ve din özgürlüğünün bu hakkı insanın elinden alamayacağını belirtmiştir.[37] Nihayet Ezher uleması 12 Ağustos 1925'te verdiği kararla Ezher'i, ulemanın saygınlığına yönelik hareketleri cezalandırmaya yetkili kılan 1911 tarih ve 10 sayılı kanuna dayanarak; Abdurrazık'ın Ezher diplomasını ve yargı görevini elinden almış, ulema zümresinden ihraç etmiştir.[38] Bu arada bir kısım bil-

35 Ammara, 73.
36 Ammara, 56, 57.
37 Ammara, 60.
38 Ammara, 22.

ginler Abdurrazık'ı savunmaya çalışsalar da[39] tepkinin büyük gürültüsü arasında bunlar kaybolmuştur.

İşte tam bu noktada işler daha da karışmış ve olayın bundan sonraki safhası, Mısır'da siyasi bir krize sebep olmuştur. Ezher, alimler zümresinden ihraç edilen Abdurrazık'ın durumunu Adalet Bakanlığına bildirmiş, bunun üzerine Adalet Bakanlığı Abdurrazık'ı Mansura kadılığından almıştır. Fakat bu azledilme bakanlar kuruluna geldiğinde, o zamanki Mısır hükümetinin üyeleri arasında bulunan üç liberal bakan bu azledilme kararnamesini imzalamamışlardır. Bu siyasi kriz başbakan Ziver Paşa'nın, Kral Fuad'la da görüşerek, karara itiraz eden Adalet Bakanı Abdülaziz Paşa'yı görevden aldırması ve kararı imzalamayan diğer bakanların istifası ile çözülmüştür. Böylece Abdurrazık'ın görevden azli gerçekleşmiştir.[40]

1925 sonrasındaki Sünni dünyanın son derece gergin atmosferi ertesinde ve sömürgeciliğin her tarafı ele geçirdiği, İslam dünyasının büyük bir zilletin içine düştüğü, ihanet ve entrikaların birbirini izlediği ve birleştirici bir sembol olarak görülen hilafetin ilgası üzerine bütün Müslümanların tesbih taneleri gibi dağıldıkları bir dönemde bu tepkiler belki anlaşılabilir şeylerdi.

Ancak, daha sonraları heyecanların sakinleştiği dönemde daha ölçülü kararlara imkan verecek açılımlar bir türlü sağlanamadı ve kitaba boykot devam etti. Aslında İslam dünyasında kitaba cevap verecek insanlar yok değildi. Sadece tarihteki uygulamaları göstererek bile Abdurrazık'ın fikirlerine cevap verilebilirdi. Fakat geleneksel Sünni tepkinin, yazarı işinden edecek boyutlara kadar uzanması, bunları engelledi. Daha da kötüsü bu gelenekçi tepkinin, baştan itibaren kitabın içeriğinden çok, yazarın şahsiyetine saldırmaya kadar gitmesiydi.

Kitabın içeriği tam incelenmeden yazarına yapılan büyük tepkinin gayet doğal karşılanabilineceğini, çünkü yazarın icmanın tersine hareket ettiğini ve bu fikirleri ilk defa iddia

39 Cedan, 67; Muhammet Mescidi Camii, 206.
40 Abdurrazık, *İslamda İktidarın Temelleri*, çev. Ö. Rıza Doğrul, İstanbul 1995, 18.

eden biri olduğunu belirtenler bulunmaktadır.[41] Ancak, tarihte bu fikirleri ilk defa Abdurrazık söylemediği gibi,[42] (var olduğu şüpheli olan) icmaya da uymamanın büyük bir cürüm gibi aktarılması yanlıştır.

Abdurrazık'ın, İslam düşmanı ve İslam'ın değerlerine saldıran misyonerlerin propaganda yazarı olduğunu iddia etmekle[43] ve kitabındaki iddiaların saçma olduğunu söylemekle[44] ne kitaptaki bilgiler çürütülebilir ne de bu ilmi bir yoldur. Zaten bu duygularla fevri hareketler içine giren tepkiselcilerin gerçekleştirmeye çalıştıkları "Hilafet Kongresi" de hiçbir şey ortaya koyamadan dağılmıştır.[45]

Mısır açısından kitap, o günlerdeki Mısır kralı Fuad'ın halifelik hayallerini bitirmekle birlikte[46] Abdurrazık'a yapılan sert tepkiden dolayı bir çok fikir adamının korkmasına, fikri hareketin ölmesine, ilim adamlarının yeni fikirler ortaya atmaktan korkmalarına sebep oldu. Böylece fikri açıdan bir durgunluk dönemi başladı.[47] Artık ilmi düşünceye korku egemen oldu.

Meselenin bu boyutlara gelmesinde Abdurrazık'ın tezlerini karışık ve bir o kadar da kışkırtıcı bir dille sunmasının etkisi büyüktür.[48] Belki de kitap bu üslup tarzıyla sunulmasaydı İslam dünyası tarafından farklı bir şekilde algılanabilir ve görüşleri etkili sonuçlara dönüşebilirdi. Fakat kitap, yönetim tartışmasında en yüksek noktayı işaret etmekle birlikte, tartışmanın bir sonuca ya da karşıt görüşlerin senteze ulaşması yolundaki bütün ümitleri boşa çıkaran gürültülü bir geleneksel tepki ile karşılaşmasına neden olmuştur.

Yazarın düşünsel derinliği o kadar olmasa da tanınmışlığı çok ileridedir.[49] Bu da ona yapılan aşırı fanatik saldırılardan

41 Rayyıs, 152; İslamoğlu II, 18.
42 Bkz. Ahmed İnan, *Çağdaş Egemenlik Teorisi ile Kur'an Hakimiyet Kavramının Karşılaştırılması*, Ankara 1999, 210.
43 Mustafa Sabri Efendi, IV, 376.
44 Rayyıs, 159.
45 İslamoğlu, II, 184.
46 Ammara, 41.
47 Efendi, 64.
48 Efendi, 64.
49 M. Mescidi Camii, 161.

ileri gelmektedir. Abdurrazık'ın pek de akademik özelliği olmayan bu küçük kitabını, bu kadar kavga ve gürültülü bir ortamda tartışmak ve meseleyi siyasi krizlere kadar götürmektense, kitabın içerdiği fikirler, ilmi delillerle, bilimsel verilerle çürütülebilirdi. Abdurrazık yerine bu görüşleri bir müsteşrik bile ileri sürseydi, ona da karşı çıkmak gerekiyorsa sakin bir üslupla karşı çıkmak gerekirdi. Bilimsel ahlak ve edep bunu gerektirmekteydi.

Yazara yapılan haksız eleştirilere usul yönünden katılmadığımızı belirttikten sonra, şunu da ifade edelim ki; yazarın yaşadığı belde krallıkla idare edilirken, üstelik İngiliz sömürgesinin etkisi altında iken, bu iki güce ait bir tek cümle yazmayan yazarın, o dönemde konjonktür gereği İslam birliğinin sembolü haline gelen hilafete, birilerinin yaptığı yanlışlardan dolayı suçlu bularak yüklenmesi, ibretamiz olmakla birlikte bu sonuçların meydana geleceğinin de ön habercisiydi.

Her ne kadar kitap ve yazarı bir çok yaptırımlara maruz kalsa ve boykot edilerek dışlansa da İslam dünyasında başlattıkları etki ve tartışma hala devam etmektedir.[50] O dönemde Kuzey Afrika'da etkili bir düşünür olan Bin Badis'in bu etkiyle buna benzer fikirleri dile getirdiğini görüyoruz.[51]

Kitabın Türkçeye çevirisi, Mısır'da yayınlanmasından hemen iki yıl sonra 1927'de Ö. Rıza Doğrul tarafından yapılmış ve *İslamiyet ve Hükümet* adıyla basılmıştır. Bu tarihten yaklaşık 70 yıl sonra 1995'te aynı çeviri tekrar *İslam'da İktidarın Temelleri* adı altında yayınlanmıştır. Fakat maalesef mütercim çeviride orijinale sadık kalmamış, kitap üzerinde bir çok tasarrufta bulunmuş, bir çok yeri de atlamıştır. Misal verecek olursak; Abdurrazık modern sistemleri sayarken Bolşeviklik (komünizm)ten bahsetmektedir. Fakat mütercim belki de o dönemdeki Türkiye'de komünizme olan tepkiden çekindiğinden, çeviride bu ifadeler bulunmamaktadır. Yine Abdurrazık aynı bölümdeki 14 numaralı paragrafta Zuhruf ve Maide su-

50 Ammara, 196.
51 Cedan, 196.

resinden 4 tane ayet nakletmektedir.[52] Mütercim bunları çevirisine almamıştır.[53]

Yazarın kitabının aynı dönemde Türkiye'de yayınlanan Seyit Bey'in *Hilafetin Mahiyeti Şeriyyesi* adlı kitaptan -ki bu kitabın Arapça çevirisi Abdurrazık'ın baş kaynakları arasında olduğu belirtilir- daha fazla şöhret bulması, Seyit Bey'in saltanata dönüşen hilafeti eleştirip, dört halife dönemindeki hilafeti, gerçek yönetim tarzı olarak savunmasından dolayı olabilir.[54]

Bu açıklamalardan sonra kitabın içeriğinin incelenmesine geçebiliriz. Burada kitabın içeriğini tamamen ele almak istemiyoruz. Bu, bir tez konusu olacak kadar büyük bir çalışmayı gerektirir. Biz burada öne çıkan bazı anekdotları verip kitabın bir anlamda olumlu-olumsuz yönlerini tanıtmaya çalışacağız.

İslam ve Usulu'l-Hukm

Yazar kitabını üç ana bölümde incelemiştir. Bu bölümler kendi ifadesi ile "Hilafet ve İslam" "Hükümet ve İslam" "Tarihte Hükümet ve Hilafet" adlı bölümlerden oluşmaktadır. Bölümlere her ne kadar bu başlıklar atılmışsa da yazar kitapta bu başlıklara riayet etmemiştir. Örneğin; son bölümdeki başlığın içeriği, adeta ilk bölümde anlatılmıştır.[55]

Kitabı dikkatle okuyan bir okuyucu, çok düzensiz, hangi bilginin nerede geleceği belli olmayan, neyin anlatıldığı tam anlaşılamayan, bir çok çelişki barındıran bir kitap üslubuyla karşılaşır. Kitap ne kadar dikkatle okunursa okunsun, yazarın ne demek istediği net bir şekilde anlamak hayli zordur. Yazar, kitabında akademik bir teknik kullanmamış, hemen hemen hiçbir referansı tam olarak vermemiştir. Kitap adeta bir gazeteci üslubuyla çalakalem yazılmış, düzensiz fikirler yığını şeklinde oluşturulmuştur. Belki de kitabın en büyük problemi anlaşılma sorunudur diyebiliriz. Bundan dolayı ortaya koyduğu bir fikir, vardığı bir sonuç belli olmamaktadır.

52 Abdurrazık, 134, 135.
53 Abdurrazık, *İslam'da İktidarın Temelleri*, 52.
54 Seyit Bey, *Hilafetin Mahiyeti Şeriyyesi*, BMM.mat. Ankara 1340, 1-26.
55 Abdurrazık, 113 vd.

Bir de bunlara yazarın kışkırtıcı bir üslup kullanması eklenince kitap için "Problem yumağı bir kitap!" diyebiliriz.

Yazar kitabına hilafeti tanımlamakla başlar ve hilafetin güç dayanaklarını sorgular. Halifenin güç dayanaklarını sorgularken verdiği örnekleri genelde saltanat döneminin kötü örneklerinden seçmiştir.[56] Yazarın eser boyunca yaptığı en büyük yanlışlardan biri, saltanatın kötü örneklerinden yola çıkarak hilafeti suçlamasıdır. Yani saltanat dönemlerinin kötü örneklerini vererek faturasını hilafete çıkartmaktadır. Bir anlamda yazarın yaptığı şey, Hz. Ali'nin dediği gibi "Doğru sözle yanlış hükme varmak"tır.[57] Tarihteki saltanatın zulmünü anlatarak Müslümanların yönetim konusundaki hükmünün bu olduğunu savunmak ne kadar gerçeği yansıtabilir?

Yazar, hilafet konusunda haklı olarak şunu iddia eder: "Kur'an'da Fatiha'dan Nas'a kadar dinle ilgili her şey izah edilmiştir, fakat hilafet kesinlikle söz konusu edilmemiştir."[58] Bu doğrudur. Fakat buradan hareketle tarihte ortaya konulan hilafetin bir yönetim biçimi olmadığını çıkarmak; yazarın bir diğer hatasıdır.

Yazar, yönetim konusundaki hadislerin içeriğinin boşaltılarak anlamlarının değiştirildiğini belirttikten sonra, bu konuda getirilen delillere karşı çok anlaşılmaz bir yorum getirir ve "Fakirlere yardım etmeyi İslam emretmektedir. Fakat bunun için ille de fakir bulmak mı gerekir?"[59] şeklinde sorar. Buradan da yola çıkarak "Yönetimden söz eden naslardan mutlaka bir yönetim kurmak gerekmez." sonucuna varır. Benzer akıl yürütmeleri, Kur'an'da ki diğer bazı emirler için de geçerli olduğunu belirterek yapar.[60] Öncelikle şunu belirtelim ki; fakirlik tarihsel bir gerçektir. Tarihin her döneminde olmuştur. İslam ise vakıalarla ilgili hükümler koyan bir dindir. Bu anlamda yazarın böyle akıl yürütmesini anlamak mümkün değildir.

56 Abdurrazık, 118.
57 *Nehcü'l-Belağa*, çev. Heyet, Ankara 1990, 73.
58 Abdurrazık, 117.
59 Abdurrazık, 125.
60 Abdurrazık, 126.

Yazar, sultanların zulmünden dolayı siyaset ilminin gelişmediği, her dönemde halifelerin katledildiği gibi doğru önermelerden yola çıkarak; tarihte hilafet konusunda icmanın olmadığını savunur. Hilafette icmanın olmadığı konusunda bir kısım Haricileri ve Şia'yı delil alarak icmanın gerçekleşmediğini belirtirken, şu nuansı gözünden kaçırmaktadır: Tarihte hilafete muhalefet edenlerin çoğu hilafeti yok farz etmemişlerdir. Mevcuda itiraz ile hilafeti ele geçirmeye çalışmışlardır. Bu anlamda mevcut halifeye isyan edenleri yönetimi yok farz etmek olarak tanıtmak yanlıştır. Bu anlamda hilafete karşı ayaklanmaları esas alarak yapılan bir itiraz doğru değildir.

Benzer bir yanlışlık, yazarın tarih boyunca sukuti icmanın oluştuğunu, kan ve kafatasları üzerinde zorla biat alındığını, biat etmeyenlerin kılıçla tehdit edildiğini, bunun Irak'ın başına İngilizlerin geçirdiği kukla lider Faysal'ın liderliğine benzediğini belirterek Muaviye'nin oğlu Yezid'e aldığı biatı bu konuda misal verir.[61] Abdurrazık'ın verdiği misaller doğrudur. Hatta biz tarihimizden daha acı, daha kötü örnekler verebiliriz. Ama buradan yola çıkarak yönetim konusunda icma oluşmadığını iddia etmek kanaatimizce mümkün değildir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir; suskunluk içinde olanlar için "Hilafeti reddediyorlar!" şeklinde bir iddiada bulunmanın oldukça yanlış bir düşünce olduğu kanaatindeyiz.

Yazar hilafet kurumunun dinsel açıdan değil, siyaset açısından da faydasız olduğunu ileri sürerek bütün dünyanın bir hükümete tabi olmasının mümkün olmadığını ve İslam'ın yaşaması için ne halifeye ne de hilafete ihtiyaç olduğunu, zaten zorunlu olmayan bu müessese yüzünden Müslümanların başına gelmedik belalar kalmadığını, bu kurumun hep felaket ve şer kaynağı olduğunu[62] belirterek alimlerin özenle birbirinden ayırdıkları hilafet ve saltanatı, özenle birbirinin aynı olduğunu ortaya koyup saltanatın yaptığı zulümleri gündeme getirerek suçu hilafete yüklemiştir. Adeta İslam'ın siyasi yönü denilince Abdurrazık'ın aklına hep saltanat gelmiştir denile-

61 Abdurrazık, 131.
62 Abdurrazık, 129.

bilir. Yazar gerçi hilafeti ilk başından itibaren suçlasa da ilk üç halifenin güç kullanmadığını zorunlu olarak kabul edişi, satır aralarından sezilmektedir.[63]

Yazar kitabının daha sonraki bölümlerinde peygamberin ancak bir peygamber olduğunu, hükümdar olmadığını, devlet kurmadığını, tebliğci olduğunu belirterek; eğer devlet kurduysa niçin bu devletin kurumlarının oluşmadığını, yargı sisteminin olmadığını, eğer varsa bu kadar kapalılık ve muğlaklık, belirsizlik niyedir? şeklinde sormaktadır.[64] Yazar bu sorusuyla devlet tecrübesi olmayan bir milletten yeni kurulan siyasi birliği için bütün kurumları oturmuş bir devlet yapısı beklemektedir ki yanlıştır. Kaldı ki Medine'deki yapılanmayı da iyi düşünmek gerekir.

Yazar, Kur'an'dan ayetler delil getirerek peygamberin bir devletinin olmadığını ispatlamaya çalışır. Peygamber hakkındaki "*Sen onların üzerlerinde zorlayıcı (cebbar) değilsin.*" "*Sen onların üzerlerinde bekçi (hafiz) değilsin,*" "*Sen onlara vekil değilsin.*" gibi sıfatlardan ve "*Sen tebliğcisin!*" "*Sen müjdecisin ve uyarıcısın, apaçık tebliğcisin!*" gibi ayetlerde geçen peygamberlerin görevlerinden yola çıkarak onun devlet başkanı olarak görevlendirilmediğini belirtir.[65] Bu ifadelerden yazarın ya ayetleri tam algılayamadığını ya da önyargılı olduğunu insan düşünmeden edemiyor. Eğer yazar sözlerinde samimi ise, aktardığı ayetlerden böyle bir sonuca varması, onun Kur'an bilgisinin çok eksik olduğunu da gösterir. Bu ayetlerde her okuyanın anlayacağı üzere; onun tebliğ metoduyla ilgili yöntemler verilmektedir. Yine Hz. Peygamber'in devlet başkanı olmadığını ispat için getirdiği peygamberin önünde titreyen bir adama "Rahat ol ben ne kralım ne zorbayım. Mekke'de kurutulmuş ekmek yiyen bir kadının oğluyum!" diye seslenmesi olayından yola çıkarak böyle bir sonuca varması çok garip bir çıkarımdır. Hz. Peygamber'in burada mütevaziliği ve krallar ve zorbalar gibi olmadığını anlatması izaha gerek duyulmayacak şekilde apaçık ortadadır.

63 Binder, 223.
64 Abdurrazık,150.
65 Bkz.Enam, 107; Kaf, 45; İsra, 105; Ğaşiye, 21,22.

Yazar "Eğer Peygamber devlet başkanı olsaydı kendinden sonrası için muhakkak ki yerine birini bırakır ve sahabenin boğaz boğaza gelmelerine imkan vermezdi." demektedir.[66] Halbuki Hz. Peygamber'in yerine kimseyi bırakmamasının bir çok gerekçesi vardır. En başta bu işin bir kural olmaması ve halkın seçtiği bir kimsenin başa geçmesini istediğinden bir kişiyi yerine bırakıp dayatmada bulunmamıştır.[67]

Abdurrazık, Hz. Peygamber'in başta Medine Sözleşmesi olmak üzere yaptığı antlaşmaları, savaşları, ittifakları göz ardı ederek, o dönemdeki oluşumun sadece dini bir birlik olduğunu, ne hükümet ne devlet ne de siyasi birlik olabileceğini belirterek Peygamber'in de ancak bir dini lider olduğunu aktarmaktadır.[68] Mahkemede de "Allah için devlet gibi dünyevi işlerin ehven olduğunu belirterek, bu işler için peygamber göndermeye değmez." demektedir.[69] Buna ilave olarak Hz. Peygamber'in konuyla hiç ilgisi olmayan hurma aşılaması meselesindeki "Siz dünya işlerini benden iyi bilirsiniz!"[70] hadisini de kendine göre yorumlayarak onun ancak ruhani bir lider olduğunu ortaya koymaya çalışır. Ancak yazar, bu iddialarda bulunmakla beraber kitabının başka bir yerinde bu iddiaları çürüterek Hz. Peygamber'in cihadı İslam devletini kurmak için yaptığını belirtmektedir.[71]

Hz. Peygamber'in siyasi bir otoriteye sahip olmadığı ve peygamber zamanında kurulan birliğin siyasi değil, dini bir birlik olduğu iddiası pek gerçekçi olmayan bir iddia görünümündedir.[72] Bu iddia, o dönem din-siyaset ilişkileri tam düşünülmeden varılan bir sonuç olsa gerektir. Hz. Peygamber, on yıl Medine'de nasıl bir aygıtın başındaydı? Onu takip edenler ne yaptı? Bu sorular muğlak bırakılmıştır.

Yazar, özetle hilafet yönetiminin dinin temelleriyle hiçbir ilgisinin bulunmadığını Müslümanların dinin emirlerini uy-

66 Abdurrazık, 172.
67 Bkz. Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, Konya 2005.
68 Abdurrazık, 171.
69 Ammara, 99.
70 Müslim, Fedail, 141.
71 Abdurrazık, 148.
72 Zerrin Kurtoğlu, *İslam Düşüncesinin Siyasal Ufku*, İstanbul 1999, 69.

gulamak için hiçbir siyasal ve iktisadi sistem oluşturmalarının amaçlanmadığını, İslam'ın Müslümanları bu sistemin niteliğini belirlemede serbest bıraktığını ve onlara bu konuda tartışma ve görüş bildirme özgürlüğü verdiğini söylemeye çalışmaktadır.

Yazarın en büyük çıkmazı saltanatla hilafeti bir birine karıştırarak saltanatın yaptığı bütün kötülükleri hilafete yüklemesidir. Aslında bir çok yerde doğru ifadeler kullanmışken ve bu görüşler tarihi ve dini gerçeklere dayanıyorken[73] bu ifadelerden yola çıkarak vardığı bir kısım sonuçlar açısından hatalı olduğu görüşündeyiz.

Biz bu konudaki kanaatimizi bildirerek sözü noktalamak istiyoruz: İslam yönetim biçimi konusunda bir nas ortaya koymamış, sadece ana ilkeler belirleyerek bu ilkeler çerçevesinde insanların istedikleri yönetim tarzını seçebileceklerini belirtmiştir. Bu anlamda hilafet düzeni denilen bir yönetim İslam'da emredilmemiştir. Hilafet sahabenin dini referans alarak ortaya koymaya çalıştıkları fakat tam kurumsallaşamadan saltanatçı güçler tarafından ortadan kaldırılmış bir kurumdur.

Bu anlamda Müslümanları bağlayıcı bir yönü de yoktur. Çünkü hilafet, dini bir kurum değil, fakat dini referanslara dayalı o döneme uygun sahabenin uyarladığı bir kurumdur. Böyle bir kurum ve yapı, Hz. Peygamber ve dört halife döneminde realite olarak ortaya koyulmuş ve bir çok eksiği ile tarihteki yerini almıştır. Bu anlamda eksiklerden yola çıkarak böyle bir yapıyı inkar etmek bilimsel olarak yanlıştır.

Kitabın belki de en büyük faydası, din-devlet ilişkileri konusunda İslam tarihinin en büyük literatürüne kavuşmasına sebep olmasıdır. Çünkü kitabın yayınlanmasının hemen akabinde yirmi beş tane reddiye yazılmış, hala da günümüzde yazarın iddiaları konusunda olumlu olumsuz telifler yapılmaktadır.

73 Süleyman Uludağ, "İslam-Devlet İlişkileri", *Türkiye Günlüğü*, Ankara 1990, 33, S. 13.

BİR BAŞBAKAN: ŞEMSETTİN GÜNALTAY

Bu çalışmamızda Darülfünun İlahiyat Fakültesi hocası Mehmet Şemsettin Günaltay'ın hayatı ve eserleri üzerinde bazı mülahazalarda bulunmak, Türkiye Cumhuriyeti'nin on dördüncü başbakanı da olan Günaltay'ın ilmi ve siyasi kişiliği yanında ilahiyat fakülteleri açısından katkısını ve bu konudaki çaba ve gayretlerini ön plana almak istiyoruz.

Günaltay, 1883'te Erzincan Kemaliye'de doğdu. Babası müderris İbrahim Ethem Efendi, annesi Saliha Hanım'dır. Ailesi Uygur ve Çağatay Türklerinin yaşadığı topraklar olan Ürik köyündendi.[1] Günaltay, Üsküdar Ravza-i Terakki Mektebi'ni, Vefa İdâdîsi'ni ve Dârülmuallimîn-i Âliye'nin (Yüksek öğretmen okulu) fen şubesini birincilikle bitirdi (1905).[2] Bu arada özel olarak Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. İstanbul Dârüşşafaka'da hendese muallimliği, Kıbrıs İdâdîsi'nde müdür muavinliği ve müdürlük yaptı. 1909'da Maarif Nezareti tarafından doğa bilimleri dalında okumak üzere bir yıllığına gönderildiği İsviçre'nin Lozan Üniversitesi'ne gitti ve döndükten sonra da Midilli İdadisi'nde ve İzmir Gelenbevi İdadisi'nde müdürlük yaptı. 1914'ten itibaren Darülfünun'da görev aldı. 1924'te Darülfünun İlahiyat Fakültesi dîn-i İslam tarihi ve fıkıh tarihi müderrisliğinin yanı sıra fakülte sekreterliğine ve ertesi yıl da aynı fakültenin dekanlığına getirildi. 1931'de Türk Tarih Kurumu'na üye seçildi ve bu kurumun başkanlığını yaptı. Bu arada Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde ordinaryüs profesör olarak ders verdi. 15 Ocak 1949-22 Mayıs 1950 tarihleri arasında tek parti devrinin son hükümet

1 Mehmet Şemsettin Günaltay, *Hurafeler ve İslam Gerçeği*, haz: Ahmed Gökbel, İstanbul 1977, 11.

2 Mehmet Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, haz: Yüksel Kanar, İstanbul 1991.

başkanlığını yaptı. 20 Ekim 1961'de İstanbul'da öldü, vasiyeti üzerine Ankara'daki Cebeci Asrî Mezarlığı'na defnedildi.

Siyasi Hayatı

Günaltay, ilmî faaliyetleri yanı sıra siyasi faaliyetlere de yoğun olarak katıldı.[3] 1915'te 32 yaşında üyesi olduğu İttihat ve Terakki Fırkası'ndan Ertuğrul (Bilecik) mebusu seçilerek meclise girdi ve 1919'a kadar bu görevde kaldı.[4] Bu arada Dârülfünun'un ıslahat çalışmalarında görev aldı. Mecliste öğretmenlerin o günkü durumlarını dile getiren konuşmalar yaparak bu konuda kanun çıkarılmasına öncülük etti. O, öğretmenliğin özel ve saygın bir meslek olduğunu, bunun için de her önüne gelenin "lalettayin bir mektep şahadetnamesi veya sathi bir imtihana istinaden tayin edilen muallimelerin" muallim yapılmamasını; bilmek ile "talim"in farklı durumlar olduğunu; yine okullarda uygulanan programların insanımıza uygun olmayışını; körpe zihinlerin ne kadar faydasız ve gereksiz bilgilerle meşgul edildiğini şiddetle eleştirmiştir.[5]

Günaltay, 1918'de Meclis-i Meb'ûsan idare memuru oldu ve İttihat ve Terakkî ileri gelenlerini sorgulayan komisyonda bulundu. Meclisin aynı yıl feshedilmesinden sonra nizamname gereği iki yıl daha idare memurluğu sıfatını sürdürdü. 1918'de Teceddüd Fırkası'nın kurucuları arasında, yine Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul teşkilâtında, arkasından da Kuvâ-i Milliye içinde yer aldı. Ankara Hükümeti 1920'de kurulduktan sonra, İstanbul belediye meclis üyeliğine ve reis vekilliğine seçilmesinin ardından Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul şubesinde faaliyetlerini sürdürdü. Daha sonra Mustafa Kemal'in

3 Ali İhsan Gencer, Ali Arslan, *İstanbul Darülfünun'u Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları*, İstanbul 2004, 38.

4 Bir müddet fırkanın başkanlığını da yapmıştır. Bayram Ali Çetinkaya, "Tek Parti Döneminin "İslamcı" Başbakanı" M. Şemseddin Günaltay," *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, C. 2, S. 1, Sivas.

5 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Şemsettin Günaltay, *Bunalım Çağından İslam'ın Aydınlığına*, haz: A. Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul 1998.

emriyle İstanbul Cumhuriyet Halk Partisi teşkilatını kurmaya memur edildi.[6] 1925'te İstanbul belediye encümeni azalığına ve bir süre sonra belediye reis vekilliğine seçildi. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki görevi ise 1923'te Cumhuriyet Halk Fırkası Sivas mebusu ve meclis başkan vekili olmasıyla başladı. Yedi dönem üst üste Sivas, bir dönem (1950-1954) Erzincan milletvekili seçildi. 1949'da Hasan Saka'nın istifası üzerine 18. T.C. Hükümetini kurdu ve Demokrat Parti iktidarına kadar da Başbakanlık görevini sürdürdü.

İktidarın Demokrat Parti'ye geçmesinden sonra 1954'e kadar milletvekilliği görevine devam etti. 1958-1959 yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul il başkanlığında bulundu. 27 Mayıs ihtilâlinden sonra Millî Birlik Komitesi ile beraber kurucu meclisi meydana getiren Temsilciler Meclisi üyeliğine ve Cumhuriyet Senatosu üyeliğine seçildi. 1961 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul senatörü olarak yeniden meclise girdi.

Kuvvetli bir öğrenim gören, hem Doğu'yu hem Batı'yı yakından tanıma imkânı bulan ve bir kaç dil bilen Günaltay düşünceleri, eserleri ve devlet adamlığıyla Cumhuriyet devrinde din-devlet ilişkilerinin şekillenmesinde önemli rol oynamış, özellikle başbakanlığı döneminde din, din eğitimi ve laiklik politikalarında gerçekleştirilen değişiklik ve yeni düzenlemelerde etkili olmuştur. Cumhuriyet Halk Partisi'nin bu konuda VII. Kongresinde alınan kararların uygulamaya geçirilmesini Günaltay hükümeti sağlamıştır. 24 Ocak 1949'da meclise sunulan hükümet programında vatandaşın çocuğuna din bilgisi verme hakkını kullanabilmesi için gereken imkânların hazırlanacağı açıklanıyor ve ihtiyarî din öğretimine başlanacağı belirtiliyordu. Cumhuriyet dönemi hükümet programlarında ilk defa din öğretimine yer verilmesi halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanmış, Günaltay'ın isteğiyle 1949-1950 ders yılından itibaren Ahmed Hamdi Akseki'ye yazdırılan yeni kitapların konulması din öğretimi bakımından olumlu bir adım teşkil etmiştir. Ayrıca 1949'da imam-hatip kurslarının

6 Çetinkaya, 2.

açılması ve Ankara Üniversitesi bünyesinde İlahiyat Fakültesi'nin kurulması, bazı Türk büyüklerinin türbelerini ziyarete imkân veren 5566 sayı ve 1 Mart 1950 tarihli kanunla Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilâtının daha iyi hale getirilmesini amaçlayan 5634 sayı ve 23 Mart 1950 tarihli kanunun çıkarılması, seçim mevzuatının değiştirilerek tek parti devrinin kapanmasını sağlayan gizli oy-açık tasnife dayalı tek dereceli seçim sisteminin getirilmesi gibi önemli düzenlemeler de onun başbakanlığı zamanında gerçekleştirilmiştir. Bu olumlu gelişmelerin yanı sıra Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesinde dinî hayatı kısıtlayıcı nitelikte yapılan değişiklik de bu dönemde olmuştur. Mecliste cereyan eden müzakerelerde bu değişikliğe karşı ciddi itirazlara rağmen tasarı Başbakan Günaltay ile Demokrat Parti sözcüsü Fuat Köprülü'nün görüşleri yönünde kabul edilmiş ve bu madde, ancak kırk iki yıl sonra 12 Nisan 1991 tarihinde yürürlükten kaldırılabilmiştir.[7]

İlmi Hayatı

Günaltay, yoğun siyasi hayatı yanında ilmi hayatını da devam ettirdi. Darülfünun İlahiyat Fakültesi Dîn-i İslam tarihi ve fıkıh tarihi müderrisliğinin yanı sıra fakülte sekreterliği ve daha sonra aynı fakültenin dekanlığını yaptı. 1914'te Darülfünun'daki ıslahat çalışmaları sırasında Edebiyat Fakültesi Türk tarihi ve İslam kavimleri tarihi profesörü,[8] 1915'te Darülfünun Edebiyat Fakültesi medeniyet tarihi, 1917'de Süleymaniye Medresesi dinler tarihi, 1919'da Darülfünun Edebiyat Fakültesi İslam kavimleri tarihi ve Süleymaniye Medresesi İslam felsefesi müderrisliklerine tayin edildi. 1922 yılında Şer'iyye Vekâleti Tedkîkat ve Te'lîfat Heyeti âzası oldu.

Günaltay, dine karşı yükselen tepkilere karşı Tarih-i Edyanı yazmış ve dine gerek duyulduğunu vurgulamıştır.[9] O, fen ve tabii ilimler öğrenimi gördüğü halde Cumhuriyet devrinde

7 Kamil Şahin, "Günaltay Mehmet Şemsettin" *DİA*.
8 Mehmet Ali Ayni, *Daru'l-Funun Tarihi*, haz: Metin Hasırcı, İstanbul 1995, 94.
9 Mehmet Şemsettin Günaltay, *Dinler Tarihi*, haz: Sevdiye Yıldız Altun, İstanbul 2006.

daha çok tarihçi yönüyle tanınmıştır; eserleri ve konferansları da genellikle tarih üzerinedir. Tarihçiliğe Ziya Gökalp'la tanıştıktan sonra başlamış ve onun fikirlerinden etkilenmiştir. Batılı tarihçilerin metotlarını incelemiş, onların yorum getirerek tenkitli tarih yazdıklarını, buna karşılık İslam tarihçilerinin doğrudan doğruya olayları vermekle yetindiklerini, yorum ve değerlendirmeleri okuyucuya bıraktıklarını, bu bakımdan Müslüman müelliflerce yazılan tarih kaynaklarının daha sağlam ve güvenilir olduğunu söylemiş, Batılı tarihçilerin İslam tarihçileri hakkındaki iddia ve ithamlarını reddetmiştir.[10] Güçlü birikimi ile İslam Tarihi öncesi ve sonrasını çok güzel yorumlarla izah etmiştir.[11]

Günaltay, 1941 yılından itibaren vefat tarihi olan 1961'e kadar Türk Tarih Kurumu başkanlığını yapmış, tarih kongrelerine katılmış; tebliğler sunmuş, Türk Tarih Tezi'nin geliştirilmesinde ve resmi tarih kitaplarının yazılmasında etkin görevler almıştır.[12] Ayrıca İstanbul Üniversitesi tarafından tarih profesörlüğü ve ordinaryüs profesörlüğe getirilmiştir. Bu kurumun Osmanlı Dönemi'nde kadim bir geçmişinin bulunmaması onun bu kurumun adeta sıfırdan inşa edilmesinde büyük katkısı bulunmaktadır.[13]

Türk Ansiklopedisinde de müşavir ve yazar olarak çalışan Günaltay'ın Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Türk Tarih Kurumu Belleten, Düşünce ve İslam dergilerinde de pek çok makalesi yayımlanmıştır.

İslam düşüncesi ve tarihi üzerine bir çok yayını bulunan Günaltay, 1327'den (1909) itibaren Sırat-ı Müstakim ve daha sonra Sebîlürreşâd'da çıkan makaleleri ve neşrettiği kitap-

10 Mehmet Şemsettin Günaltay, *Geçmişten Geleceğe*, haz: A. Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul 2000.

11 Mehmet Şemsettin Günaltay, "İslam'dan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu Aile ve Türlü Nikah Şekilleri", *Belleten*, C. XV, S. 60, Ankara 1951.

12 İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul 1987, II, 403-404.

13 Yavuz Yıldırım, "Şemseddin Günaltay'ın İslam Tarihi ve Tarih Yazıcılığına Bakışı", *Cumhuriyet'in 80. Yıldönümü Paneli*, İstanbul 2003.

larıyla zamanın modernist İslamcıları arasında yer almıştır. Onun fikrî şahsiyetinin gelişimi üzerinde, içinde yaşadığı olayların ve yetiştiği dönemin büyük etkisi vardır. Günaltay, Meşrutiyet döneminde İslamcı-İttihatçı; mütarekeden sonra İttihat ve Terakki'yi yargılayan komisyonda; Cumhuriyet'in ilk yıllarında Cumhuriyetçi, 1960 ihtilalinde oluşturulan Kurucu Meclis üyesi, ihtilalden sonra CHP'nin İstanbul Senatörü olmuştur. Onun tüm bu görevleri bir potada toplayabilmesi oldukça ilginç bir durumdur. Saltanat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde ilim ve siyaseti birlikte yürütürken, günün şartları gereği düşüncelerinde ve siyasi faaliyetlerinde farklı anlayışlar görüldüğü düşünülmektedir. Buna Meclis-i Meb'üsan'da Dârü'l-hikmeti'l-İslamiyye kanunu görüşülürken din, ahlâk, eğitim-öğretim ve dinî yayınlar konusunda İslam'a uygun olan ve milletvekillerinden büyük destek gören tezleri savunurken, başbakanlığı sırasında Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesindeki ünlü değişikliğin yapılmasına sebep olması örnek gösterilir.[14] Günaltay bu dönemde yaptığı konuşmayı önemine binaen aktarmak istiyoruz:

> Laik bir devletin, laik meclisinde hiçbir dini esas hakkında hiçbir ferdin konuşma hakkı yoktur. Biz burada din kurucu bir heyet değiliz. Devletin siyasi, idari, iktisadi ve kültürel esaslarını ve milletin müdafaası vasıtalarını düşünmek ve nizamlamakla mükellefiz. Her dinin esası üzerinde konuşmak, o dinin ilim adamlarına aittir. Bizim kuracağımız İlahiyat fakültesinden yetişen gençler memleketin ihtiyacı ne ise, ona göre bir veche verirler. Biz burada bu meselelerde fazla konuşmak hakkına sahip değiliz... Yalnız Diyanet İşleri Başkanı'nın cevap vereceği mevzu üzerinde, mesul hükümet reisi sıfatıyla ben cevap vereceğim. Bizim memlekette

14 Peyami Safa'ya göre bir çok dinî eserin ve makalenin yazarı, din âlimi, şeriatçı M. Şemsettin Bey başka, eski Cumhuriyet Halk Partisi Başvekili, inkılâpçı, laik ve din öğretimi aleyhtarı Şemsettin Günaltay başkadır; bu iki şahsiyet yıllardan beri aynı vücutta birbiriyle ihtilafsız ve kavgasız yaşamıştır. Günaltay'ın da içinde bulunduğu bir heyetçe yazılan ve 1931'den 1950 yılına kadar okutulan tarih ders kitapları, verdiği İslâm tarihiyle ilgili yanlış bilgiler sebebiyle şiddetli tenkitlere mâruz kalmış, Günaltay bu kitaplarda din öğretimi hakkında sahip olduğu görüşlerinden dolayı çeşitli çevrelerce ve özellikle İbrahim Arvas tarafından hakarete varacak derecede eleştirilmiş, konu bir basın davası olarak mahkemeye intikal etmiştir (1959). Şahin, *DİA*.

herkes hürdür, hür olan bir memlekette yaşayan insanların akidelerine tecavüz etmek, hiçbir vatandaşın hakkı değildir. Herkes kendi kanaati ile kalır. Biz falan mezhebin adamıdır veya falan dine mensup diye kimse üzerinde bir hüküm yürütemeyiz ve kendisini ne için bu inanıştasın diye mesul tutamayız.[15]

Günaltay, yaşadığı çağın gerekliliklerine uyum sağlayabilmek için İslam kaynaklarında temel aramaya çalışmış, içtihat kapısının kapandığı yolundaki kanaate şiddetle karşı çıkmış, bu kanaatin İslam dünyasının gelişmesine engel teşkil ettiğini ileri sürmüştür.[16] Aynı zamanda Gazâlî'yi İslam felsefesinin gelişmesini engellemekle suçlamış, tasavvuf mensuplarını, din adamlarını, tekke ve medreseleri eleştirmiş, İslamiyet'in akılcı bir din olduğunu, müspet ilimlere ağırlık verdiğini, Müslümanların geri kalmasından İslamiyet'in değil, bu kurumların sorumlu tutulması gerektiğini savunmuştur.[17] Akıl ile nakil çatışırsa akli delilin tercihi ve nakli delilin ise tevilinin İslam'ın esasından olduğunu savunmuştur. Ayrıca Tanzimat aydınlarının radikal tavırlarıyla Türk toplumuna zarar verdiklerini, cahil gericilerle cahil ilericiler arasında fark bulunmadığını ifade etmiştir. Onun felsefi birikimi de yazdığı eserlerde kendini göstermektedir.[18]

Onun hayatı Batı'daki fikri hareketlerin Osmanlı'yı yoğun olarak sardığı bir dönemdir. Dinin yerini ilmin alması gerektiği savunulmaktadır. Günaltay, bu dönemde İslam'ın gelişmeye mani olmadığını savunanlardandır. Bu sebeple *Zulmetten Nura* adlı eserini kaleme almıştır. Milleti geri bırakanın İslam değil, yanlış anlayan Müslümanlar olduğunu, İslam medeniyetinin hakiki âmil ve müessirlerini tayin etmenin ilmî bir vazife olduğunu, belirtiyordu.[19]

15 TBMM. *Tutanak Dergisi*, VIII. Dönem, İctima: 3, C. 16/2, Şubat 1949 Konuşmaları, s. 451.

16 Menderes Gürkan, "Şemsettin Günaltay'ın İçtihat İlişkin Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme", *İslam Hukuku Dergisi*, S. 6, Yıl: 2005, s. 347-368.

17 Günaltay, *Hurafeler ve İslam Gerçeği*, İstanbul 1977.

18 Mehmet Şemsettin Günaltay *Antik Felsefenin İslam Dünyasına Girişi*, haz: İrfan Bayın, Kasım, 2001.

19 Mehmet Şemsettin Günaltay, *Bunalım Çağından İslam'ın Aydınlığına*, Haz; A. Lüfti Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul 1998.

Onda ittihatçılığından gelen kuvvetli bir Batı karşıtlığı bulunmaktadır. Batı'yı iyi bilen biri olarak İslam'ı sürekli barbarlıkla suçlayan ve Müslümanlara medeniyet dersi vermeye çalışan Batı'nın haçlı zihniyeti ve sömürgeci tavrını sorgular. Günaltay, gelişmiş Avrupa'nın Şarka insanlık dersi veren ve bu hususta Müslümanları insafsızca, haksız ithamlar altında bırakan basın-yayın organlarının, kanlı haydutların zulümlerini, zafer destanı şeklinde vasıflandırmaktan haya etmeleri gerektiğini belirtmiştir. Gerçekten, içinde bulunduğumuz asrın başında ve sonunda Batı Uygarlığı'nın Doğu'ya, özellikle Müslümanlara karşı izlediği politikada büyük değişiklik olmamıştır. Balkanlarda, Orta Doğu'da ve Afrika'da Avrupalı devletlerin plan ve projelerinin günümüzde de daha gelişmiş metotlarla devam ettiği görülmektedir.[20]

Günaltay, Batılıların yapmış olduğu tahrifleri ve iftiraları, ilmi metotlarla çalışmak suretiyle, zekaları çemberleyen fikir kapitülasyonlarından uzaklaşarak boşa çıkarılacağına işaret etmiştir. Bunun için de Türk çocuklarının sahip olması gerekli olan ilmi metodun tahrifleri, vesikalara ve belgelere dayanarak sonuçsuz bırakmak olduğunu; bu yöntemle de peşin fikirlerin isnatların haksızlık ve iftiraların ortadan kalkacağını savunmuştur. Ona göre, bunları yapabilmek için öncelikle "höyükleri kazarak, mezarları deşerek tarihten önceki zamanları aydınlatacak eserleri meydana çıkarmak" gerekmektedir. Diğer taraftan kitabeleri derleyerek, arşivleri didikleyerek yerli ve yabancı kütüphanelerde tarihimizle ilgili vesikalar toplayarak yazılı devirleri aydınlatmak lazımdır. Günaltay, Büyük Türk Tarihi'nin ortaya çıkarılması için, öncelikle yukarıda zikredilen faaliyetlerin yapılmasının gerekliliğini belirtmiştir. Günaltay'ın ilmi şahsiyetinde "ilim ve fende çağdaş uygarlığı benimsemek" düşüncesi yatmaktadır.[21] Onun Batılılara karşı verdiği bu mücadeleye rağmen içerde "Afgani'nin meddahı" şeklinde yaftalamalardan kurtulamamıştır.[22]

20 Çetinkaya, 6.
21 Çetinkaya, 3.
22 A. Halil Filipeli, *Afgani'ye Reddiye*, Haz; Sadık Albayrak, İstanbul 1976, 12.

1937'de Dolmabahçe sarayında, milletlerarası bir mahiyet arz eden, ikinci Türk Tarih Kongresi toplandığı zaman, Günaltay'ın, Türk tarihinin diğer mühim bir problemi üzerinde, "İslam dünyasının inhitatı sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?" konusu hakkında bir tebliğ sunduğunu görüyoruz. O, bu tetkikinde "IX ve X. yüzyıllarda İslam dünyasına en parlak devrini yaşattıran ilim hareketinin Selçuk Türklerinin Ön-Asyayı istilâ etmeleri neticesinde durmuş ve bu hal İslam dünyasının umumî inhitatına sebep olmuştur." yolunda ileri sürülen görüşü tahlil ve tenkit etmekte, tarihî vakıaların bilâkis tamamen bunun aksini ispat ettiğini göstermektedir: "Selçuk Türkleri Yakın-şarka gelmekle, bu bölgedeki anarşik devir son bulmuş, kurulan geniş imparatorluk dahilinde emniyet ve asayiş teessüs etmiş, halkı ezen haksızlıklar zulümler ortadan kaldırılmış ve bu hal, ticaretin inkişafına yol açtığı gibi, Doğu ile Batı arasındaki eski ipek ticareti yolu yeniden işlemeye başlamıştı. Bütün din ve mezheplere karşı tarafsızca ve müsamahalı hareket etmek karakterinde bulunan Türkler mezhep kavgalarına da son vererek inanç ve vicdan hürriyetinin Türkistan'dan Akdeniz'e kadar uzanan geniş sahada hükümran olmasını sağlamıştı. Eğer Türkler İslam camiasına girmemiş olsalardı, İslam medeniyeti vücut bulmaz, o derece inkişaf etmez, o derece geniş iklimlere dağılmazdı. Türkler neticesinde görüyoruz ki Ebu Müslim ihtilâlinin iktidar mevkiine getirdiği Toharistan, Horasan, Maveraünnehir Türkleri İslam heyeti içtimaiyesi üzerinde nafiz bir rol oynamaya başladıkları andan itibaren fen, sanat, hukuk, dinî telâkki sahalarının her birinde feyizli bir hareket başlamış, neticede İslam medeniyeti denilen büyük medeniyet vücut bulmuştur. Emeviler devri nihayetine kadar İslam camiasını kaplayan fikrî durgunluğun, Türklerin hâkim bir vaziyette bu camiaya girmelerini müteakip feyizli bir harekete inkılâp etmesi sebepsiz değildir."

Eserleri

1- Fennin En Son Keşfiyatından Telsiz, Telgraf, Esîr, Mevcât-ı Esîriyye, Röntgen, Radyum, İyotlar, Elektronlar.

2- Hurufattan Hakîkata, 1916, Sebîlürreşâd'taki bazı yazılarını ihtiva eden bu kitapta İslamiyet'in ilerlemeye engel olmadığı, ancak sonradan karıştırılan hurafelerden arındırılması gerektiği görüşü üzerinde durur ve Asr-ı saadet ile daha sonraki dönemleri karşılaştırarak Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği dinle bugünkü Müslümanların dini arasında büyük farklar bulunduğunu söyler. Eser son yıllarda tekrar basılmıştır. Bkz. *Hurafeler ve İslam Gerçeği*, Haz; Ahmed Gökbel, İstanbul, 1977.

3- Târih-i Edyân, 1922, bu eserinde din, dinlerin tasnifi ve din fikri üzerinde durduktan sonra tabii dinlerle (animizm, fetişizm, totemizm) Hinduizm, Budizm ve Taoizm gibi Uzak Doğu dinlerini inceler. Bkz. *Dinler Tarihi*, Haz: Sevdiye Yıldız Altun, İstanbul, 2006.

4- Maziden Atîye, 1913, Türk tarihine ait yazılarının yer aldığı bu eserde İslam'dan önceki Türkleri ele almış, Ziya Gökalp'ın da etkisiyle kurtuluşu İslamlaşmak, muasırlaşmak ve Türkleşmek'te bulduğunu açıklamıştır. Bkz. *Geçmişten Geleceğe*, Haz; A. Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul, 2000.

5- Zulmetten Nura: 1913'ten itibaren Sebîlü'r-Reşat'ta yayımladığı yazılarından oluşan bu eserde İslam âleminin fikrî çöküşünün sebepleri ve kurtuluş yolları üzerinde durmuş, İslam'ın üstünlüklerini anlatmıştır. Mehmet Akif Ersoy'un övgüsünü kazanan eser halk arasında geniş ilgi görmüştür.[23] 1915. *Bunalım Çağından İslam'ın Aydınlığına*, Haz; A. Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul, 1998.

6- İslam'da Târih ve Müverrihler. İslam tarihçileri ve eserlerini konu alan bu kitap. En başat eserleri ara-

23 Rıfkı Melül Meriç, Ankara İlahiyat Fakültesi'ndeki derslerinde *Hurufattan Hakîkata, Maziden Atîye ve Zulmetten Nura* adlı eserlerin Midilli İdâdîsi Müdürü Orhan Bey'e ait olduğunu ileri sürmüştür. 1917. Şahin, *DİA*.

sında yer alan bu kitap 1923'te basılmıştır. Ayrıca Yüksel Kanar tarafından sadeleştirilerek "İslam Tarihinin Kaynakları Târih ve Müverrihler" (İstanbul, 1991) adıyla yeniden yayımlanmıştır.

7- İslam Târihi, İslam öncesi Arap tarihinden bahseder. 1924.

8- Felsefe-i Ûlâ', Eserin alt başlığı İsbât-ı Vâcib ve Ruh Nazariyeleri'dir. 1923. *Antik Felsefenin İslam Dünyasına Girişi*, Sad: İrfan Bayın, Kasım, 2001.

9- Müntehab-ı Kıraat. 1923.

10- Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti. 1933.

11- Mezopotamya Sümerler, Akadlar, Gutiler, Amürüler, Kassiler, Asurlular, Mittaniler, İkinci Bâbil İmparatorluğu. 1934.

12- Suriye ve Palestin. 1934.

13- İbrânîler. 1936

14- Türk Tarihinin İlk Devirleri, Uzak Şark, Kadim Çin ve Hind. 1937.

15- Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark, Elam ve Mezopotamya. 1937.

16- La decadence du monde musulman est-elle â l'invansion des Seîdjoukides. 1937.

17- Dil ve Tarih Tezimiz Üzerine Gerekli Bazı İzahlar.

18- Tarih: Lise. 1941.

19- Yakın Şark II: Anadolu, En Eski Çağlardan Akınemişler İstilasına Kadar.1948.

20- Yakın Şark III: Suriye ve Filistin. 1847.

21- İran Tarihi: En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferi'ne Kadar. 1948.

22- Yakın Şark IV: Perslerden Romalılara Kadar -Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları. 1951.

23- Mufassal Türk Tarihi, 5 cilt 1928-33.

24- Uzak Şark Tarihi, 1937.

25- Hürriyet mücadeleleri, 1958.

26- İslam Öncesi Araplar Ve Dinleri Haz; Mahfuz Söylemez, Mustafa Hizmetli, Ankara 1992. (3 makalenin birleşimi ile)

BİR İNGİLİZ SEYYAHA GÖRE İSTANBUL

Batı'da Doğu ile ilgili çalışmaların tarihi epey eskiye dayanır. Batılılar Doğu hakkındaki bilgilerini ilk olarak seyahatnamelerle sağlamışlardır. Bu anlamda özellikle son beş5 asırdır Doğu'yu anlatan sayısız seyahatname yazılmış ve bu durum adeta bir gelenek haline dönüştürülmüştür. Bu seyahatnameler özellikle Doğu'nun Batı'ya en yakın ve İslam dünyasının lideri konumundaki Osmanlı'nın merkezi olan İstanbul üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Bu çalışmamızda XX. yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğunun Kürdistan Eyaletini gezebilmek için Müslüman Şii bir hacı derviş kılığında yolculuklar yapan İngiliz casus Ely Bannister Soane'nin gezi öncesi İstanbul'da kaldığı kısa sürede yapmış olduğu gözlemlere değinmek istiyoruz. Bu gözlemler -iyi bir Türk düşmanı olarak yetiştirilmiş- bu şahsın Osmanlı'nın başkentine bakışı açısından önem arz etmektedir.

Hayatı

Ely Bannister Soane, 16 Ağustos 1881 yılında İngiltere'de doğdu. Babası iyi bir dil bilimci olduğundan olsa gerek kendisinde müthiş bir dil öğrenme yeteneği mevcuttu. Yabancı dil ve müsamere-tiyatro konusunda yeteneği casusluk yaptığı dönemde işine yarayacaktı. 1902'den sonraki hayatı genelde Doğu'da geçti. İran'a gönderildi, Yezd ve Şiraz'da kaldı. Ömer Hayyam'ın şiirlerini çevirmeye başladı. 1905'de İslam'ı kabul etmiş göründü. Halk arasında kılık değiştirerek dolaşıp tam bir casusluk görevini üstlendi. Farsça ve Kürtçeyi öğrendikten sonra 1907'de Mirza Gulam Hüseyin kılığında Irak ve İran bölgesinde yaşayan Kürtler arasına gitti. Burada bazen hizmetçi, bazen tüccar rolünde bölgeyi tanıdı. Öyle haritalar

çizip hazırladı ki; 10 yıl sonraki Osmanlı sınırlarının değişimi sırasında İngiliz yetkililer bile bu haritaların doğruluğuna hayret ettiler.

O, bölgenin Osmanlı'dan ayrılması ve Kürtlerin yeni bir ulus olarak bölgedeki Arap ve Türklere muhalif bir grup olarak ortaya çıkarılması için çok çalıştı. Bu sebeple bölgenin İngilizler eline geçmesinden sonra bölgede Türkçe ve Arapça yerine Kürtçenin geçerli olduğu okullar açtı, memurları Kürtlere has kıyafetler giymeye zorladı. Yerel halkla muazzam ilişki kurabiliyor, inatla istediklerini kabul ettirebiliyordu.

İngilizlerin geliştirdiği Araplara ve Türklere karşı Kürtleri kullanmak isteği ta o zamandan icraata başlamış ve bu işin en iyi uygulayıcısı muazzam bir Türk düşmanı olan Soane idi.[1] Soane aynı zamanda Kürtçenin alternatif bir dil olarak yarışabilmesi için gerekli olan sözlük ve gramer kitapları hazırladı, Kürtçenin lehçeleri üzerinde çalışmalar yaptı ve bunları bastırttı.

Onun bu çalışmalarının meyvesinin bu günlerde ortaya çıktığını gördükçe, büyük devletlerin planlarını yüzyıl öncesinden hazırladığı tezinin doğruluğunu bir kez daha anlayabiliyoruz.

İstanbul'daki Gözlemleri

Soane, Avrupa'dan gelen trenin son noktası olan Sirkeci'yi soğuk ve iç karartıcı bir istasyon olarak betimler ve istasyondaki bezgin ve bıkkın gümrük memurundan bahsettikten sonra, turistlere hayal kırıklığı yaşatan sokaklar arasından ilerleyerek Aralık ayında Haliç için kullanılacak en yanlış sözcüğün "Altın Boynuz" olduğunu belirtir. Bunu da onun çamur renginde ve oldukça yavan olmasından dolayı olduğu şeklinde açıklar.

Soane'nin İstanbul hakkındaki tanımları çok negatiftir. O, daha çok İstanbul'un bakımsızlığını özellikle dillendirmekte-

1 Ely Bannister Soane, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk*, çev. Fahriye Adsay, İstanbul 2007, 17.

dir. Başta, kaldığı bölge olan Galata'daki sık ve büyük çukurlarla dolu yollar, yer altı kanalizasyon sistemi olmadığından bazen sokaklardan akan pis sıvılar, çirkin kışlalar, mimarisi bozuk binalar, Pera bölgesi hariç yığıntı halinde çöpler, Galata limanı civarında Avrupa'dan gelenlerin avare avare dolaştıkları bıktırıcı dükkânlar bulunmaktadır. Zaman zaman İstanbul'u haklı olarak "Avrupa'ya ve onun tüm bayağı özelliklerine öykünen kent" şeklinde vasıflandırır.[2]

Türklere Karşı Önyargı

Soane, ne İstanbul'u ne de Türkleri daha önce hiç tanımadığını itiraf etmesine rağmen, önceden verilmiş olan Türk düşmanlığı duygusundan olsa gerek kitabının hiçbir satırında Türkler hakkında olumlu ifadeler kullanmaz. Bu anlayış İstanbul'u betimlerken de kendini göstermektedir. Köprüden geçerken kullandığı "tuhaf köprünün girişinde para alan kahrolası fesli" ifadesi bunu yansıtan önemli bir ifade ve ne kadar sübjektif olduğunun önemli göstergesi olsa gerektir. Özel olarak Osmanlı düşmanlığı ile yetiştirilmiş olmasının bunda payı yüksek olmalıdır. Ancak gerek o sırada Osmanlı'ya muhalif olan İranlılar ve gerek İngilizler tarafından Türklere karşı potansiyel bir güç olarak sahneye çıkarılması planlanan Kürtler eserinin her yerinde övgü ile anılmaktadır.

İstanbul'un Çok Sesliliği

Soane, bu hazımsız betimlemeleri sırasında İstanbul'da yaşayan insanlar arası hoşgörüyü de itiraf eder ve İstanbul'un çok sesliliğini yansıtır. Burası kendi ülkesi gibi tekdüze insanların yaşadığı bir yer değildir. Kendi ifadesi ile "aralarında melon şapka ve Avrupai tarzda giyinen insanların" rahatça yaşadığı bir kenttir. Nüfusun % 35'ine tekabül eden bir nüfus oranına sahip olan Rumların ticarete hakim olduklarını belirtir.[3]

2 Soane, 36.
3 Soane, 24.

Tabii ki o dönemde bu oranın tespiti güç olsa da veriler bu rakamı doğrular nitelikte gözüküyor. 1906 sayımında nüfus yaklaşık olarak 700 bin civarında gözüküyor. Ancak 1885 sayımında 873 bin, 1912 sayımında 857 bin olması, muhtemelen 1906 sayımında yabancıların rakama dahil edilmediği düşüncesini akla getiriyor. 1922 sayımındaki 373 bin Müslim,[4] 158 bin Rum, 87 bin Ermeni, 40 bin Musevi, olarak verilmesi de toplam gayrimüslim tebaa olarak bu rakamı (% 40) destekler nitelikte olmalıdır.[5]

Soane, Galata'yı betimlediği satırlarında şu ifadeleri kullanır:

> Çoğunluğunu büyük ve arkadan sarkan renkli gömlek ve küçük tuhaf ceket ve tepesi düz, kenarları kalkık şapkayla mavi külotlu çoraplardan oluşan milli kıyafetleriyle Rumlar oluşturuyor. Ermeniler ve her türlü Levantenler de çok fazla. İtalyan mahallesinde her yerde İtalyan var. Orada burada yabanıl adamlardan oluşan ortama uymayan hamal grubu Kürtler bulunmaktadır.[6]

Bu ifadeler göstermektedir ki; İstanbul, Soane'nin memleketi gibi bir milletin baskın objelerinden oluşmamaktadır. Belki de dünyanın hiçbir yerinde olmayan bir nüfus karışımı içermektedir. O dönem yerli gayrimüslim tebaanın milli kıyafetler ile İstanbul sokaklarında dolaşması bu yüzden onu şaşırtmaktadır. "İtalyan mahallesinin her yerinde İtalyanlara rastlanıyor." sözü de bunu destekler niteliktedir.[7]

Bu nüfus karışımı devletin bürokrasisine de yansıdığını 1914'te yazdığı eserde Loti şöyle demektedir: "Bugünkü hü-

4 1914 sayımında ise bu 560 bin olarak veriliyor. Bu aradaki savaşın Müslüman nüfusa ne derece kıyım yaptığının göstergesi olsa gerektir. Bkz. 1912'de Rum nüfusu 384 bin, 1919'da ermeni nüfusu 118 bin olarak veriliyor. Clarance Johnson, İstanbul-1920, çev. Sönmez Taner, İstanbul 1995, 26.

5 Zafer Toprak, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VI, 110. İstanbul'un nüfusunda gayri Müslim oranı 1922'lerde bu orana yakın yani % 40'larda gözükse de I. Dünya Savaşı'nda Müslüman nüfusun kaybını göz önüne aldığımızda Soane'nin verdiği rakam doğruyu gösterme ihtimali yüksek gözükmektedir.

6 Soane, 25. Bu İtalyan, Rus, Fransız, Alman karışımı 50 bin kişilik nüfus durumu daha önce de örneğin yüzyıl önce de aynen geçerlidir. Bkz. Gerard De Nerval, *Doğu'ya Seyahat*, çev. Muharrem Taşçıoğlu, Ankara 1984, 30.

7 Soane, 24.

kümet adamları arasında reaya çoktur ve gittikçe de çoğalarak çeşitli memuriyetlere girmektedirler. Bunlar Ermeni, Yahudi, Rumdurlar."[8] O dönemde denmektedir ki: "Rumların Ermenilerin ve Türklerin bu kadar kalabalık olarak yaşadığı başka bir kent dünyada yoktur."[9]

Soane'nin tespitleriyle İstanbul nüfusu gibi mimaride de tekdüzeliğe sahip değildir. Onun ifadesi ile "iskelelerde çirkin gümrük, liman ve nakliye binaları sıralanmış, arka tarafta da Galata ve Pera'nın Fransız ve Venedik mimarisinin tarif edilemeyecek kadar çirkin taklitleri" yükselmektedir. O, bu konuyu negatif bir unsur olarak anlatmaya çalışsa da bu şehirde her milletin mimarisi ve binalarıyla kendini ifade edebilme ayrıcalığına sahip olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Şehrin gayrimüslimlerinin yoğun yaşadığı bu yüzü böyle iken, karşı tarafta ise şehrin Müslüman yüzü bulunuyordu ve bu şehirde beraberce her türlü istek ve arzularını yaşayabiliyorlardı. Loti'nin ifadesiyle; İstanbul halkı, 1908'de gayrimüslim tebanın burada yaşamasına destek olmak için, göğüslerine Salip takarak yürüyüşler düzenliyorlardı.[10]

Soane, şehrin sadece Avrupalı yüzünü tanımakla kalmaz, asıl gayesi olan Doğu halklarını görmek için şehrin karşı tarafına Müslüman mahallesine de sık sık geziler düzenler. Çok iyi bir Farsça bildiği için Kapalı Çarşı'da İranlılarla ilişki kurar. Tebrizlilerle görüşür. Şirazlı birinden İstanbul ve İzmir'de yaklaşık 10 bin İranlının yaşadığını öğrenir. Bu bilgiler onun ve adına çalıştığı İngilizler için önemlidir. Nitekim Soane daha sonra tanıştığı İranlı bir şeyhi, Avrupalı kadınlar ve alafranga dükkânların olduğunu duyduğu Pera'ya gelmeye ikna edememiştir.[11]

Sadece İranlılar bazında düşünürsek, Soane'den yaklaşık yüzyıl önce İstanbul'u ziyaret eden Gerard De Nerval: İstanbul'un çeşitliliğini anlatırken Yıldız Han'da kümelenen İranlılar

8 Pıyer Loti, *Can Çekişen Türkiye-1914*, haz: Fikret Şahinoğlu, trz, byy., 37.
9 Johnson, 27.
10 Loti, 89.
11 Soane, 36.

arasında sadece Müslüman Şiilerin olmadığını, İran kökenli Gebrler, Parsisler, gibi değişik grupların da yaşadığını söyler.[12]

Soane, İstanbul'dan ayrılırken de pasaportuna Protestan olarak yazılmasını bir türlü kabullenmek istemez ve Osmanlı yetkilileri ile tartışır. Çünkü gittiği yerlerde İngiliz vatandaşı olmasının ayrıcalığını kullanmak isterken, aynı zamanda Müslüman olmadığının belli olmasından da endişe etmektedir. O, casus olarak gideceği bölgede kendini Mirza Gulam Hüseyin adında Şii bir hacı olarak tanıtmak istemektedir. Gerektiğinde ise Osmanlı kontrol noktalarında İngiliz pasaportu ayrıcalığını kullanarak işini halletmeyi düşünmektedir. Osmanlı'da ise bütün gayrimüslimlerin haklarının yerli yerinde iadesi için olsa gerek bu tür bir tanıma işi gerekmektedir. Bu da o dönemde Osmanlı'da yabancıların haklarının durumu açısından önemli bir gösterge olsa gerektir. Nihayetinde pasaportuna Protestan yazılsa da Soane bunu silerek yoluna devam edecektir.

İstanbul'da Konuşulan Diller

Soane, kaldığı otelin yaşlı hizmetlisinin kendisini İtalyanca buyur ettiğini, otel sahibi başka bir bayanın ise otelin tanıtımını Fransızca yaptığını, oteldeki odaların ise Ermenice konuşan ve Batı'dan gelmiş değişik Batı dilleri ile konuşan levantenlerle dolu olduğunu aktarır. Burada bir Rusla tanıştığını, beraber Pera birahanelerinde içki ve likör içtiklerini, ancak Rus arkadaşının biraz sonra göz kamaştırıcı bir Romanyalı bayanla ayrıldığını aktarır. Bu aktarımlar İstanbul'daki yabancıların yaşantılarında hür olduklarını, onları yasaklayan bir durumun olmadığını göstermekle beraber, aynı zamanda her türlü dilin aynı anda aynı mekanda aktif olarak konuşulabildiğinin göstergesidir.

Kaldığı semti tanımlarken

> Yarı Fransız bir semtti, yerim rahattı, fesli arabacılar ve sarhoş polisler dışında Türkleri hatırlatan bir şey yoktu. Hatta Doğu'yu

12 Gerard De Nerval, 40.

> tanımak için geldiğim gayemi bile unutuyordum. İşin doğrusu Fransız, Ermeni, Roman, Rus, Balkan ulusları ve diğer unsurlar arasında öyle ilginç ve tuhaf kişilerle karşılaşıyorsunuz ki bütün zamanınızı alıyor. Az kalsın Türkçe öğrenme gayemi unutmuş, Fransızcanı ilerletmiş, İstanbul'da Türkçe kadar geçerli Rumcayı biraz öğrenmiştim.

şeklinde gözlemlerini aktarmaktadır. Onun yabancı dil öğrenme yeteneği bir yana, bu kadar farklı grupların bir arada yaşadığı, kendi dilleri ile konuştuğu, kendi kıyafetleri ile gezdiği başka bir dünya kentini bulmak zor olsa gerektir. İşte dünyanın hiçbir yerinde bulamayacağımız İstanbul tecrübesi budur. O, zaten bildiği anadili olan İngilizce ile birlikte İtalyanca, Farsça, Kürtçe, Fransızcanın yanına Türkçe ve Rumcayı da ekleyerek İstanbul'dan ayrılmıştı.

Şunu da ifade edelim ki; o günün İstanbul'unda belki de en az bilinen dil İngilizce idi. Soane, İstanbul'dan bir buharlı gemi ile ayrılınca gemide Kudüs'e hac için giden rahiplerle karşılaşır ve şöyle aktarır: "Gemiye çıktığımda Londra'dan ayrıldığımdan beri kulaklarım ilk kez İngilizce sesler duydu."[13] Bu ifadeler, bir dilin yüz yılda nasıl bir şekilde dünya dili haline geldiğinin önemli bir göstergesi olsa gerektir.

Ama onun ve adına çalıştığı devleti İngiltere'nin asıl gayesi, dünya sahnesinde yeri olmayan Kürtleri bir ulus olarak ortaya çıkarıp bölgede onlar üzerinden bir dayanak gücü oluşturmayı ve yıllar sonra da bu dayanağı kullanarak bölgedeki hakimiyetlerini sürdürmeyi hedeflediklerinden dolayı İstanbul'da Irak bölgesi Kürtlerinden birini arar. Kendi ifadesi ile:

> Buraya gelince kısa süre sonra bir çok Kürt'ün olduğunu öğrendim. Ancak, İstanbul'da Zaza ve Kırmanç kökenli Kürt çoktu, ama Güney Kürdistanlı bir Kürt yoktu. Ben ise bunlar üzerinde bir yıl boyunca yaptığım çalışmaları tamamlayabilmek için bu bölgeden biriyle tanışmak istiyordum. Aradığımı bulunca bu şahsın hizmetçisi, bir Avrupalının Kürtçe konuştuğunu duyunca neredeyse küçük dilini yutacaktı.[14]

13 Soane, 40.
14 Soane, 34.

Sonuç

Soane'nin gözlemleri XX. yüzyılın başındaki İstanbul'u tanıma ve birlikte yaşama algısını gösterme ve perçinleme açısından önemli ipuçları vermektedir. Burası çok dinli, çok dilli, çok kültürlü yaşamın nasıl gerçekte birlikte var olabileceğinin uygulandığı harika bir laboratuar görünümünde olmuştur. İstanbul tecrübesi Batı'nın o döneme kadar beceremediği ötekine tahammül, ötekinin haklarını yerine getirmede sonuna kadar çaba şeklinde ifade edebileceğimiz tarifi ve yazıya dökümü imkânsız örnekler doludur.

Bu tecrübe, iletişimin ve ulaşımın en üst düzeye çıktığı çağımızda bütün dünyaya bir model olarak sunulup tanıtılmalıdır. Sözü Pinelopi Statise'ye bırakalım:

> İstanbul'daki Rumlar, Latinler, Ermeniler, Yahudiler, Bulgarlar, Protestanlar, gündelik hayatta yakın ilişkide bulunan insanlardı. Çıkarları, beklentileri, mutlulukları, üzüntüleri herkes birlikte kendi milliyetinin belirlediği özel nitelikleri yoluyla yaşıyordu. 19. yy. İstanbul'unda etnik azınlıkları oluşturan milliyetler bunlardı. Bir kısmı zamana dayandı, bazıları kayboldu, bazıları hala hayatta kalmak için mücadele ediyor.[15]

15 Pinelopi Statis, 19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler, çev. Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul 1999, v.

MİSYONER BİR KİŞİ HANGİ KİTAPLARI OKUMALIDIR?

Bu çalışmamızda D. Mac Donald'ın *An Introduction To Missionary Service/Misyonerlik Hizmetine Giriş* (Collock. G.A. Hewet E.G.R. London, Oxford, U.P. 192) adlı çalışmasının içinde yer alan ve o yıllarda İslam dünyasında görev alacak misyonerlere hitaben yazdığı misyoner olacak insanların okuması gereken kitapların listesini oluşturduğu aslı İngilizce olan makalenin tercümesini vermek istiyoruz.[1]

Yazar hakkında vereceğimiz aşağıdaki alıntı, onun hakkında yeterli bilgiyi vermektedir:

> Evanjelistlerin seleflerinden olan D. Mac Donald, Müslüman toplumlarının Avrupa medeniyetiyle karşılaştıkları zaman İslam inancının çöküntüye uğrayacağına inanıyordu. İslam'a karşı nasıl bir tavır takınılacağını şu çarpıcı sözleriyle dile getirmekteydi:
>
> Muhammed efsanesi çöktüğünde, yani onun kişiliği ve hayatı hakikat ışığı altında incelendiğinde bütün inanç çökecektir. Bu insanların, Hıristiyan okulları ve rahipleri tarafından kurtarılması, kazanılması gerekiyor. Misyoner faaliyetlerinin en etkili biçimde gerçekleştirilebileceği şekil, Muhammedizm'e cepheden saldırma değil, aksine yeni fikirlerin, bu inancın temelini aşındırmasını beklemek yeterlidir.[2]

Makale okunduğu zaman misyonerlerin İslam dünyasına çok donanımlı bir şekilde geldikleri görülecektir. Onların okudukları temel referans kitaplarını, ne günümüzde İslam adına hareket ettiğini söyleyenlerin, ne de ilericilik adına Müslümanlara baskı uygulayanların okuduklarını söyleyemeyiz.[3]

1 Bu çalışma daha önce yayınlanmıştı. Bu makaleyi temin edip tercüme etmemi öneren Prof. Dr. Hulusi Kılıç'a teşekkür ederim. İlgili makale ile ilgili güzel bir değerlendirme için bkz. Akif Emre, "Misyoner Olmak Zor" *Yeni Şafak*, 14 Ağustos 2001, sh, 8.

2 http://www.biroybil.com/archive/index.php/t-1932.html http://www.sevde.de/islam_Ans/M/M3/71.htm

3 Emre, 8.

Misyonerlik Hizmetine Giriş

Doolittle'nin *Social Life of Chinese/Çin'de Sosyal Hayat* (baskısı yok) ve Du Bose'nin *Dragon, Image and Demon/Dragon (Ejderha) İmaj ve Şeytan*, bu tür çalışmaların örnekleridir. Doré'nin *Researches into Chinese Supersititions/Çin Batıl İnançları Üzerine Araştırmalar* (Şangay, 1916) ve De Groot'un *Les Féles Annuellement Célébrites Emoui* (Paris, 1856) kitapları daha geniştir. İki alan birbirine benzer değildir. Tapınak ve onların kutsallıkları, dinsel törenler ve bu konudaki yazılı eserler tapınaklarda kolaylıkla görülebilir. Yerel inanışlar, efsaneler, etkinlikler, törenler hepsi güzel çalışma konularıdır. Araştırmacı personel, yerel bilgilerle desteklenebilir.

Hizmetin ilk aşamasında tespit edildiği kadarıyla biraz araştırma yapmak muhtemelen ilgili kişi için daha ileri ve sürekli çalışmaların kapısını aralayacaktır. Bu çalışmalar kişisel zevkler halinde yapılmış olsa dahi çok yararlıdır ve bir hobiden daha çok şey ifade edecektir. Bu tür etkinlikler Londra'da mevcuttur. Hatta pek çok kasabada dahi yapılmaktadır. Misyonerlik servisinin gözünden kaçmış olabilecek yararlı kitaplar konusunda *The International Reviwe Of Missions*'a danışılmalıdır.

İslam'ın Araştırılması[4]

Entelektüel açıdan Müslümanlar arasında misyonerlik yapanların yüzleşmeleri gereken ilk gerçek şudur ki; onun karşısında içinde yetiştiği medeniyetten çok farklı bir medeniyet vardır. Bu nedenle eğer bu medeniyeti anlamak istiyorsa ABC den başlamak suretiyle tamamen yeni bir eğitim almalıdır. Ramo'n Lull gibi Orta Çağ Hıristiyan misyonerlerinin görevleri daha basitti. Çünkü onların medeniyeti esas olarak İslam medeniyeti ile aynı idi. Ve genel olarak söylenebilir ki, modern bir misyoner Orta Çağ Avrupa'sını ne kadar iyi anlarsa, modern Müslümanları o kadar iyi anlayacaktır. Tabiî ki bu

4 D.B.Macdonald, Sami Dilleri ve İslam Profesörü, Hartford, U.S.A.

onun ikinci eğitimini almasının, birincisi kadar zor olduğu anlamına gelmez; eğer durumu kabul eder ve kendini samimi bir şekilde görevine verirse, yani zihni gerçekten eğitilmişse, bu nispeten kolay olur. Bu onu ne kendini ilk eğitimine bağlılıktan ve ne de kendini Avrupalılıktan çıkarması anlamına da gelmez. Dünyada, tamamen Doğululaşmış bir Batılıdan, daha umutsuz "lanetli bir ürün" yoktur. Fakat o, (eğitim alan misyoner) beynine başka bir bölüm, zihinsel donanım ve yuvalanan bölüm seti eklemek zorundadır. Bir misyoner olarak onun başarısı kendisini Müslüman düşünce ve tutumuna uygulanacak ve aynı zamanda 20. yy.ın eğitimli bir Hıristiyan'ı olarak onlara dışarıdan/üstten bakma gücünü koruma paradoksunu çözümleyebilmesiyle orantılıdır.

Bu böyle olduğuna göre; misyoner bir öğrenci öncelikle şunları elde etmelidir: (a) Belli sayıda temel olguları, (b) Belli düşünsel taslakları, (c) Duygusal olarak ortama ve işleyişe aşina olmak. Bunlar tabiî ki aslında farklı şeylerdir, fakat birbirlerinden ayrı şekilde kazanılamaz ya da ayrı tutulamazlar. Bu yüzden (a) Müslüman medeniyetin tarihi gerçekleri için Lane-Poole'un *Mohamedan Dynastios/Hz. Muhammed Hanedanlıkları* (London Constable, 1894) adlı eseri mükemmeldir ve bunun tarihi bir taslağını mümkün olduğunca kısa bir zamanda hafızalara kazımak için bir girişimde bulunulmalıdır. Ancak bu taslak (b) şıkkında işaret edilen İslam'ın önemli düşünceleri ile beslenmelidir. Bu düşünceler olmaksızın taslak genel olarak anlaşılmaz olur. Hatta makul bile olmayabilir. Bunlar New York'ta "The Board of Missionary Preparation" "Misyoner Hazırlık Kurulu" tarafından basılmış ve ne yazık ki oldukça uygunsuz bir şekilde "The Presentation of Christianity to Moslems" "Müslümanlara Hıristiyanlığın Sunulması" olarak adlandırılmış çok basit ve kısa bir broşür de bulunur. (New York, 25 Madison Avenue). Bu aslında daha çok Hıristiyanlara İslam'ın özünün anlatılmasından ibarettir. İçinde, bu ek'in amaçları için en önemli sayfalar (27-105 ve 136'dan sonuna kadardır.) Aynı zamanda sayfa 112'den 129'a kadar çok değerli bir bibliyografyası vardır. Yine (c) şıkkı için yani

Müslüman dünyasındaki yaşam ve atmosferi anlayabilmek için *The Arabian Nights/Binbir Gece Masalları*'ndan daha iyi bir kaynak yoktur. *The Arabian Nights/*Binbir Gece Masalları* mümkün olduğunca Lane'in üç ciltlik çevirisinden çok dikkatli bir biçimde okunmalıdır. Ayrıca Lane'nin eser hakkındaki yorumu okunmalıdır. (London, 1889) Çok önemli bir durum da şudur: Müslüman dünyasının tarihsel iyi bir haritası sürekli bir referans için el altında tutulmalı ve coğrafi gerçekler sürekli bir şekilde zihinde tutulmalıdır. Bunun için *The Arabian Nights/Binbir Gece Masalları* özellikle çok yararlı olacaktır. Daha ileri öneriler ve temel okumalar için Nicholson'un *Literary History of The Arabs/Arap Edebiyatı Tarihi* (Londra, 1907) Browne'nin *Literary History of The Persia/Fars Edebiyat Tarihi* (Londra, Cambridge, 1919) ve Gibb'in *History of Ottoman Poetry/Osmanlı Şiir Tarihi* (Londra 1909) eserleri bulunabilir. İlk üç kitap son derece önemlidir.

Böyle bir temelle sağlam bir İslam bilgisi kolay bir şekilde elde edilebilir. Fakat bir misyonerin hazırlığının çok önemli bir bölümünü (şunlar oluşturmalıdır): (a) İslam'ın ortaya çıktığı çevre, (b) Peygamberin hayatı ve (c) Onun kutsal kitabı olan Kur'an hakkında bilgi. Yukarıdaki temelin aksine bunlar zor ve anlaşılması güç çalışmalardır ve bunu gerçekleştirmek için gerekli malzeme hiçbir şekilde iyi değildir. (a) Arabistan'ın ilk zamanları için (Sir Charles Lyall'ın *Ancient Arabian Poetry/Eski Arap Şiiri* (Londra, 1885) mükemmeldir ve çok dikkatli bir şekilde okunmalıdır. Doughty'un *Arabia Deserta/Arap Çölü* (London, 1921) bugüne kadar Arabistan'da aynı hayatın nasıl devam ettiğini anlatmaktadır ve Müslüman düşüncesini daha fazla anlama gücü vermektedir. Yukarıda Nicholson'un bahsedilen tarihi de bu açıdan oldukça önemlidir. (b) Muhammed'in hayatı hakkındaki standart kitap Muir tarafından yazılan eserdir. Bunun yeni baskısı Weir tarafından yapıldı. (Edinburg, 1912) Fakat bu eser, uzundur ve tarihsel bilgileri günümüzde tarihi tenkitlerle tashih edilmiştir. Yine de denilebilir ki Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgili temel ve gerekli bilgiler oldukça azdır. Bu bilgiler de *Britanicca*'nın 9. baskısındaki

"Mohammad" ve "Koran" maddelerinde mevcuttur. Yazar, 11. baskısı kadar bize açık bir şekilde bilgi sunmamıştır. Johnstone'nin *Muhammad and His Power/Muhammed ve Onun Gücü* (Londra, 1901)adlı kitabı basitçe okunabilir bir taslaktır. (c) şıkkı için Kur'an'ın güvenilir bir çevirisi yoktur. Yeni başlayanlar için Rodwell'in *The Koran* (Londra, 1909) adlı çevirisi iyi bir çeviridir, bu çeviri dikkatlice baştan sona okunmalıdır. Fakat öğrenciler tatmin edici bir Kur'an bilgisinin ancak, Arapça bilmek ile elde edilebileceğini her zaman hatırda tutmalıdır. Dolayısıyla yaptığı çevirileri kontrol edebilmek için Arapça öğrenmeye çalışmalıdır. Muhammedilere misyonerlik yapan birisinin onların kutsal kitabı okuyamaması abes olur ve onlar dahi bu kitapların ancak orijinal metinlerinden okunabileceğini bilirler. Kur'an hükümleri konusunda Hughes'in *Dictionary of Islam/İslam Sözlüğü* (Londra, 1885) adlı eseri içinde Kur'an'ın hükümleri konusunda Gardner tarafından yazılan *The Staties of Kuranic Doctrine/Kuran Doktrini Çalışmaları* (Londra, 1914) oldukça önemli ve önerilen eserlerdir.

Goldziher'in *Vorlesungen* (Heildberg, 1910) adlı eserinin İngilizce çevirisi ne yazık ki henüz yayınlanmamıştır. Bu eser, Hz. Muhammed'in kişiliğini ve düşüncesini, dünya nimetlerinden arınmış ve mistik düşüncelerinin, mezhepsel ve güncel durumunu en iyi şekilde anlayan ve en yetkin teoloji ve hukuk incelemesidir. Bu eser aynı zamanda orijinal kaynakları kullanabilen ileri öğrenciler için dahi pek çok bilgiler içermektedir. Bu eserin Fransızca çevirisi yeni yayınlandı. (Paris, 1920) Bu çeviri Almancası iyi olmayanlara da tavsiye edilebilir. Çünkü Goldziher'in kullandığı Almanca pek de kolay değildir. Kur'an'ın tefsir tarihi konusunda yapılan son çalışmalardan olan *Richtungen der Islamischen Koranauslegung* (Leiden, Brill, 1920) çok önemli bir eserdir, fakat henüz çevrilmemiştir. Sadece İngilizce okuyabilenler için daha kısa bir çalışma olarak Snovak-Hurgronje tarafından yazılan *Muhammedizm* (New York, 1916) ısrarla tavsiye edilebilecek bir kitaptır. Bu eser, çok değerli bir çalışmadır ve önemli açılımlar sağlamaktadır. Bu yazar, tarafından *Aspect of Islam/İslam'ın Yüzü* (New York,

1911), *Muslim Theology/Müslüman Teoloji, Jurispuridence/İçtihatlar, Constitutional Theory/Anayasal Teori* (Londra, 1903) ve *The Religious Attitude and Life in Islam/İslam'da Dini Hayat ve Davranışlar* (Chicago, 1909) adlarıyla verilen üç kitap İslam'ın hukuki ve dini, gelişimini açıklamak amacıyla yazılmıştır.

Fakat bu gelişmelerin felsefe ile bağlantısı detaylı bir şekilde kurulmalıdır ve öğrenci özellikle bu noktada değerlendirme ve eleme yapmayı öğrenmelidir. Böylece öğrenci Arap felsefesine dair ansiklopedilerimizde mevcut bilgilerin büyük ölçüde yetersiz olduğunu keşfedecektir. Ancak o, felsefenin önemli oranda ve güçlü bir şekilde Müslüman düşüncesinde büyük rol oynadığını da keşfedecektir. O, şu anda eski bir kitap ve taslak olan, ancak hala aşılamayan De Boers'in *History of Philosophy in Islam/İslam'da Felsefe Tarihi* (Londra, 1911) nin E.R. Jones tarafından yapılan İngilizce çevirisinde buna dair bilgiler bulacaktır. Öğrenci felsefe ile birlikte mistik gelişimi de ele alabilecektir. Mistik Gelişim son zamanlara kadar dikkat çekmiş değildir. Oysa mistisizm İslam için her zaman Hıristiyanlıktan çok daha fazla önemli olmuştur. Mistisizm, İslam'da durağanlıktan panteizme kadar bütün formları ile ortaya çıkmıştır. Günümüzde dindar bir Müslüman mutlaka bir tasavvuf kolu ile ilgilidir. İşte bu yüzden tasavvuf, misyonerler için önemlidir. Bu konuda Nicholson'un *Mystics of Islam/İslam'ın Tasavvufu* (Londra, 1914) adlı eseri çok güzel bir başlangıç olacaktır ve Weir'in *Shaikhs of Morocco/Morocco Şeyhleri* (Londra, 1904) adlı eseri de buna eklenebilir. Derviş kardeşliği ve tasavvufî hayatın resmi ifadesidir. Bu konuda ise A. Le Chatelier tarafında *ConFréries Musulmanes du Hedjaz* eseri ilk el bilgiler içermektedir.

Gerek acemice batıl inançlar olarak bildiğimiz gerekse de şimdilerde folklor olarak isimlendirdiğimiz bilgi bir çok açıdan mistisizmi temsil etmektedir. Gerçek İslam bilgisi için bunlar birinci derecede önemlidir. Zaten (Misyoner) öğrenci Lane'nin *Binbir Gece Masalları*'dan da bunu anlamış olmalıdır. Bu, Müslüman dünyasının ciddiye aldığı gibi ciddiye alınmalıdır. Bu konu üzerinde tam bir kitap Doutte'nin *Magie et Religion dans*

l'Afrique du Nord (1909)'dır. Zwemer's *Influence of Animizm on Islam/İslam Üzerinde Animizm'in Etkisi* (New York, Macmillian,1920) bu konunun belirli yönlerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır ve René Basset'in *La Bordah du Cheikh el Bousiri* (Paris : Leroux. 1894) Muhammed hakkında etik ve efsanevi bilgilerin dikkatli bir kombinasyonunu meydana getirmiştir.

Muhtelif Müslüman ülkeleri ve halkları üzerine yazılan kitaplar hakkında yukarıda geçen bilgi için *The Presentation Of Christianity To Moslem/Müslümanlara Hristiyanlığın Sunumunu* adlı eserin bibliyografyasına bakılmalıdır. Çoklu referans veren *Pamplet'in* bibliyografyasından araştırılmalıdır. Fakat Lane'nin *Manners And Customs Of The Modern Egyptians/ Modern Mısırlıların Gelenek ve Tarzları* (London, Ward, 1890 Cheap Edition, Dent. 3s. 6d.) gibi klasikleşmiş bir eser, her misyoner tarafından okunmalıdır ve Burton'un *A Pilgrimage to Al Madina and Mecca/Mekke ve Medine'de Bir Hac* (London, Bell. 7s.) adlı eseri de hayat ve dinsel törenler konusunda eşsiz bir kitaptır. Browne'un *Years Among The Persians/ Farslar Arasında bir Yıl* (London, Black, 1895) İran hakkında çok önemli bilgiler veren bir kitaptır. Ve Daff Gordon'un *Latters Of Egypt/Mısır'dan Mektuplar* (Londra, 1865 and 1875) adlı eseri ile Madame Ruchdi Pacha'nın *Harems et Musulmames d'Egypte* (Paris, Juven, 1902) *Müslüman Mısır'da Haremler* kadınların hayatı, duygusal hususları konusunda önemli eserlerdir. Morrier'in *Haji Baba/Hacı Baba*'sı (Londra) *The Persian/Farslar*dan daha çok kozmopolit bir kitaptır. Ve Bayle st. John'nun *Levantine Family* (Londra, Baskısı yok, 1850) 70 yıllık olmasına rağmen ve bir çeşit Hıristiyanlıkla ilgili olmasına rağmen bu güne kadar önemini korumaktadır. Tüm bunlar belli ki "Lane"nin kitabı hariç, hikayeler kadar kolayca okunur ve Müslüman dünyasının herhangi bir yerindeki (misyoner) öğrenci bu kitapların kendi halkı için dahi geçerli olduğunu görecektir. Fakat bu kitaplar hatta seyahat ve betimleme nitelikli kitapların tamamı için açıkça belirtilmesi gereken bir farklılık söz konusudur. (Misyoner) öğrenci fark edecektir ki; bir seyyah, bizzat gördüklerine dair yaptığı anlatımda bilginin doğruluğu ihtimalleri yüksektir. Fakat ayrın-

tılı bilgi sunumuna gelince ister bizzat kendisinin gördükleri, isterse konu hakkında başkalarının verdiği bilgileri aktarma şeklinde olsun bu bilgilerin yanlış olması kuvvetle muhtemeldir. Yanlış bilgi ve izahlara rağmen kendine güven duygusu Doğu'da her yerde araştırıcı için bir tehlikedir. Pek çok vatandaş dahi Doğu da bunun kurbanı olmuştur. Öyleyse tamamen güvenilir ve uygulama alanında test edilmiş otorite kitaplar ile işe başlamak birinci derecede önemlidir. O, (misyoner öğrenci) daha sağlam bilgiyi Avrupaî okullara gidenlerden daha ziyade eski metotlarla eğitim gören yerli bilginlerden alabilir. Alanı ile ilgili dili iyi bilmek de bir avantajdır. Bu şekilde ana metinlerin çevirilerini bütünüyle okuyabilir. Bu dili iyi bildiğinde de mümkün olabildiğince bu dilde yapılmış, yaygın kitapları okumalıdır. Bütün bu konuları İslam Dünyası, yabancı dinleyicilerinin farkında olmaksızın sunumlar yapmış hala da devam etmektedir.

Her Misyoner merkezinin kütüphanesinde Leyden de çıkan *Encyclopaedia of Islam*'ın ve Hasting'in *Encyclopaedia of Religion And Ethics/Ahlak ve Din Ansiklopedisi*'nin bir nüshası bulunmalıdır.

Açıktır ki, yukarıda verilen çalışma taslağı uzun yıllar gerektirir. Birinci aşamalar hariç bunları bölümlere ayırmak için hiçbir girişimde bulunulmamıştır. Bunun dışında belirleyici olan olasılıklar ve deneyimlerdir. Her şeye rağmen genç misyoner gözlem yapmak, olayları ve insanları olduğu gibi görmek, etrafındaki dünyayı tanımak için bizzat bu dünyada yazılanlardan neyi okuması gerektiğini öğrenmelidir. Eğer onun çalıştığı alanın dili Arapça ise işleri daha basit olacaktır. Çünkü sadece bir dil ve edebiyat öğrenmeye ihtiyacı olacaktır. Eğer alanın dili Arapça değilse, Arapçanın eğitim, teoloji, bilim dili olduğunu ve Orta Çağ Avrupa'sında Latincenin konumu neyse Arapçanın da konumunun o olduğunu devamlı olarak hatırlamalıdır. Entelektüel bir konum kazanmak istiyorsa karşılaşacağı durum temel olarak budur. Son olarak; yazarın tecrübesi şudur ki; Misyoner eğitiminde daha önceki tecrübeleri kullanmak hayati önem taşımaktadır.

Dinlerin Araştırılması

A.E Garvie D. D. Principal Of New College, Hampstead.

Dinlerin araştırılmasından iyi sonuçlar alabilmek için doğru metotlar takip edilmesi zorunludur. Bu ekin amacı doğru metodu ortaya koymaktır. Bu konuyu *Tutors unto Christ* (London, Milfort 1920) adlı kitapta ayrıntılı olarak anlatmıştım. Bana ayrılan bu kısımda yapılabilecek olan şey, çok kısa bir özet sunmaktır.

Dini inançlar hakkındaki gerçekler, dini tören ve kurumlar, betimleyici tarihi çalışmalarla ele alınmıştır. Bir dinin kutsal kitabı ve tarihi kaynakları varsa burada dinler tarihi bilim dalı takip edilmelidir. Bir din, anıtlar, mabetler ve yapılar üzerinde bize bilgi veren yazılı kitabeler bırakmışsa burada rehberimiz arkeolojidir. Yabani ve yarı-medeni kabilelerde olduğu gibi din eğer yazılı kaynak bırakmamışsa seyyahlar, misyonerler, vesair tarafından yapılan gözlemler antropoloji tarafın derlenir. Yabaniliğin ilk insanlara daha yakın olduğu faraziyesi nedeniyle antropoloji, bazen insan kökeni bilimi olarak da tanımlanır. İlk husus pek çok dinler tarihi çalışmasından takip edilebilir. Burada bu çalışmalardan birine özellikle dikkat çekmeliyiz. G.F. Moore'un The History Of Religions (Dinler Tarihi) (New York, Seribner Edinburg T. Clark C. I 1914 C II, 1919) Mahalli dinlerin literatürü ile ilgili çalışmalar bu ekte ele alınmıştır. Arkeolojinin bilgilerimize yapabileceği katkılar Hasting'in Bible Dictionary (İncil Sözlüğü) adlı eserinde muhtelif eski dinlere dair makalelerden öğrenilebilir. Yabancı misyon adayları bu dinlerin hiçbiriyle ilgili olmayacaklarından burada detaylı referans vermeye gerek yoktur. E.O. James *Primitive Ritual and Brief/İlkel Tören ve İnanç* (Londra, 1917)adlı eseriyle antropolojiye çok kıymetli katkılarda bulunmuştur. Javons'un *Introduction To The History Of Religions/Dinler Tarihine Giriş* (London, 1896) adlı eseri de çok kıymetlidir. Bu kitaplar daha ileri çalışmalar için en iyi başlangıcı sunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

Abbas İhsan, *el-Arabu fi Sıkıllıyye*, Beyrut, 1975.

Abduh Samir, *es-Suriyyun ve'l-Hadaratu's-Suryaniyye*, Dımeşk, 1998.

es-Süryanü'l-Mesihiyyun-Müslimun, Dımeşk, trz.

Süryan velakin Suriyyun, Dımeşk, 2002.

Abdulaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul, 1991.

Abu'l-Farac Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara, 1987.

Aday Şer, *Siirt Vekayinamesi*, çev. Celal Kabadayı, İstanbul, 2002.

Ahmet Cevdet Paşa, *Kısası Enbiya ve Tevarihu'l-Hulefa*, İstanbul, 1976.

Akyol Edip, "İslâm Medeniyeti'nin Batı'ya Etkileri ile İlgili Bazı Değerlendirmeler", *İstem*, Konya, 2006.

Akyüz P. Gabriel, *Osmanlı Devletinde Süryani Kilisesi*, Mardin, 2001, Belge 125, 149.

Algül Hüseyin, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1997.

Ali Abdurrazık, *İslam ve Usulu'l-Hukm*, Beyrut, 1972.

İslamda İktidarın Temelleri, çev. Ö. Rıza Doğrul, İstanbul, 1995.

Ali Himmet Berki, Osman Keskioğlu, *Hz. Muhammed ve Hayatı*, Ankara, 1978.

Altan İbrahim, *İslam Tarihinde Sicilya Adasının Yeri*, İstanbul, 1993.

Ammara Muhammed, *el-İslam ve Usulu'l-Hukm li Ali Abdurrazık*, Beyrut, 1972.

Mutezile ve Devrim, çev. İbrahim Akbaba, İstanbul, 1988.

Apak Adem, *İslam Tarihi*, İstanbul, 2006.

Ateşmen Mustafa, *Avrupalı Gözüyle İslâm*, Byy, 1973.

Avcı Casim, *İslam Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003.

Ay Mahmut, *Mütezile ve Siyaset*, İstanbul, 2002.

Aydınlı Osman, *Mutezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara, 2003.

Ayni Mehmet Ali, *Daru'l-Funun Tarihi*, haz: Metin Hasırcı, İstanbul, 1995.

Azimli Mehmet "İslam'ın Özgürlükçü Yorumunun (Mütezile) İktidarla İmtihanı", *Marife*, S. III, Konya, 2003.

"Mesleme b. Abdülmelik ve Fütuhâtı", *Dicle Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, S. II, Diyarbakır, 2008.

"Hassa Ordusu", *Türkler*, Ankara, 2002.

"Hilafet Karşıtı Bir Kişi Olarak Ali Abdurrazık ve Kitabı el İslam ve Usulu'l-Hukm Üzerine Bazı Mülahazalar", *Marife*, S. III, Konya, 2001.

Halifelik Tarihine Giriş, Konya, 2005.
İngiliz Seyyah Dr. Ely Bannister Soane'ye Göre İstanbul'da Birlikte Yaşam Örnekleri, Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması: İstanbul Tecrübesi, 15-16 Nisan 2010, İstanbul.
X. Yüzyıla kadar Şii Karakterli Hareketler, Konya, 2006.

Bağdadî Hatip, *Tarihu Bağdat*, Beyrut, trz. XI, 74.
el-Fark Beyne'l-Fırak, Beyrut, 1990, 93: Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. E. Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli, İstanbul, 1999, 92.
Garp Medeniyetinin Kuruluşunda Müslümanların Rolü, çev. Avni İlhan, İstanbul, 1966.
İslam'ın Çehresi, çev. Osman Fehmi Giritli, İstanbul, 1975.

Bannister Soane Ely, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk*, çev. Fahriye Adsay, İstanbul, 2007..

Baum G. E. Von Grune, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul,1989.

Bedevi Abdurrahman, *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslam'ın Rolü*, çev. Muharrem Tan, İstanbul, 2002.

Belazuri, *Ensabu'l-Eşraf*, Dımeşk, 1997.
Futuhu'l-Buldan, Beyrut, 1991.

Binder Leonid, *Liberal İslam*, çev. Yusuf Kaplan, Kayseri, 1996.

Bozkurt Nahide, *Mutezilenin Altın Çağı*, Ankara, 2002.

Brignon Jean, "Histoire de Maruc" *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, çev. Heyet, İstanbul, 1988.

Buhari, *Sahih*, çev. Mehmet Sofuoğlu, İstanbul, 1987.

Bulaç Ali, *İslam Düşüncesinde Din Felsefe Akıl Nakil İlişkisi*, İstanbul, 1994.

Burozo Endorya, *El-Müslimun Fi Sıkıliyya ve Tesiruhum Fi Kurunu'l-Vusta*, Cezair, 1980.

Cabirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba, İstanbul, 2000.
Felsefi Mirasımız ve Biz, çev. Said Aykut, İstanbul, 2000.

Camii Muhammed Mescidi, *Ehli Sünnet ve Şiada Siyasi Düşüncenin Temelleri*, çev. Malik Eşter, İstanbul, 1995.

Canard Morius, "Tarih ve Efsaneye göre Arapların İstanbul Seferleri", çev. İsmail Hami Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, İstanbul, 1956.

Canikli İlyas, "Siyasî Kültürde Saltanata Dayanak Kabul Edilen Rivayet Üzerine Bir Değerlendirme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI, (2006), S. 1.

Carullah Muhdî, *el-Mutezile*, Kahire, 1947, 92.

Cedan Fehmi, *İslami Yönetim Tartışmaları*, çev. Mehmet Yolcu, İstanbul, 1989.

Chokr Melhem, *Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral, İstanbul, 2002.

Çelebi Muharrem, "Corci Zeydan", *DİA*, İstanbul, 1993.
Çelik Mehmet, *Süryani Tarihi*, Ankara, 1998.
Çetin Osman, *Anadolu'da İslamiyet'in Yayılışı*, İstanbul, 1981.
Çetinkaya Bayram Ali, "Tek Parti Döneminin "İslamcı"Başbakanı" M. Şemseddin Günaltay," *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, C. 2, S. 1, Sivas.
De Nerval Gerard, *Doğu'ya Seyahat*, çev. Muharrem Taşcıoğlu, Ankara, 1984.
De Tarrazi Vicont Philip, *Asru Süryan ez-Zehebî*, Aleppo, 1991.
Demircan Adnan, "Cahiliyye ve Hz. Peygamber Döneminde Çok Kadınla Evlilik", *İstem, Ek-1*, Konya, 2008.
"Ehl-i Sünnet Alimlerinin Kerbela Olayına Bakışı", Marife, Bahar, 2010.
İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi, İstanbul, 1996.
Demirci Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İstanbul,1996.
Dineveri, *Ahbaru't-Tıval*, Tahran, 1960.
Diyarbekri, *el-Hamis*, Beyrut, trz.
Dozy R., "Spanish İslam", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, çev. Heyet, İstanbul, 1988.
Durant Will, *İslam Medeniyeti*, Orhan Bahaettin, byy, trz.
Duri Abdülaziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991.
Ebu Mihnef, *Maktelu'l-Huseyin*, byy, trz, 14-15.
Efendi Abdulvehhab, *Nasıl Bir Devlet*, çev. Hasan T. Kösebalaban, İstanbul, 1994.
Emre Akif, "Misyoner Olmak Zor" *Yeni Şafak*, 14 Ağustos 2001.
Erkol Ahmet, *İbn Rüşt'ün Kelam Eleştirisi*, Ankara, 2007.
Filipeli A. Halil, *Afgani'ye Reddiye*, haz: Sadık Albayrak, İstanbul, 1976.
Gadret Luis, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul, 1989.
Gazali Muhammed, *Fıkhu's-Sire*, çev. Resul Tosun, İstanbul, 1987.
Gencer Ali İhsan, Ali Arslan, *İstanbul Darülfünun'u Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları*, İstanbul, 2004.
Görmez Mehmet, "İslam Dünyasında Laiklik Tartışmasını Başlatan Bir Kitap ve Bu Kitabın Serencamı", *İslami Araştırmalar*, S. 3-4 c. 8, Ankara, 1995.
Günaltay Mehmet Şemsettin *Antik Felsefenin İslam Dünyasına Girişi*, haz: İrfan Bayın, Kasım, 2001.
Bunalım Çağından İslam'ın Aydınlığına, haz: A. Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul, 1998.
"İslam'dan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu Aile ve Türlü Nikah Şekilleri", *Belleten*, C. XV, S. 60, Ankara, 1951.

Bunalım Çağından İslam'ın Aydınlığına, haz: A. Lüfti Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul, 1998.

Dinler Tarihi, haz: Sevdiye Yıldız Altun, İstanbul, 2006.

Geçmişten Geleceğe, haz: A. Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul, 2000.

Hurafeler ve İslam Gerçeği, haz: Ahmet Gökbel, İstanbul, 1977, 11.

İslam Tarihinin Kaynakları, haz: Yüksel Kanar, İstanbul, 1991.

Gürkan Ahmet, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, Ankara, trz. 305.

Gürkan Menderes, "Şemsettin Günaltay'ın İçtihat İlişkin Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme", *İslam Hukuku Dergisi*, S. 6, Yıl: 2005, s. 347-368.

Halavani Emin, *Nebşu'l-Hezeyan Min Tarih-i Corci Zeydan*, Loknav, 1307.

Hallak Hasan, *Alakatu'l-Hadariyye Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb fi'l-Usuri'l-Vusta*, byy, 1986.

Hamevî Yakut, *Mucemu'l-Buldan*, Beyrut, 1990.

Hamidullah Muhammet, *el-Vesaiku's-Siyasiyye*, Beyrut, 1987.

Hamis Osman b. Muhammet, *Sahabenin Yüzyüze Kaldığı Olaylar ve Fitnenin Tarihi*, çev. Nuri Görgülü, İstanbul, 2007.

Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1986.

Haşimî Celile Naci, "Suverun mine'l-Hadarati'l-Arabiyye, fi's-Sıkılliyye", *el-Mavrid*, Bağdat, 1980.

Hatiboğlu M. Said, *Müslüman Kültürü Üzerine*, Ankara, 2004.

Hayyat Halife b., *Tarihu Halife b. Hayyat*, çev. Abdülhalık Bakır, Ankara, 2001.

Heykel Muhammet, *Hz. Muhammet'in Hayatı*, çev. Vahdettin İnce, İstanbul, 2000.

Hilmi Mustafa, *Nizamü'l-Hilafe fi Fikri'l-İslami*, Kahire, 1977.

Hitti Philip K., *Arap Tarihinin Mimarları*, çev. Ali Zengin, İstanbul, 1995.

İslam Tarihi, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1989.

Hodgson M.G.S., *İslam'ın Serüveni*, çev. Heyet, İstanbul,1993.

Hudaribek Muhammed, *Muhadaratu't-Tarihi'l-Ümemi'l-İslamiyye*, Beyrut, 1986.

Hunke Sigrid, *Batıyı Aydınlatan İslam Güneşi*, çev. Servet Sezgin, İstanbul, 1972.

Hüseyin M.Hıdr, *Nakdü Kitabü'l-İslam ve Usulu'l-Hukm*, Kahire, 1925.

Isfehanî Ebu Nuaym, *Hilyetü'l Evliya ve Tabakatü'l-Esfiya*, Beyrut, 1405.

Işıltan Fikret, "Sicilya", *İA*.

İbn Abdirrabbih, *el-Ikdu'l-Ferit*, Beyrut, 1989.

İbn Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, çev. Muhammet Şerif Paşa, Sad; Mümin Çevik, İstanbul.

İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, İstanbul, 2003.
İbn Haldun, Muhammed, *Tarih-ü İbn Haldun*, Beyrut, 1991.
Mukaddime, çev. Z. Kadiri Ugan, İstanbul, 1989.
İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, Beyrut, 1938.
İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Beyrut, 1994.
İbn Kesîr, *el-Baisu'l-Hasîs Şerh-u İhtisari Ulumi'l-Hâdîs*, Beyrut 1408.
el-Bidaye ve'n-Nihaye, Beyrut, 1970.
İbn Kuteybe ed-Dineveri, *el-İmame ve's-Siyase*, Beyrut, trz.
el-Mearif, Beyrut, 1970.
İbn Sad, *et-Tabakatu'l-Kübra*, Beyrut, 1985.
İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam*, Beyrut, 1992.
İbnü'l-Esir, "Safvan b. Muattal", *Üsdü'l-Ğabe*, byy., trz.
el-Kamil, Beyrut, 1995.
İdrisi, *Nüzhetu'l-Müştâk fî İhtiraki'l-Âfak*, Beyrut, 1989.
İmamuddin S. M., "Muslim Spanish", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, çev. Heyet, İstanbul, 1988.
Endülüs Siyasi Tarihi, çev. Yusuf Yazar, Ankara, 1990.
İnan Ahmet, *Çağdaş Egemenlik Teorisi ile Kur'an Hakimiyet Kavramının Karşılaştırılması*, Ankara, 1999.
İnayet Hamit, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, çev. Hicabi Kırlangıç, İstanbul, 1991.
İslamoğlu Mustafa, *İmamlar ve Sultanlar*, İstanbul, 1990.
İslami Hareket Anadolu, İstanbul, 1991.
Johnson Clarance, *İstanbul-1920*, çev. Sönmez Taner, İstanbul, 1995.
Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa*, Beyrut, 1987.
Kara İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul 1987.
Karlığa Bekir, "İbn Rüşd", *DİA*.
İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri, İstanbul, 2004.
Kayaoğlu İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Konya, 1994.
Kazvinî, *Âsaru'l-Bilad*, Beyrut, trz.
Bekrî, *Mucem-u Mesta'cem*, Beyrut, 1998.
Keleş Ahmet, "Tarih Bilincimiz, Hadislerle Çöküş Sürecinde Başlatılan Tarih: İslam Tarihi," *SBArD*, Yıl: 5, S. 10, Diyarbakır, 2007.
Kettani, *et-Teratibu'l-İdariyye*, çev. Ahmet Özel, İstanbul, 1990.
Kılıç Hulusi, "Ebu'l-Ferec el-Isfehani", *DİA*, İstanbul, 1994.
Kılıç Ünal, *Yezit b. Muaviye*, İstanbul, 2001.
Kışlakçı Turan, *Mevdudi*, İstanbul, 2008.
Koluman Aziz, *Ortadoğu'da Süryanilik*, Ankara, 2001.
Köksal M. Asım, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1987.
Kratschkowsky, "Circi Zeydan", *İslam Ansiklopedisi*, *MEB*, İstanbul, 1988.
Kurtoğlu Zerrin, *İslam Düşüncesinin Siyasal Ufku*, İstanbul, 1999.

Landau Ella-Tassaron, "Periyodik Reform Müceddid Hadisi Hakkında Bir İnceleme" çev. İ. Hakkı Ünal, *İslami Araştırmalar*, C. 6, S. 4.
Laoust Henry, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. Ethem Rûhi Fığlalı, Sabri Hizmetli, İstanbul, 1999.
Lewis Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979.
Müslümanların Avrupa'yı Keşfi, byy., trz.
Loti Piyer, *Can Çekişen Türkiye-1914*, Haz: Fikret Şahinoğlu, trz, byy.
Gök bilgin M. Tayyib, "Cami" *İA*. Ankara, 1970.
Maalouf Amin, *Ölümcül Kimlikler*, çev. Aysel Bora, İstanbul, 2000.
Macit Nadim, *Kelami Ekollerin Ortaya Çıkış Sürecinde İktidara Eklemlenme Problemi*, Bilgi ve Hikmet, S. 7, İstanbul, 1994.
Kur'an'ın İnsan-Biçimci Dili, İstanbul, 1996.
Makdisi George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu, İstanbul, 2004.
Mantran Robert, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, çev. İsmet, Kayaoğlu, Ankara, 1981.
Mardin Edip, *Allah ve'l-İnsan Fi'l-Fikri'l-Arabi ve'l-İslami*, Beyrut, 1983.
Medeni Ahmet Tevfik, *İşraku Envaru'l-Medeniyyetu'l-İslamiyye Ala Avrupa Min Ceziretu's-Sıkıllıyye*, Cezair, 1980.
Mesudi, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Kahire, trz, 290.
Mürûcu'z-Zeheb, Beyrut, 1997.
Mevdudi, *İslam'da İhya Hareketleri*, çev. Ali Genç, İstanbul, 1986.
Mez Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İstanbul, 2000.
Miroğlu İsmet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, trz.
Muhammed Ebu Zehra, *Ahmet ibni Hanbel*, çev. Osman Keskioğlu, Ankara, 1984.
Nehcü'l-Belağa, çev. Heyet, Ankara, 1990.
Nevin A. Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Mustafa Özel, İstanbul, 1990.
O'leary De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Hüseyin Yurdaydın, Y. Kutluay, Ankara, 1971.
Ostrogorsky George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1991.
Özafşar Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ankara, 1999.
Özdemir Mehmet, "Endülüs", *DİA*.
Öztürk Levent, "Abbasiler Döneminde Yaşayan Hıristiyan Doktorların, İslam Toplumuna Katkıları", *İstem*, Yıl: 2, S. 3, Konya, 2004.
Parlak Nizamettin, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara, 2003.
Rayyıs Ziyaeddin, *en-Nazariyyutu's-Siyasiyyetü'l-İslamiyye*, Kahire, 1979.
İslam ve'l-Hilafe fi Asri'l-Hadis, Kahire, 1977.

Sabuni Abdülvahhap, *Uyunu'l-Müellefat*, Thk: Mahmut Fahuri, Halep, 1994.
Sabri Mustafa, *Mevgifi'l-Agli ve'l-İlim ve'l-Alim*, Beyrut, trz.
Sa'lebi, *el-Keşfu ve'l-Beyan*, Beyrut, 2004, ilgili ayetin tefsiri.
Sarıçam İbrahim, *Hz Muhammet ve Evrensel Mesaj*, Ankara, 2003.
Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2006.
Sarıkavak Kazım, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara, 1997.
Selmanî Ebu Ubeyde Meşhur b. Hasan Ali, *Kütübün Hazzera Minha el-Ulema*, Beyrut, 1995.
Serkis Yusuf Elyan, *Mucemu'l-Matbuati'l-Arabiyye ve'l-Muarrabe*, Beyrut, 1928.
Seydişehri Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, Sad; A.Lütfi Kazancı, Osman Kazancı, İstanbul, 1983.
Seyit Bey, *Hilafetin Mahiyeti Şeriyyesi*, BMM.mat. Ankara, 1340.
Sezgin Fuat, *İslam Bilim Tarihi*, çev. Abdurrahman Aliy, Ankara, 2007.
Söylemez M. Mahfuz, *Cündişapur*, Ankara, 2003.
Sıddıkî A., "Şiblî Numanî", *İA*, İstanbul, 1970.
Sibai Mustafa, *İslâm Medeniyeti'nden Altın Tablolar*, çev. Nezir Demircan-M. Sait Şimşek, Konya, 1979.
Spies Otto, *Doğu Kültürünün Avrupa Üzerindeki Tesirleri*, çev. Neşet Ersoy, ATO Dergisi İlave Yayınları, No: 8, Ankara, 1974.
Statis Pinelopi, 19. Yüzyıl İstanbul'uda Gayrimüslimler, çev. Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul, 1999.
Subhî Ahmet Mahmut, *Fi'l-İlmi'l-Kelam*, Beyrut, 1985.
Sufi Halid, "Tarihu'l-Arab fi'l-Endülüs", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, çev. Heyet, İstanbul, 1988.
Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı*, İstanbul, 1996.
Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, Mısır, 1952.
Süryaniler ve Süryanilik, Editör; Ahmet Taşkın, Ankara, 2004.
Şahin Kamil, "Günaltay Mehmet Şemsettin" *DİA*.
Şakir Mahmud, *et-Tarihu'l-İslamî*, Beyrut, 1991.
Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1975
Şeyban Lütfi, *Reconquista*, İstanbul, 2003.
Şibli Numani, *Son Peygamber Hz. Muhammet*, çev. Yusuf Karaca, İstanbul, 2003.
Tabatabai, *el-Mizan*, byy, 1971.
Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulük*, Beyrut, trz.
Tahir b. Aşur, *Nakdu'l-İlm li Kitabü İslam ve Usulu'l-Hukm*, Kahire, 1925.
Tîbî Emin Tevfik," Devru's-Sakaliyye fi İntikali'l-Ulum ve'l-Mearif el-Arabiyye ila Avrupa", *Tarihu'l Ulum İnde'l-Arab*, C. 2, byy, 1987, byy.
Toprak Zafer, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994.
Uçar Şahin, *Anadolu'da İslam-Bizans Mücadelesi*, İstanbul, 1990.

Uludağ Süleyman, "İslam-Devlet İlişkileri", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, 1990, 33, S. 13.
Vakıdi, *Futuhu'ş-Şam*, Beyrut, 1997.
Watt Montgomery, *İslam'ın Avrupa'ya Tesiri*, İstanbul, 1986.
İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, çev. Ethem Rûhi Fığlalı, İstanbul, 1998.
Yakubi, *Tarihu'l-Yakubi*, Beyrut, 1993.
Yazıcı Nesimi, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, 2002.
Yıldırım Enbiya, *Hadis Problemleri*, İstanbul, 2001.
Yıldırım Yavuz, "Şemseddin Günaltay'ın İslam Tarihi ve Tarih Yazıcılığına Bakışı", *Cumhuriyet'in 80. Yıldönümü Paneli*, İstanbul, 2003.
Zehebî, *Siyeru Alamü'n-Nübelâ*, Beyrut, 1996.
Tarihu'l-İslam, Beyrut, 1990.
Zettersteen K.V., "Mesleme" *İA*, İstanbul, 1970.
Zeydan Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, notlarla günümüz türkçesine çeviren: Necdet Gök, İletişim Yay. İstanbul, 2004.
Tarihu't-Temeddüni'l-İslamî, Thk: Hüseyin Munis, Mısır, 1968.
Zirikli Hayruddin, *el-Alam*, Beyrut, 1980.
Zorlu Cem, *Abbasîlere Yönelik Dini ve Siyasî İsyanlar*, Ankara, 2001.

DİZİN

A

Abbas b.Velid 50
Abbas İsaura 51
Abbasi dönemi 42
Abbasiler 17
Abdullah b. Amr 39
Abdullah b. Battal 48
Abdullah b. Cafer 29, 30
Abdullah b. Ömer 26
Abdurrahman b. Avf 43
Abdurrazık 147, 148, 150, 152
Abdülhamid b. Abdurrahman 60
Abdülmelik b. Mervan 44, 47, 133, 134
Abu'l-Farac 43
Aday Şer 41, 42
Âdem (Hz.) 10
Afşin 76
Ağlebî 85, 88
Ahmed b. Hanbel 65, 75
Ahmet Hamdi Akseki 163
Ahmet ibn Hanbel 75
Ahnef b. Kays 29
Ahtal 45
Ali (Hz.) 22, 24, 138, 156
Ali Abdurrazık 145
Alman 112
Almanca 185
Altın Çekirge 47, 60
Amiriler 108
Ammuriye 51, 55
Amr b. el-As 43, 142
Amr b. Said 29
Ankara 49
Ankara Üniversitesi 161
Antik Helen 81
Arafat 122
Arap 107
Aristo 114
Atlantik 102
Avrupa 9, 84, 87, 88, 94, 95, 102, 146
Ayasofya 52
Aydıncık 55
Azer es-Süryanî 44
Azerbaycan 63, 76

B

Babu'l-Ebvab 61, 62
Babürlüler 18
Bağdat 70, 71, 78
bakır 100
Balkanlar 18
Bari 84
Basra 129
Belkısana 55
Berberi 107
Berceme 51
Bergama 55
Bermekî 68
Bermekîler 68
Beytü'l-Hikme 69, 70, 73, 74, 79, 81
Binbir Gece Masalları 186
I. Alfonso 109
I. Roger 85
I. William 86, 91
Bizans 37, 38
Buhtu'n-Nasr 137
Bulgarlar 56, 180
Bursa 49
Busr b. Ertat 137, 138

C-Ç
Caesarea (Kayseri) 62
Campanili 93
Cebeci 162
Cebriyye 14, 66, 67
Cengiz Han 137
Ceracime (Antakya) 51
Cerrah b. Abdullah 62
Cezire 50, 59, 129
Corci Zeydan 117, 118, 121, 143, 144
Cumhuriyet Halk Partisi 163
Çanakkale 56
Çin 9, 17, 81

D
Dahhak b. Müzahim 128
Dante 103
Darende 51
Darü'l-Balat 53
Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye 166
Darülfünun 164
demir 100
Demirkale 51
Demokrat Parti 163, 164
Divanu'l-Mal 44
Dört Halife Dönemi 37, 42

E
Ebi Rebah 128
Ebü Abdullah Esed İbnu'l-Furât 83
Ebu Bekir (Hz.) 42
Ebü Cafer Mansur 65
Ebü Duâd 73, 76
Ebu Hureyre 40
Ebü Saîdu'l-Hudrî 28
Ebu Ubeyde 42
Ebu Yusuf 140, 141
Ebü'l Huzeyl el-Allâf 69
Ehl-i Beyt 65
Ehl-i Mekke 129
Ehl-i Sünnet 14
Ely Bannister Soane 173
Emeviler 17
Emeviler dönemi 37, 42
Emin 69
Endülüs 84, 95, 102, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 115
Ermeni 176, 177
Ermenice 178
Ermeniler 180
Ermenistan 63
Ermeniya 50
Esâl Süryanî 44
Eski Arap Şiiri 184
Eski Grek 87
Evanjelistler 181
Evkaf 147
Ezher 145, 147
Ezher uleması 151

F
Farabi 110
Farsça 18, 173, 177, 179
Fatıma (Hz.) 22
Fatımî 53, 88
Fatımîler 85
Ferezdak 33
fıstık 100
Fransa 9, 17, 57, 95
Fransız 112, 177
Fransızca 179
Fuat Köprülü 164

G
Galata 175, 177
Galatia 49
Gazâlî 51, 110, 113, 148, 167
Gazelon (Gazale) 50

Gebrler 178
Gırnata Emirliği 112
Goldziher 185
Gotik 94
granit 100
Grek 85, 114
Gümüş 100
Günaltay 162, 163, 164
Güney asya 19

H
Haccac 59, 132, 139
Haçlı Seferleri 104
Haji Baba/Hacı Baba 187
Haliç 56, 174
Halid b. Velid 39, 42, 43
Hama 39
Hammudiler 108
Harameyn 132
Hariciler 60, 157
Haris b. Hâlid 28
Haris b. Ömer 62
Harşene 62
Harun er-Reşit 68, 140, 141
Hasan (Hz.) 22, 24
Hasan Basri 128
Hasan Saka 163
Hassa ordusu 72
Hay b. Yakzan 112, 115
Hazarlar 58, 62
Helenistik 97
Heraklius 38
Herevi 53
Hexapolis 51
Hırakle (Ereğli) 51
Hıristiyan 56, 71, 109
Hicaz 31
Hindistan 118, 146
Hint 81
Hint altkıtası 19
Hint okyanusu 101
Hişam b. Abdülmelik 59, 61, 108, 127, 128
Horasan 60, 129
Hüseyin (Hz.) 21, 22, 23, 24, 25, 27, 31, 32, 34, 35
Hüseyin Munis 144
Hüseynî 23
Hüsrev Perviz 38

İ
İbn Abdurrahman 91
İbn Arabî 103
İbn Bacce 110, 111, 112
İbn Cemaa 148
İbn Cübeyr 86, 91, 93, 100
İbn Eşas 54
İbn Hazm 110
İbn Kesir 56, 64
İbn Meserre 110
İbn Ömer 133
İbn Rüşt 97, 107, 110, 112, 113, 115
İbn Sad 72
İbn Tufeyl 112, 113, 115
İbn Tumert 110
İbn Zeyyât 78
İbn Zinat 134
İbn Ziyad 35
İbn Zübeyr 23, 24, 30, 31, 132
İbrahim b. Amr b. Keysan 128
İbrahim Nehaî 128
İdrisî 96
İhvanu's-Safa 110
II. Frederik 86, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 102
II. Roger 85, 90, 93, 95, 96, 102
II. William 86, 91, 93
İlahi Komedya 103
İmam Mâlik 65

İmam Şabi 134
İngiliz 112
Irak 59, 60
İran 173
İsnayüs 45
İspanya 96
İstanbul 52, 55, 56, 57, 175, 178
İstanbul Üniversitesi 161
İşbiliye (Sevilla) 113
İtalya 87, 94
İtalyan 101
İtalyan şiiri 103
İtalyanca 179
İzmit 56

K
Kadiu'l-Kudat 110
Kafkasya 19
Kahire 94, 145
Kalabria 85
Kapadokya 50
Kastilya 109, 111
Katalonya 109
Kaysî 107
Kelb 44, 45
Kelbi 84, 88
Kemah 51
Kerbela 22, 36
kına 100
Kilikya 50, 51
Kindî 78
Kitâb-u Rucâr 96
Konstantin 53
Konya 62
Kostans 82
Kral Fuad 152
Kudüs 112, 179
Kufe 24, 35
Kurtuba 110
Kus b. Saide 39
Kusem b. Avâne 82
Kuvâ-i Milliye 162
Kuzey Afrika 18, 109, 111
kükürt 100
Kürdistan 173
Kürtçe 173, 174, 179
Kürtler 175
Kütübü'l-Cevami 113

L
Laride 109
Latinler 180
Latters Of Egypt/Mısır'dan Mektuplar 187
Lencer 62
Leon 55, 56, 57
Lewis Şeyhu el-Yeşuî 143
limon 100
Loti 177
Lozan 161
Lyon 92

M
Maari 103
Mac Donald 181
Malatya 51
Malta 84
Maniheistler 68
Mansura 146
Maraş 55
Massignon 150
Maşiye 51
Maverdi 148
Mazerâ 83
Mazyar 76
Meclis-i Meb'üsan 166
Medine 32
Mehdi 84
Mehmet Akif Ersoy 117, 119, 144

Mehmet Şemsettin Günaltay 161
Memluklular 17, 18
Memun 69, 70, 71, 72, 112, 122
Menar 117, 119
Mengüçür 76
Merağı 147
Merakeş 109, 112
Mercidabık 55
Meriye 109
mermer 100
Mervan 44
Mesihiyye 59
Mesleme 47, 51, 55, 57
Messina 83, 90
Meymun b. Mihran 128, 129
Meysun (ünnü Yezid b. Muaviye) 44
Mezopotamya 99
Mısır 57, 84, 93, 99, 129, 146, 152, 154
Mısır kralı Fuad 153
Michael Scot 97
Mihne 71, 74
Mina 122
Minye 145
Mirza Gulam Huseyin 173
Misis 50
Morrier 187
Muaviye 24, 32, 44, 137, 138, 157
Muaviye b. Ebi Süfyan 41, 43
Muâviye İbn Hüdeyc 82
Muhammed b. Mervan 49
Muhammed Hıdr Hüseyin 148
Muhammed Nefsu'z-Zekiyye 68
Muhammedizm 185
Muhammet Amınara 148
Muhammet b. Eşas 24
Muhammet Hamidullah 41
Muluku't-Tavaif 109
Murabıtlar 108, 109, 111
Musa (Hz.) 11
Musevi 176
Mustafa Hilmi 149
Mustafa Kemal 162
Musul 99, 101
Mütasım 75, 122
Mütezile 66, 68
Mütezili 76
Muvahhitler 110, 111, 112, 115
Muvatta 65
mükevvin akıl 69
Müslim b. Akil 24, 176
Mütevekkil 73, 75

N

Nafi b. Cübeyr 125
Nallino 145
Napoli 97
Nesturiler 37, 70
New York 183
Nicholson 186
Norman 85, 88, 90, 100
Numan b. Münzir 82

O-Ö

Orta Asya 9
Orta Çağ 94
Orta Doğu 19
Osman (Hz.) 43
Osmanlılar 17, 18
Oxford 145
Ö. Rıza Doğrul 154
Ömer (Hz.) 43
Ömer b. Abdurrahman 27
Ömer b. Abdülaziz 45, 58, 60, 129
Ömer b. Hattab 122

Ömer b. Hübeyre 55, 61
Ömer b. Sad b. Ebi Vakkas 24
Ömer Hayyam 173

P
Palatine 93
Palermo 83, 90, 93, 95, 96, 101, 102
pamuk 100
Papirus 100
Parsisler 178
Pera 175, 177, 178
Pinelopi Statise 180
portakal 100
Portekiz 96, 109
Portekizler 112
Praetorium 53
Protestanlar 180

R
Reşit Rıza 119, 120, 149
Roma 81, 84, 87, 92
Roma kültürü 85
Roman 94
Rönesans 94, 102
Rum 58, 176, 177, 180

S-Ş
Sabîler 70
Sad b. Vakkas 124
Safeviler 18
Said b. Cübeyr 127, 129
Said b. el-As 142
Sakalibe 54
Salerno Tıp Okulu 98
Salim b. Abdullah 130
Samarra 122
Santillana 145
Saragosa 83, 85
Sardes 55
Sebilü'r-Reşad 117, 119
Selçuklular 17, 18
Sercun b. Mansur 44
Seybeyn 54
Seyit Bey 155
Sırat-ı Müstakim 165
Sicilya 81, 82, 87, 88, 90, 95, 97, 98, 99, 103, 105
Sicilya mimarisi 94
Siger 114
Sind 68
Sinderya 53
Sirkeci 174
Soane 173, 176
St. Thomas 114
Suyuti 134
Süleyman b. Abdülmelik 57
Süleymaniye Medresesi 164
Sünni 23
Süryanî (Nesturi) 39
Süryanî 38, 41, 42, 43, 44
Süryanîce 40
Süryanîler 37, 43
Şam 35, 42, 54, 132
Şamiyyun 107
şeker kamışı 100
Şeyh Muhammed Bahit 149
Şia 157
Şiblî Numanî 118, 119, 143, 144
Şiraz 173

T
Taberî 66
Tahir b. Aşur 149
Tarsus 72, 75
Tartuşe 109
Tebrizliler 177
Teceddüd Fırkası 162
Tehafut 113
Tevrat 10

Thaumaturgos 70
The Arabian Nights/Binbir Gece Masalları 184
Theodoisos 55
Thomas Arnold 150
Toledo 108
Toloniler 94
Toronto 84
Tuğrul Bey 53
Tuvane 50
Türkiye 155

U-Ü
Ubeyd b. Habbab 82
Ubeydullah b. Ziyad 44
Ulukışla 54
Üsküdar 51

V
Valensiya 109
Varaka b. Nevfel 39
Vâsık 75, 78
Vatikan 93
Velid b. Abdülmelik 54
Venedik mimarisi 177
Vezzahiyye 55

Y
Yahudi 177
Yahudiler 180
Yakubî (Süryanî) 37, 40
Yezd 173
Yezdicerd 124
Yezid 22, 23, 24, 32, 34, 44, 157
Yezid b. Abdülmelik 59
Yezid b. Ebi Hubeyb 128, 129
Yezid b. Ebî Müslim 82
Yezid b. Muaviye 44
Yezid b. Mühelleb 59, 60
Yezid b. Velid 128
Yezidî 23
Yıldırım Bayezid 53
Yıldız Han 177
Yugoslavlar 54
Yuhanna b. Sercun 45
Yusuf 112
Yusuf b. Tafşin 109

Z
Zehebî 135
Zerdüştlük 37
Zeyd b. Ali 127
Zeyd b. Sabit 39
Zeytin 100
Ziver Paşa 152
Ziya Gökalp 165, 170
Ziyadetullah 83
Ziyauddin Rayyıs 149
Zülkarneyn 62

Mehmet AZİMLİ

Tarih Okumaları

Rivayetler temelinde baktığımızda Müslümanların geleceklerinin tümüyle bir çöküş ve yıkılıştan ibaret olduğu mesajı verilmektedir. Hz. Peygamber'in ashabıyla birlikte yaşadığı dönemin "Asr-ı Saadet" olarak algılanıp, bu dönemin asla erişilemez bir zirveyi temsil ettiği inancı, zorunlu olarak geleceği, aşağıya ve kötüye doğru giden bir zaman dilimine, tarihi de kötümser (pesimist) bir tarih algısına dönüştürmüştür. Bu durum ilk İslamî asrın kutsallığı ve zirvede başlayan bir tarihi anlatmaktadır.

Rivayetlerin resmettiğine göre; bu durum, önceden belirlenmiş, hem de kötüye doğru belirlenmiş olan bir tarihtir ve önce gelenin sonra gelenden daha faziletli ve üstün olduğu esası üzerine kurulmuştur. Böylece İslam tarihi, iyi olandan kötüye, hayırlı olandan hayırsıza doğru bir seyir takip etmektedir. Diğer bir ifadeyle İslam tarihi, zirveden, piramidin en yukarı noktasından başlamış, aşağıya, kötüleşmeye ve bozulmaya doğru bir istikamet takip etmiştir. Bundan sonra başlayacak olan dönem, zorunlu (determinist) bir gidiştir ve Müslümanların gittikçe kötüye doğru gitmek zorunda oldukları bir süreci başlatmaktadır. Böyle bir zihniyetin dünyaya bakışının olumsuz ve karamsar olması doğaldır.

THG 026620 FBN

ANKARA OKULU YAYINLARI